

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	3
'Aho	Pulelulu 8 Sune, 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapinetai

'Eiki Palēmīa, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmīa, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Poasi Tei
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tatafu Moeaki
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. <i>Sangster</i> Saulala
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Vili Hingano
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 3/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 8 Sune, 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2022 (fekau'aki mo e No Pa'anga Tokoni 'oku laka hake 'i he \$15 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023)
Fika 05	:	<p>Lipooti Fika 1/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga (fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2022 – Fika 2/2022)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2023 • Fakamatala Patiseti 2022/2023 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2022/2023 - 2024/2025
Fika 06	:	KOMITI KAKATO:
	6.1	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'i he Ta'u 'Oku Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021

		<p>6.2 Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2022:</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Ke fakalahi e Pa'anga Tokoni Fakavahenga ii. Ke monomono 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono ngaue'aki 'o e Pa'anga Tokoni Fakavahenga iii. Ngaahi 'A'ahi ki he Vahenga 'i tahi iv. Ngaahi 'A'ahi ki Tu'apule'anga v. 'Ofisi 'o e Kau Fakafofonga mei tahi vi. Tokoni ki he folau vakatahi 'a e ngaahi vahefonua
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	8
Fokotu’u ke fakalelei’i taimi ngāue Fale Alea	9
Poupou Pule’anga fokotu’u taimi ngāue makehe fakataha’anga Fale Alea.....	9
Pālōti tali fakalelei taimi ngāue Fale Alea	9
Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022.....	10
Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022.....	13
Pālōti tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022	13
Lipooti Fika 1/2022 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga Pule’anga.....	14
Fokotu’u tukuhifo Komiti Kakato Lipooti Fika 1/2022 Komiti Pa’anga.....	17
Pālōti tali tukuhifo Komiti Kakato Lipooti Fika 1/2022 Komiti Pa’anga.....	17
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fika 2/2022	17
Fokotu’u tukuhifo Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Fika 2/2022	18
Fokotu’u Lord Tu’ilakepa Sea Le’ole’o Komiti Kakato.....	18
Kole ke fakamahino tu’unga ‘i ai ‘Isileli Folau ke va’inga ma’a Tonga	18
Tali ki he hoha’a fekau’aki tu’unga ‘i ai ‘Isileli Folau	19
Me’a Sea Le’ole’o Komiti Kakato	19
Fakama’ala’ala Patiseti 2022/23	20
Kei hoko atu tokangaekina Pule’anga KOVITI-19.....	20
Fokotu’u he Patiseti hiki lahi ngaahi fakamole Pule’anga lava fakafetaulaki ngaahi faingata’a he fonua	21
Uesia ngaahi feke’ike’i fakavaha’apule’anga e fefakatau’aki fakatu’apule’anga e fonua...21	
Fakama’ala’ala ki he ‘uhinga ‘o e pa’anga 573.1 miliona	22
Mahu’inga ke fai ha tokanga makehe ki he kakai masiva fonua	23
Tokanga makehe ki he hikihiki totongi koloa.....	23
Tokoni talafi pa’anga mei muli ki he tu’unga faka’ekonōmika fonua.....	24
Tokanga ki he ngaahi taumu’a lalahi he Patiseti 2022/23.....	29
Ngaahi tokateu ki ha fakatamaki fakaenatula	30
Mahu’inga ke fai ha tokanga fatongia kau polisi fakakolo	30
Faka’amu ke hiki ki ‘olunga e tu’unga fakahoko fatongia.....	31

Kole ke fakamahino'i faka'uhinga ki he masiva.....	35
Tokanga ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e pule'anga	36
Fakapapau'i mei he Pule 'Akapulu kau 'Isileli Folau Timi Mate Ma'a Tonga	38
Fehu'ia poloseki <i>TARP</i> lolotonga ngaahi fakatapatupui KOVITI-19	41
Tokanga ki hono ta'ofi sivi hū ki he ngaahi kolisi.....	41
Hoha'a hono fakataha'i kalasi 1-6 & foomu 1-2 ongo sisitemi natula kehekehe	42
Ta'efiemālie fakangata sivi foomu 5 'ikai ha fakamo'oni fakapule'anga fakamo'oni'i ako he foomu 1-5	42
Hoha'a ki he hiki fānauako foomu 5 ki he foomu 6 'ikai ke sivi.....	43
Hoha'a ki he tu'unga e ako hono fakahiki fānauako ta'efakahoko ha sivi	43
Tokanga 'ikai fakatokanga'i fakamāmani lahi sivi foomu 7.....	43
Fakama'ala'ala 'Eiki Palēmia malava lelei sivi foomu 7 hū ki he 'univēsiti.....	44
Tui mahu'inga tokangaekina tafa'aki ki he <i>TVET</i>	44
Tali 'Eiki Minisitā Pa'anga ki hono fehu'ia faka'uhinga ki he masiva	45
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e <i>corporate plan</i>	48
Tali Pule'anga ki he tokanga fekau'aki mo e poloseki <i>TARP</i>	49
Fakama'ala'ala fekau'aki foomu 1 mo e foomu 2 Lautohi Pule'anga.....	49
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e <i>PMS</i>	50
Tokanga ki he vahevahe e pa'anga Patiseti.....	51
Kole na'a lava fakaloloto Uafu Niuatoputapu.....	60
Tokanga palopalema uesia kakai fonua he nō.....	61
Ongo ma'u'anga pa'anga fakahoko'aki ngāue fonua	66
'I ai tokanga ke vakai'i tu'unga e nō ngaahi kautaha taautaha	72
Tokanga ki he tafa'aki fakalalakaka faka'ekonōmika.....	86
Hoha'a ki he tu'unga fakapa'anga ngaahi Poate Pule'anga.....	91
Fokotu'u ke 'ave 5 pe 7 miliona fakaivia'aki ngaahi Poate Pule'anga.....	92
Kamata alea'i ngaahi vouti he 'Esitimeti	93
Fehu'ia potungāue fakamalumu ai misini ngaahi kaati fakafonua.....	93
Tali ki hono fehu'ia feitu'u fakamalumu ai misini kaati fakafonua.....	94
Vouti 1 - 'Ofisi Palasi.....	94
Fokotu'u pea poupou'i Vouti 'Ofisi Palasi	94
Tokanga pe 'oku kei ngāue misini ngaohi kaati fakafonua.....	94
Tokanga ke vali 'ā Palasi	94
Vouti 6 – Kau Tau 'a 'Ene 'Afio.....	95
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Kau Tau 'a 'Ene 'Afio.....	95

Vouti 7 – ‘Ofisi Palēmia.....	96
Fehu’ia e taumu’a pa’anga 2 miliona ki he ngaahi me’a’ofa fakangāue	96
Fakama’ala’ala taumu’a pa’anga 2 miliona	96
Fehu’ia tulāhoko fokotu’u senitā <i>dialysis</i> ta’u fakapa’anga hoko.....	97
Tali ki he tokanga fekau’aki mo e senitā <i>dialysis</i>	97
Kole fakama’ala’ala fekau’aki \$253,200 ki he fanongonongo <i>broadcasting</i>	97
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e \$253,200	97
Tokanga na’a lava toe hiki hake vāhenga Fakafofonga Pule’anga	99
Kakato ngaue ki he Vouti ‘Ofisi Palēmia.....	100
Vouti 14 – Potungāue Polisi.....	100
Kole na’a lava fokotu’u ke toko 2 ongo polisi ki he Ongo Niua	100
‘I ai fokotu’utu’u ke fokotu’u ‘apitanga polisi ki Hahake	100
Fehu’ia ‘ikai ‘ave ki he Potungāue Polisi 7 miliona tau’i faito’o konatapú.....	101
Fakama’ala’ala ‘uhinga ‘ikai tuku 7 miliona he Potungāue Polisi.....	101
Fehu’ia e fekau’aki polisi fakakolo mo e polisi he patiseti Potungāue Polisi.....	102
Tali ki he fekau’aki polisi fakakolo mo e Potungāue Polisi.....	102
Tokanga ke fakakaukau’i ha me’a’ofa ma’a e kau polisi fakakolo.....	104
Mahu’inga ngāue’i pa’anga fakaivia ki hono ta’u’i faito’o konatapu.....	105
Kelesi tuku.....	108

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 08 Sune 2022

Taimi: 1015-1025

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 1 tatakī mai e lotu he pongipongi ni.

Lotu

(Fakahoko e lotu he Fakafofonga Tongatapu 1 Tevita Fatafehi Puloka)

<007>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Pulelulu ko e ‘aho 8 ‘o Sune 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao & Pilīsone, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki & Fakalalakaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea kole mu’a ke u toe fakaongo. ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui, ko e poaki ‘oku kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Ngoue pea pehē kia ‘Eiki Nōpele Vaea. Ko e ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hono ui ‘oku ai e tui ‘oku ne me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu mo ‘Ene ‘Afió Tama

Tu'í, Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō mu'a ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Ko 'etau Fale na'e toloi mai 'a e fakataha'anga mei he uike kuo 'osi, koe'uhi ko e ngāue na'e tukuhifo ki he Komiti Pa'anga ke fakakakato. Ko ia kimu'a pea tau hoko atu ki he fika 4 mo e fika 5 'etau 'asenita 'a ia ko e Lipooti ...

<008>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea: ... mei he Komiti Pa'anga.

Fokotu'u ke fakalelei'i taimi ngāue Fale Alea

Ko u fie fokotu'u atu Hou'eiki ko 'etau polokalama ngāue toe si'i pē 'aho pea fiema'u ke fakakakato e Lao ki he 'Esitimetí. 'I he'ene pehē ko u fokotu'u atu ke tau fakalelei'i 'etau founa ngāue 'aki 'etau fakataha pē mei he 10:00 – 12:00 'ikai toe mālōlō 'i he 11:00. Pehē foki 'i he'etau foki mai mei he mālōlō ko eni 'i he 12:00 hoko atu mei he 2:00 – 4:00 'o 'ikai toe fai ha mālōlō he 3:00. Pehē foki ki he taimi efiāfi ke tau toe fakataha pē mei he 5:00 – 7:00 'o ka toe fiema'u ke fakalōloa. Ko ia 'oku fokotu'u atu ke tau ngāue'aki e founa ngāue ko eni koe'uhí ko e 'api'api e taimi pehē foki ki he *flow* 'a e feme'a'aki, 'oku fiema'u ke 'oua 'e toe tu'u kae hoko atu pē ngāue.

'I he taimi tatau pē ko u kole atu ki he Pule'anga ke mou fakatokanga'i 'a e 'aho Falaite fakatatau ki he laó kapau 'oku mou fie fakataha Kapineti, he'ikai fakahoko ha fakataha e Fale ka ko u fokotu'u atu pē ke mou fakafaingamālie'i mai e Falaite ke tau fakataha. Pea 'o kapau 'e fiema'u, mou Kapineti pē he houa pongipongi ka tau toki hū he houa efiāfi. Ko e fa'ahinga founa pē na'e lava 'o ngāue'aki 'i he kuohilí ke tau ngāue'i e taimi e Fale ki he 'Esitimetí mo e ngāue ko eni he'etau 'asenita. 'Eiki Palēmia.

Poupou Pule'anga fokotu'u taimi ngāue makehe fakataha'anga Fale Alea

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Poupou atu e Pule'anga Sea ke tau lele pē Falaite, ka 'i ai ha Kapineti 'e toki vakai pē ha taimi he kai ho'atā pē ko ha taimi kehe. Ka 'oku mau toe poupou atu pē ki he fokotu'u ko ena 'a e taimi makehe ko eni ke ngāue'aki mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e taimi ngāue e Fale, ko u 'osi fakahā atu ke fakalelei'i lolotonga 'etau alea'i e 'Esitimetí e Pule'anga fakahā mai ho nima.

Pāloti tali fakalelei taimi ngāue Fale Alea

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Veivosa *Light of Life* Taka, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli pea mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e

Fakalalakaka Faka'ekonōmika, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Fohe, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko uofulu (20).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kole atu ke tau hoko atu ki he fika 4 'etau 'asenita, Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2022 fekau'aki eni mo e nō pa'anga tokoni laka hake 'i he 15 miliona ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023. Ko e Fokotu'u Tu'utu'uni ne fakahū mai ia 'Eiki Minisitā Pa'anga kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi fakahū mai 'aki.

Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2022

Kalake Tēpile: Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni 'oku 'i he 'ulu'i tohi pē 'a e ...

Potungāue Pa'anga
Pule'anga Tonga

'Aho 2 'o Sune 2022

Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga
Fale Alea
NUKU'ALOFA

'Eiki Sea,

Fokotu'u Tu'utu'uni Faka-Fale Alea ki he Nō Pa'anga Tokoni 'oku laka hake 'i he pa'anga 'e 15 miliona ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023

'Oku ou faka'apa'apa mo kole ki he Feitu'una ke fakahū atu ki he Fale Alea 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni Faka-Fale Alea 'oku hā atu 'i 'olunga 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga kupu 25, 'a ia 'oku fakamafai'i 'a e Minisitā Pa'anga ke ne fakahū atu ha nō pa'anga tokoni pa'anga 'Amelika 'e 9.9 miliona. ...

<009>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ... Fakafuofua ki he Pa'anga Tonga 22 miliona mei he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'angá (*International Monetary Fund*) 'a e Pangikē 'a Māmaní. Pea 'oku laka hake hono fakakātoá 'i he pa'anga 'e 15 miliona ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023 'aki 'a e Pa'anga Tonga 7.0 miliona.

Kuo fai 'a e ngāue mo e Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'angá (*IMF*) lolotonga 'enau fakahoko hono sivi taautaha 'etau tu'unga faka'ekonōmiká mei 'Epeleli ki Mē 2022 'o fakapapau'i ai 'a e fili ke fai 'a e nō pa'anga tokoni ko ení.

‘Oku tĀnaki atu ki he tohi ni ‘a e fokotu’u tu’utu’uni tĀnaki tohi tahá. Pea ko e nō pa’anga tokoni ko ení ‘oku hoko ia ko e taha ‘o e ngaahi faingamālie fakapa’anga ‘a e Pule’angá ki hono tokonia ‘o e Patiseti Fe’amokaki ki he Ta’u Fakapa’anga 2023 ‘i he Patiseti Fakaangaanga kuo fokotu’u atu ki he Fale Aleá.

Faka’apa’apa atu,

.....
Hon. Tatafu Moeaki
Minisitā Pa’anga

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’angá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá. Tapu pea mo e Tama Pilinisi kae ‘uma’ā e kau Hou’eiki Fakafofonga Tēpile ‘a e Kakaí. Sea fakamālō atu koe’uhiá ko e faingamālie ke me’a e Falé ki he fokotu’utu’u ko ení. Hangē pe ko e, ko e fakamalanga ne ‘oatu pē kimu’a he Falé ni. Ko e, neongo ko e fokotu’u Patiseti angamaheni pe eni ka ‘oku ‘i ai hono ngaahi makatu’unga makehe pea mo e ngaahi fiema’u pa’anga ‘o hulu atu ‘i he lahi ‘o e pa’anga ‘oku tau tĀnakí. Pea ‘e ‘ikai ke u toe fakalōloa Sea pea ‘oku kau eni he fokotu’u ke tokoni ki hono fakapa’anga ‘a e ngaahi hulu ko ia ‘i he’etau pa’anga tĀnaki ke lava ‘o fakakakato’aki e Patisetí. Sea, ‘oku fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Fale Aleá he pongipongí ni. Sea ko ‘eku ki’i pou pou atu pē ki hení, ka ko ‘eku fakatokanga’i hifō ko e kātoa e nō ko ē ‘oku fai he Patiseti ka hoko mai ‘oku fe’unga ia mo e 38 miliona. Ko e 22 ia kuo ha’u ia pea ko eni ‘oku ha’u mei he *IMF*. Ko e 16 ai ko e pōnite fakalotofonua ia. ‘A ia ko e kātoa ko ē ‘etau nō ‘oku fe’unga ia mo e 38. ‘A ia ‘i he’ene pehē leva ko e ‘ova ko ē ‘o e 15 kole ki he 38, fō’i ‘ova ia ke tau kole’í. Ka ko ‘eku ‘ohake pē poini ko iá Sea koe’uhí ki he me’a ko ení, ko e ki’i me’a pē ‘oku fakahoha’a atu ki aí, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i ai ha’o tali ki he fehu’i ‘a Tongatapu 5?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ‘oku ou pou pou pē ke mau tĀnaki pe ki ai Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Nōpele Vava’ú.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē ki he Feitu’una ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā Hou’eiki e fonuá, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā Hou’eiki Kapinetí, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí kae ‘uma’ā e kau ngāué.

‘Eiki Sea nau faka’amu pe au kapau na’e lava ‘e he Minisitā Pa’angá ‘o fakaikiiki ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ai feme’a’aki ko ē pea mo e Fakafofonga Fika 5. Ka ‘oku ‘ikai foki ke fu’u loko mahino ki he kakai e fonuá kau ai mo e motu’á ni ‘a e ‘uhinga ko ē mo e lave ‘a e tohi ko ení ‘Eiki Sea.

Sea kapau te ke me’a hifo ki, kapau ‘oku fiema’u ke tau feme’a’aki pē he Fale Alea pea sai pē ‘e Sea ke hoko atu e feme’a’aki. Ka ‘oku ‘i ai e ngaahi fō’i lea ‘oku totonu ke fakatonutonu,

ko e ki'i tohi ko ē 'oku tātaki mai ko ē 'i muí 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ka u 'oatu pē koe'uhí ke ke me'a ki he ki'i me'a ko ení. 'A ia ko e 15 milioná 'oku fakangatangata fakalao ki he nō 'a e Pule'angá 'o 'ikai ki he faka'atā 'e he Fale Aleá. Ko e, toe ki'i fakaikiiki maiangé, koe'uhí ko e tohi foki ia ko e 15 miliona 'i he fo'i 'ulu'itohi ko ē 'oku 'omai ki he Falé. Ko e tohi ko eni Sea na'e toki fai pē hono lau 'i he pongipongi ni. Kae fakama'ala'ala mai angé 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ko e ki'i tohi tātaki mei muí fiema'u ia ke faka'atā 'e he Fale Aleá 'o 'ikai fiema'u ke faka'atā 'e he Fale Aleá. ...

<010>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'una Sea, 'oku taumu'a foki 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ko ení Sea koe'uhí ko e fakangatangata ko ia he kupu 'o e Lao Pa'angá. 'Oku malava pē 'e he Pule'angá 'o fakahoko ha ngaahi nō pa'anga kae ngata pē te'eki ai ke faka'atā mei he Fale Aleá 'o ngata ki he 15 milioná. Ka 'oku 'uhingá ko e fokotu'u ko eni 'oku mahino hetau fokotu'u Patisetí 'e laka hake 'a e pa'anga 'e toe nō mai 'e he Pule'angá pea meí he 15 miliona pea ko e 'uhinga ia 'o e fokotu'u tu'utu'uni ko ení ke kau pē hono feme'a'aki 'a e Falé ke lava 'o ma'u pea mo e faka'atā ko ení koe'uhi kae hoko atu e ngāue 'a e Pule'anga.

Ka 'oku hangē pē ko 'etau fokotu'u tātaki na'e 'omai pea meí he, mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 5 'oku fiefia pē ke kau pē mo ia hono 'ohake ke tau sio ki ai Sea. He 'oku, ka ko e ngaahi me'a ia ko ení 'oku, 'oku natula ko e, 'oku 'ikai ko ha nō fo'ou fakalotofonua. Ka 'oku fai hono tesi e māketí pea mo sio ka 'oku kau pe hemau fokotu'u ke kau ki ai e tafa'aki ko iá ka koe nō fo'ou eni ia 'oku hanga atu ki ai 'a e fokotu'u tu'utu'uni ko eni na'e tēpile'i atu Sea, mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea mo e Tama Pilinisi kae pehē ki he Hou'eiki Nōpelé, 'Eiki Palēmia 'o Tonga, kau Fakafofonga e, mo e Minisitā e Kapinetí kae pehē kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Ko e ki'i fehu'i pe eni Sea, na'e mahino foki 'a ia ko e 22 miliona ko ení ke ne *cover* e konga 'o e 30.3 miliona ko eni na'e lau ko e fe'amokakí, *deficit*?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu moe Feitu'una Sea, ko ia, ke tali nounou atu pē Sea ki he fehu'i 'a e Fakafofonga ko ia. Hangē pē na'e 'oatu he fakaikiiki ko e hulú 'i he ngaahi pa'anga fakamolé na'e 'alu ia ki he 95. Pea kuo 'osi fai e alea mo e ngaahi hoa ngāué ke lava 'o ma'u ai 'a e 43 pea ko e 22 ko eni nō mei tu'apule'angá 'a eni 'oku fokotu'u ange ko ení ke holo ai ko ē 'o ma'u pē 'a e Patiseti hulu 'a e fakamolé ko e 30 miliona 'a eni 'oku me'a mai ki ai e Fakafofonga Sea.

Tevita Puloka: Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Sea, tapu pē mo e Feitu'una pea pehē ki he Hou'eiki Fale Aleá ko u ki'i tokoni pe ki Tongatapu Fika 1. 'Ika'i. Ko e 22 ia ko ení 'oku, ko e kātōa 'o e *deficit* ia ko e 95.3, pea to'o leva mei ai 'a e 65 'a ia 'oku kau e 22 ko ení. Pea kehe leva pē toe kehe pē 30 'a ia ko e ki'i, ka 'oku toe leva e 30 tau toe sio ki ai, mālō Sea. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga e 22 ke ne hanga 'o tāpuni e 30. Mālō, ko 'eku ki'i fakatonutonu ki'i tokoni pe ia Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea kapau ‘e hao atu ai e motu’á ni ke toe mahino ange pē ia ko e, ko e Patiseti hulú ko e 30 ‘a ē na’e ‘omaí. Ka ko e mahino pē ki aí ka ko ‘ene a’u ko ē ‘alu hifo ki he 30 ‘oku kau e 22 hono holoki hifó. ‘O ‘alu hifo ko ē mei ‘olunga ‘o toe pē ‘a e 30 ‘o hangē pē na’e fokotu’u atu he Patisetí, mālō Sea.

Tevita Puloka: Tapu atu Sea ko ia ‘a ia ko ‘eku uhingá ‘oku ‘ikai ko eni ia ke ne hanga ‘o tāpuni ‘a e 30 kae toe toe ha palanisi ‘oku toe si’isi’i angé ē? ‘Ikai, ‘oku kei nofo pē ‘a e 30.3 na’e ‘asi he Patisetí, mālō Sea ‘oku mahino.

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Fika 1 ‘o Ha’apai, Nōpelé.

Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Poupou atu pe au ki he feme’a’aki Sea ka ko e ‘uhingá ko e, hangē me’a na’e ‘ohaké fiema’u ke mahino ‘aupito hangē ko e ‘ū fe’amokaki ko ení mo e nō pe ko e hā ‘oku tuku hifo hangē pe ‘oku ‘ohake ‘e he Fika 5 pea hangē pe ‘oku ‘omai ‘e he ‘omai ‘e he Minisitā Pa’angá. Fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakató. Mālō. ...

<005>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Sea: ... Hou’eiki ‘oku ou poupou ki he me’a ko eni Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakató. Ke tau fakatokanga’i ‘oku fekau’aki eni pea mo e ‘Esitimetri e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga fo’ou, neongo ‘oku ‘i ai e lao ‘oku ne hanga tokangaekina ‘a e ‘Esitimetri e Pule’anga. Ka ‘oku makatu’unga e me’a ‘oku fa’o aí ‘i hono tali ení ‘a ia ‘oku fakamafai’i e Fale Alea ke tau hanga ‘o tali pe ta’etali ‘i ha vouti makehe pē mei he ‘Esitimetri. ‘A ia ‘oku tonu ‘aupito hono tukuhifo ke alea’i fakalukufua pea mo e ‘Esitimetri. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tukuhifo e Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022 ki he Komiti Kakató fakahā mai ho nima.

Pāloti tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2022

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, ‘Eiki Minisitā Takimamata & Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Oku loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni toko 22 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5 ‘etau ‘asenita ko e Lipooti Fika 1/2022 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga. Ko u tui pē mahalo na’e toki tufa atu pē he pongipongi ni te u kole ki he Kalake ke ne lau kakato mai e lipooti ‘oku nounou pē mahalo ‘oku peesi pē ‘e 5.

Lipooti Fika 1/2022 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga Pule'anga

Kalake Tēpile: 'Ulu'itohi pē 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Aho 7 Sune 2022

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 1/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahū atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti Fika 1/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga ke me'a ki ai 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Felāve'i 'a e lipooti ni mo e Tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'i he 'aho 2 'o Sune 2022 ke vakai'i 'a e tūkunga totonu *accuracy* 'o e Lao Fakaangaanga mo e 'Esitimeti Fakapa'anga 'a e Pule'anga Tonga ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023 fakataha mo e Fakamatala Patiseti.

Kuo lava 'a e ngāue pea 'oku fokotu'u atu ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea ke fai ha feme'a'aki ki ai.

Faka'apa'apa atu
Hon. Dr. 'Aisake Valu Eke
Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

Konga A: Talateu.

Fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga (Komiti Pa'anga) fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Lao ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/23 (Lao Fakaangaanga).

Na'e tukuhifo 'a e Lao Fakaangaanga ni ki he komiti mei he Fale Alea he 'aho 2 'o Sune 2022 mo ha tala fatongia ke vakai'i 'a e tūkunga totonu (*accuracy*) 'a e Lao Fakaangaanga mo e Polokalama Patiseti ('Esitimeti) Fakaangaanga 'a e Pule'anga.

Konga E: Ola 'o e ngāue 'a e Komiti.

Na'e fakahoko 'a e fakataha 'e ua 'a e komiti fekau'aki mo e Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/23 'aho 2 mo e 'aho 7 'o Sune 2022.

‘I he ongo fakataha ni na’e fokotu’u atu ai ‘e he komiti ‘a e ngaahi me’a ni.

1. Ko e fakatonutonu ‘a e kupu 2 ‘o e Lao Fakaangaanga.

Na’e fokotu’u atu he komiti ke fakatonutonu ‘a e Lao Fakaangaanga ke anga pehé ni.

Lao Fakaangaanga ‘i he tu’unga lolotonga:

(2) Kuo pau ke fakahū atu mei he Pa’anga ‘a e Pule’anga pea ke ngāue’aki ki he ngāue ‘i he ta’u ‘oku ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune ‘o e ta’u **2022** ‘a e pa’anga ‘o ‘ikai ke laka hake ‘i he pa’anga ‘e **nimangeau fitungofulu mā tolu miliona, taha kilu taha mano nimangeau** ke totongi’aki ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ‘o Tonga ...

<007>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tēpile: ... ‘i he ta’u ko ia.

Fokotu’u atu:

Kuo pau ke fakahū atu mei he pa’anga ‘a e Pule’anga pea ke ngāue’aki ki he ngāue ‘i he ta’u, ‘oku ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune ‘o e ta’u **2023** ke totongi’aki ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ‘o Tonga ‘i he ta’u ko ia.

2. Fakatonutonu ki he ‘Esitimeti: Vouti 8, Potungāue Pa’anga.

‘Oku fokotu’u atu ‘e he Komiti, ke fakatonutonu ‘a e fokotu’u mai ‘o e pa’anga fekau’aki mo e fakalelei vāhenga ‘o hangē ko ia ‘oku fokotu’u mai ‘i he peesi 152 polokalama 4, polokalama si’i 5, Vouti 8 ‘a e Potungāue Pa’anga, kulupu ‘o e fakamole (*standard expenditure group code*) 15xx ki he “me’a’ofa fakangāue mo e ‘inasi” ‘o anga pehé ni:

‘I he polokalama Patiseti ‘oku hā ‘i ‘olunga ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘e 6 miliona 7 kilu (\$6.7 miliona) ‘i loto ‘i he pa’anga ‘e 2 mano 9 afe ‘i loto ‘i he pa’anga ‘e 29 miliona 8 kilu 6 mano 4 afe 9 ngeau (\$29,864,900) kuo tuku makehe ko e poloseki makehe ange (*other projects*) ‘i he Vouti ‘a e Potungāue Pa’anga. Ko e pa’anga ‘e **6.7** miliona ko eni ‘oku vahevahe ia ki he:

- **\$4.7 miliona** – hiki vāhenga pē *COLA* peseti ‘e 3 ‘a e kau ngāue fakapule’anga.
- **\$0.5 miliona** – fakapa’anga ‘o e ngaahi lakanga ‘atā ‘oku matu’aki mahu’inga ke fakafonu (*critical post*)
- **\$0.1 miliona** – ko e fakalelei ki he vāhenga ‘a e Fale Alea (Ko ‘enau hū mai ki he fa’unga vāhenga fo’ou ‘a e Pule’anga ne kamata ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai, 2016.
- **\$1.4 miliona** – ko e fakalelei ‘o e vāhenga ‘o e kau ngāue fakapule’anga ‘i he me’afua ‘oku ngāue’aki ki he fua ‘enau fua fatongia ‘a ia ‘oku ui ko e *PMS*.

‘Oku ‘omai ‘a e pa’anga ‘e 6.7 miliona ko eni ‘i he kulupu fakamole 15 ki he me’a’ofa fakangāue mo e ‘inasi.

‘Oku fokotu’u atu ‘e he Kōmiti ‘a e ngaahi fakatonutonu ko eni koe’uhi ke fenāpasi ‘a e kulupu fakamole pea mo e ngāue ‘oku taumu’a ki ai ‘a e pa’anga.

- Ke to’o ‘a e pa’anga ‘e 6.7 miliona ko eni ‘oku fakaikiiki ‘i ‘olunga mei he kulupu fakamole 15xx ‘o ‘ave ki he kulupu fakamole 10xx ‘i he polokalama 4 polokalama si’i 02 (peesii 151) ‘a ia ‘oku taumu’a ki he “Toe vakai’i tu’unga vāhenga” pē ko e *salary revision*. Ko e pa’anga ‘e 4.7 miliona ke faka’asi ia ko e COLA pea ko e toenga ko e pa’anga ‘e 2.0 miliona ke kau ia ki he fakalelei vāhenga pē (*salary revision*).

Ko e liliu ko eni ki he Vouti 08 ‘a e Potungāue Pa’anga ‘e fiema’u ai ke liliu ai ‘a e ngaahi tēpile ‘oku uesia ‘i he ngaahi tēpile fakalūkufua (pē *summary*) ‘i he ngaahi peesi kimu’a ‘o e Polokalama Patiseti.

3. Fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he fakamatala patiseti pē *budget statement* ‘oku hā atu hono fakaikiiki 1 he fakalahi 3. Ko e ngaahi fakatonutonu ko eni ‘oku felāve’i fakatou’osi pē ia mo e fakamatala faka-Pilitania mo e fakamatala faka-Tonga. ‘Oku kau he ngaahi fakatonutonu ko eni ‘a e ngaahi peesi kehekehe ‘o kau ai ‘a e ngaahi tēpile ko eni.

- Tēpile 12
- Tēpile 18
- Tēpile 22

Ko e kotoa ‘o e ngaahi fakatonutonu ‘oku hā ‘i he fakalahi 3 ‘o e lipooti.

Konga F - Ngaahi Fokotu’u:

Ke tali ‘a e Lipooti Fika 1/2022 ‘a e Komiti ‘o fakatefito ‘i he ngaahi fokotu’u atu ko eni.

1. Ke tali ‘a e fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga Fika 2/2022 *Lao ki he Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2022* ‘oku hā ‘i he **fakalahi 1**.
2. Ke tali ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti (‘Esitimeti) Fakaangaanga ki he Ta’u Fakapa’anga 2022/23 ‘a ia ‘oku hā ‘i he **fakalahi 2**.
3. Ke tali ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti 2022/23 ‘a ia ‘oku hā ‘i he **fakalahi 3**.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Sea ‘o e Komiti Pa’anga, Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō. Tapu pē mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Ko e fakamālō pē ki he ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Dr. 'Aisake Eke: ... 'Eiki Minisitā Pa'anga mo 'ene kau ngāue mālō 'aupito e ngāue na'a mau ngāue ki heni. Pea ko e ola ena e ngāue kuo tuku mai mo e ngaahi fokotu'u ko ena Sea 'a ia 'oku fokotu'u atu pē ko e ngāue ia ke mou me'a ki ai 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki Fale Alea mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u tukuhifo Komiti Kakato Lipooti Fika 1/2022 Komiti Pa'anga

'Eiki Palēmia: Sea, tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Fokotu'u atu pē ke tukuhifo pē ki he Komiti Kakato 'oku ai pē ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai e Pule'anga ka 'oku mahalo 'oku sai ange pē ke fai e feme'a'aki he Komiti Kakato. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ke tau pālōti ko ia 'oku loto ke tali ke tukuhifo e Lipooti e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga ki he Komiti Kakato ke fai hano alea'i fakahā mai ho nima.

Pālōti tali tukuhifo Komiti Kakato Lipooti Fika 1/2022 Komiti Pa'anga

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, 'Eiki Minisitā Fōnuua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonōmika, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Fohe, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko e toko uofulu mā ua (22).

'Eiki Sea: Kātaki pē Hou'eiki ko e fakatonutonu ki he 'etau founa ngāue na'e toki fakamanatu mai he Kalake ko e Lipooti ia 'a e Komiti Pa'anga ka ko e 'Esitimetu mo e Patiseti na'e lau 'uluaki pē ka 'oku fiema'u ke tau lau tu'o ua pea toki tukuhifo mo ia. Pea 'oku kole atu pē ki he Kalake ke ne lau tu'o ua.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga Fika 2/2022

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fika 2/2022.

**LAO FAKAANGAANGA KE FAKAHŪ ATU 'A E
PA'ANGA 2022/23 KI HE NGAahi NGĀUE 'A E
PULE'ANGA 2022**

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKAHŪ ATU 'A E
PA'ANGA KI HE NGĀUE 'A E PULE'ANGA 2022**

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022, pea kuo pau ke kamata ngāue'aki 'i he 'aho 1 'o Siulai 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai Tevita Fatafahi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Pohiva Tu'i'onetoa ...

Fokotu'u tukuhifo Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Fika 2/2022

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e lau tu'o ua eni kuo 'osi. Ko u fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato 'Eiki Sea. Kapau 'e lau tu'o ua 'o paasi eni ko 'ene 'osi 'a'ana ia. Pea ko u fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato 'Eiki Sea fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni Sea mālō.

Fokotu'u Lord Tu'ilakepa Sea Le'ole'o Komiti Kakato

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tukuhifo ia ki he Komiti Kakato. Mei paasi ai pē fo'i lao ia. Hou'eiki ko u fokotu'u atu e Fakafofonga Nōpele Vava'u ke ne Le'ole'o he Sea ko eni e Komiti Kakato. Tau liliu 'o Komiti Kakato.

Kole ke fakamahino tu'unga 'i ai 'Isileli Folau ke va'inga ma'a Tonga

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole, 'oku ou ki'i, 'i ai ki'i me'a 'oku ou fie lave ki ai fakamolemole pē Hou'eiki. Ko e me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku hoko ia ka u kole pē ke u hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea. Me'a ko eni 'oku hoko ia pea 'oku lolotonga puputu'u e kakai e fonua 'Eiki Sea he me'a ko ia. Ka ko u loto pē 'Eiki Sea koe'uhí ke 'eke ki he Pule'anga ke fakamahino pea fakapapau'i ke pau ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'a e tokotaha ko ia ko 'Isileli Folau?

Ko e tu'u ia he taimi ni 'Eiki Sea 'i he ma'u 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ke hanga 'e he *CEO* muli 'i he 'akapulu *rugby* 'o 'oange ha faingamālie 'o 'Isileli Folau. 'Ikai ke ai ha taha ia he fonua ni te ne ta'emea'i 'o fekau'aki pea mo e talavou ko eni ka ko e taha manakoa mo 'iloa 'Eiki Sea. 'Oku fu'u tōtu'a hono tautea 'Eiki Sea fakamolemole ki he Feitu'una ka kuo a'u mai ki he tu'unga he taimi ni kuo 'osi taimi ke hoko e tokotaha ko eni ko ha tamai mo ha fa'e Tonga pea ko 'ene foki mai eni 'i he'ene va'inga fakapolofesinale mei muli ki Tonga ni ...

<009>

Taimi: 1100-1105

Lord Tu'ilakepa: ... 'oku 'ikai tali ia 'e Tongá ni ke va'inga ma'a Tongá ni 'Eiki Sea. Sea na 'oku fu'u lahi pea tōtu'a e tautea kuo 'oange ki he talavou ko eni. Ko e tokotaha lotu eni, tokotaha kalisitiane. Ko e tamai mo e fa'e lotu fakakalisitiane. Pea 'i he lotu fakakalisitiane 'Eiki Sea 'oku ke mea'i lelei pe 'e he Feitu'una mo ho Fale 'eiki ni ko e naunau ko ē me'a na'e me'a ki ai 'a e tokotaha ko eni 'Eiki Sea ko u tui ko e me'a fakavaha'apule'anga ia. Ko e tautea ia na'e fai 'e he pule'anga ki muli ka ko 'ene foki mai ki Tonga ní ko hai ha taha he fonua ni 'Eiki Palēmia te ne ta'efiema'u 'a e talavou ko eni, tautautefito ko 'ene foki mai ki Tonga ní.

'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku fai ai ongo'i ka ko u tui te tau ma'u e mo'oní mei he Hou'eiki Pule'angá. Fakamolemole pē 'uhingá hono fakafokifā 'a hono 'ohaké ka 'oku fakavavevave,

totonu ke tau tokanga ki ai he ‘oku teu e *World Cup* pea ‘oku tau fiema’u ‘a e lelei tahá. Ko eni Mate Ma’a Tonga ‘oku tau he ‘aho 25 ‘Eiki Sea ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e ta’efie folau ki Nu’usila ‘Eiki Sea. Ka ko e makatu’unga koe’uhí ko e *border*, tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai he taimí ni. Kapau na kuo ‘osi fakaava e *border* ko u talaatu ‘Eiki Sea toe tokolahi ange kau folaú. Ko e fo’i tau fakamakehe eni ia mo Nu’usila ka ‘oku tau ‘osi mea’i ‘e he kakai e fonuá e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau fānaú he taimi ní. Nau loto’aki pea nau fie hoko ko ha fakafofonga ‘amipasitōa ‘i he ‘Akapulu Liiki kae pehē ki he ‘akapulu *rugby* ‘Eiki Sea. Ka ko u tuku ki he ‘Eiki Palēmia ange pe ke ‘omai e me’a mo’oní ‘Eiki Sea koe’uhí he pongipongí ni, mālō ‘Eiki Sea.

Tali ki he hoha’a fekau’aki tu’unga ‘i ai ‘Isileli Folau

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘Eiki Sea ma’u faingamālié, tapu mo e Feitu’una tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Sai pē ‘oku kau foki mo e ‘Ikale Tahí kae ‘uma’ā Mate Ma’a Tongá he tokoni mei he Patisetí ke toki ala ui pe ko e alea’i e patisetí Sea. Me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai e Hou’eiki ‘oku mahu’inga ‘aupito pe ia ‘oku ou pou pou mo au ia kia ‘Isileli Folau kae tuku mai pe ha faingamālie ke u toki lele atu ‘o fakapapau’i mai pe ko e hā ‘a e tu’unga ko eni he na’á ku pehē ‘e au ia ‘oku kau ‘a ‘Isileli he’etau timí. Kae toki lipooti mai Sea mahalo pe ‘a ho’atā, mālō ‘aupito Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko u fakamālō atu, ‘Eiki Palēmia, Feitu’una ia ko u falala pe au ki he Feitu’una ‘e pau pe ke fai e Feitu’una ia ki he lelei tahá. ‘I he pou pou ‘a e Feitu’una ‘osi mahino kiate au ia ‘e va’inga pe tokotaha ko iá ia he fonuá ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko e faka’osí fakamālō atu ho’omou laumālie lelei ke u hoko ko e Sea Komiti Kakato. ‘Ikai ke u hokohoko atu ai pē au ia ‘Eiki Sea he fatongia ‘oua fu’u ‘ai e le’ole’ó hangē ko ē ko u ongo’í ko ha tokotaha pē au ko u tāpuni e fatongia ‘Eiki Sea. Kai kehe Sea ko u kole atu ki he Feitu’una ke tau hoko atu. Mālō

‘Eiki Sea: Mālō. Te u toki fua tautau ho fua fatongia he ‘ahó ni kapau ‘oku lelei toe fili pē ko e ‘apongipongi. Tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Na’e liliu ‘o Komiti Kakato.)

Me’a Sea Le’ole’o Komiti Kakato

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tapu ki he ‘Otua Mafimafi hotau lotolotonga, fakatapu atu ki he’ene ‘Afió Tupou VI kae ‘uma’ā Fale ‘o Ha’a Moheofó. Tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalaniuvalu kae ‘uma’ā kimoutolu kotoa e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakató. Pea fakamolemole pē tuku ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo ‘osi fai ‘e he ‘Eiki Sea e Fale Aleá he ‘apí ni kae ‘uma’ā foki ‘a e tau ngāue ‘oku ‘omi mo e ‘asenita ‘oku ‘omai kiate kitautolu Hou’eiki.

Hou’eiki ko e tala fatongia ē kuo ‘osi ‘omai ‘e he ‘Eiki Seá he’ikai ke u toe fu’u lōloa ‘a e me’a ko u lave ki aí. Tu’unga ‘i he fatongia ko e pa’anga kuo ‘omi ‘e he Minisitā Pa’angá ko e lao ia ke tau ngāue ki ai. ‘A ia ‘oku ngata pe ia ‘i he mahiná ni pea ko e pa’anga ko ia ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he Patisetí te tau, makatu’unga pē meia moutolu hono tali ke hoko atu ‘a e ngāue ‘o e kakai e fonuá. Hangē pe ko e me’a ‘oku ou, te u ki’i fakataukei atu pē Hou’eiki koe’uhí ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni kuopau na ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘okú ke fiema’u ke ke me’a ki ai, faka’ilonga mai pē ho nimá pe ko e fakaulo mai ho maamá te u fakatokanga’i pea u fakahokohoko pē ‘a ‘etau ngāué.

Ko u ki'i laulau hifo 'etau 'ahó 'oku meimei ko e 'aho pē 'e 10 pē si'i ai. Ko e vave taha 'i ho'omou tokanga 'o lau pe te ke me'a ki ho'o Patiseti kae vave 'etau ngāue. ...

<010>

Taimi: 1105-1110

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... Ko e, 'etau *statement*, mahino 'aupito 'aupito ia, he'ikai ke faikehekehe'i 'a e *statement* ia pea mo e Patiseti 'a ia 'oku vahe'i 'a e pa'anga ia fakafo'i *item* ki he ngaahi potungāue ke nau ngāue'aki. Ka 'oku ou tui ko e ki'i me'a pē eni 'oku ou 'oatu ke mou me'a ki ai kae vave ange, ko e 'oange faingamālie ki he Minisitā Pa'anga fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni. Ko e hā pē 'a e me'a te ke me'a 'aki Minisitā Pa'anga, ko moutolu ko ē 'i he uike kuo 'osí na'a mou mea'i na'e me'a 'a e 'Eiki Palēmia ki he kongā lahi 'aupito 'aupito 'a e Patiseti ko eni, toe me'a mai mo e Minisitā Pa'anga 'o fekau'aki pē mo e Patiseti ko eni.

Ka 'oku ou toe kole pē ki he Minisitā Pa'anga ke ke me'a hake mu'a 'o toe fai pē ha me'a mai ki he kau Mēmipa ke nau toe manatu'i pea nau mea'i 'a e pa'anga ko ia 'oku hā 'i he Konisitūtone kupu 53. Ko e Feitu'una 'oku ne 'omi 'a e lipooti mo e lao fekau'aki pea mo e pa'anga. Ka 'oku ou kole atu Hou'eiki ke tukuange mu'a ha faingamālie 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha fakangatangata ho'o taimí, 'Eiki Minisitā Pa'anga, ka tau hoko atu 'ai 'etau ngāue. Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Patiseti 2022/23

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea Komiti Kakato, pea mo e fakamonū'ia atu koe'uhi ko e fatongia fo'ou kuo ui ki ai 'a e Feitu'una, tautautefito ki he ngafa fatongia mahu'inga ko eni 'o e Fale. Tapu ki he 'Eiki Palēmia, tapu atu ki he Tama Pilinisi, kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa Fakafofonga 'o e Kakai, kae hao atu pē motu'a, motu'a ni.

'Uluaki pē 'oku fakamālō atu ki he faingamālie ko eni pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ki he Sea 'o e Komiti Pa'anga 'a e Fale, koe'uhi ko e ngāue na'e lava 'o fakakakato, ngāue lahi pea mo e taki lelei, kuo fai ki hono sivilivi'i 'a e ngaahi fika ko ia 'o e Patiseti pea mo e fokotu'u ne 'oatu ki he Fale ni.

Sea ko e 'omai pē 'a e tataki ki he nounou pē 'uluaki, ki he mahu'inga ko ē makatu'unga makehe 'o e Patiseti ko eni. Sea hangē pē 'oku mea'i ne, neongo ko e fokotu'u pa'anga ngāue eni 'a e Pule'anga ki he ta'u ka hoko mai, angamaheni. Pea na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a na'e hoko ki he fonua, pea 'oku makehe ange ai 'a e fiema'u ko eni pea mo e fokotu'u Patiseti 'oku 'oatu pea mei he Pule'anga.

Kei hoko atu tokangaekina Pule'anga KOVITI-19

Ko e lolotonga ni Sea, 'oku kei tu'u pē 'i he fonua, 'a e fakatamaki fakafonua 'oku fai 'a e tokanga lahi ki ai 'a e Pule'anga tautautefito ki he foko utua KOVITI, pea mo 'ene uesia lahi 'a e ngaahi ngāue 'a e fonua. Taimi tatau pē ko e ngāue lahi kuo tali 'e he Pule'anga, pea fokotu'u ke fai hono langa fo'ou, langa fo'ou 'a e ngaahi maumau kotoa pē, na'e hoko ki he

fonua ki he ngaahi anga 'etau nofo 'i he ngaahi kolo ne si'i lavea ngofua, pea pehē pē foki ki he'ene uesia 'i he ma'u'anga pa'anga pea mo e fetu'utaki 'a e kakai 'o e fonua Sea.

Fokotu'u he Patiseti hiki lahi ngaahi fakamole Pule'anga lava fakafetaulaki ngaahi faingata'a he fonua

Sea ko hono fakama'opo'opo fakalukufua mai, 'oku fokotu'u atu ai he Patiseti ko eni ke toe hulu ange 'i he angamaheni, pē ko e 'ai pē ke faingofua, laumālie 'a e Feitu'una 'oku fokotu'u ke hiki lahi 'a e patiseti, ka ko e fakafuofua Sea, pau pē ke fakapotopoto fakatatau mo hotau ivi. 'A ia ko e anga 'a e fakafuofua ko ē 'oku fokotu'u atu 'e he Pule'anga fo'i ta'u 'e 2 ka hoko mai, 'e ki'i hiki lahi 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga, ke lava 'o fakafetaulaki 'a e ngaahi faingata'a, tu'oni faingata'a, 'oku hanga ki ai hotau fonua.

Ko e me'a mahu'inga hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi faingata'a kuo tau fakamo'oni'i 'i he ta'u 'e 6 – 10 ko eni kuo tau sītu'a mei ai. Neongo ko e ngaahi fakafuofua ki he kaha'u ka 'oku tau fakamo'oni'i 'etautolu 'e hoko, hangē ko e afā talopiki Sea. Ko e ngaahi ta'u 'e 10 kimu'a na'e meimei ko e ta'u 'e 4 – 6, pea toki hoko mai 'a e afā talopiki fakatu'utamaki 'e lavea lahi ai 'a e fonua.

'I he ta'u 'e 4 ko eni kuo tau sītu'a mei ai, meimei ko e ta'u pē 'e 2, ta'u pē 'e 2 hoko mai 'a e fo'i faka, fo'i afā fakatalopiki 'o ne hanga 'o maumau'i e fonua. 2018 ko *Gita*, 2020 ko Hālōti, pea ...

<005>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... na'e 'ikai ke fai ha 'ilo'iloa ko e pā ko eni 'a e mo'ungaafi te ne hanga 'o maumau'i e fonua.

Pea lolotonga ko ia Sea 'oku lolotonga ho'ulu hifo 'a māmani koe'uhī ko hono 'ohofia 'e he KOVITI-19. Ka ko e ngaahi fe'unu'aki ko eni Sea koe'uhī ko e anga 'etau nofo 'oku tau fu'u laveangofua 'aupito pea tau lahilahi ko 'etau ngaahi konga lahi monū'ia e fonua hangē ko e tokoni pea mei he ngaahi fonua tokoni pē ko e ngaahi hoa ngāue 'a e Pule'anga ngaahi kautaha fakamāmani lahi pea ko e tumutumu Sea koe'uhī ko e ma'u'anga pa'anga hotau fāmili mo hotau kāinga 'oku nau ma'u faingamālie he ngaahi fonua muli ke fai hono tokonia 'a e fonua. Ko e hanga ko eni 'e he KOVITI 'o uesia 'a māmani pea 'oku ne uesia leva 'a e ngaahi matapā ko ia tautautefito ki he'etau ma'u'anga pa'anga hangatonu ko e takimamata ne mahino 'aupito pē 'a 'ene tāpuni.

Uesia ngaahi feke'ike'i fakavaha'apule'anga e fefakatau'aki fakatu'apule'anga e fonua

Pea lolotonga ko ia Sea tau 'unu mai leva 'oku 'i ai pea mo e ngaahi, kapau te u ngāue'aki pē ha lea faingofua feke'ike'i fakavaha'apule'anga 'oku ne hanga 'o toe uesia 'a e fefakatau'aki fakatu'apule'anga tautautefito ki he ngaahi koloa 'oku hū mai ki Tonga ni. Mea'i pē Sea ko e koloa 'oku uesia ko e lolo tautautefito ki he fekau'aki ko ia 'a e ngaahi fonua fekau'aki pea mo hono ngaohi mo fo'u e lolo 'oku hū mai ki he fonua. Pea ko 'ene a'u mai ko ē ki Tonga ni 'oku mou mea'i pē he Hou'eiki pea mo e fonua 'oku kamata ke mamafa 'aupito e lolo. Pea 'oku na

vāofi pē ‘ena fe’alu’aki Sea pea mo e anga ko ē ‘a e uesia ‘a e ngaahi koloa ‘oku hū mai mei muli pea kuo pau ke tau hū mai, lahilahi ki he ngaahi koloa me’atokoni Sea. Pea kamata ke ‘alu ke hikihiki tō honau totongi Sea pea ‘oku mea’i pē kapau ‘oku ‘ikai ke ‘alu ki ‘olunga e pa’anga hū mai ‘a e ngaahi fāmili kae hikihikitō ‘a hono totongi ko e faingata’a fu’u ki he fonua ‘a hono fakakakato pea mo fakafeau ‘a e ngaahi fiema’u faka’aho.

Fakama’ala’ala ki he ‘uhinga ‘o e pa’anga 573.1 miliona

Ko e me’a leva na’e mahino ki he Pule’anga koe’uhí ko e ngaahi tu’oni faingata’a ko eni ‘oku hanga mai ki he fonua pea ‘oku tautautefito kiate kinautolu ‘oku uesia honau nofo’anga pea kamata ke ne toe hanga ‘o fakalahi’i ‘a e tu’u laveangofua ‘a ‘etau fefononga’aki pea mo e ngaahi ngāue langa lalahi ‘a e Pule’anga. Pea na’e ‘uhinga leva ki ai ‘a hono fokotu’u atu ‘a e Patiseti fakalukufua ko ia ‘a e Pule’anga na’e lave ki ai, ‘o fokotu’u leva ke ‘alu hake kātoa ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga ‘o hulu’aki ‘a e pa’anga ‘a ē ko ē ‘oku fokotu’u atu ke tau hanga ‘o fakalao’i ke kotoa ‘i he laka ‘i he vaeua piliona ko e pa’anga ‘e 573.1 miliona. ‘A ia ko e pa’anga ‘e 437 miliona ai ko e pa’anga ia ‘a e Pule’anga pea ‘oku ‘i loto pē ai ‘a e ngaahi pa’anga na’e alea’i tokoni ka ‘oku ‘osi fakapapau’i pea mo e pa’anga tokoni angamaheni pē ‘a e ngaahi fonua tokoni ko e pa’anga ‘e 136 miliona. Pea tānaki leva ki ai pea mo e ngaahi pa’anga tokoni fakakoloa ‘a ia ‘oku ‘i he pa’anga ‘e 191 miliona pea ‘oku kakato leva ia ke ma’u ko ia ‘a e fakakātoa ko ena ‘oku hā he tēpile ‘oku ‘oatu e fakalukufua ko e pa’anga ‘e 764.7 miliona Sea.

Ko e hangē pē na’e ‘ohake ‘anenai he Fale Sea koe’uhí ko e hulu ko eni pea fai leva pea mo hono sio ki he’etau tafa’aki ko ia ‘a e pa’anga ‘oku ma’u mai. Pea na’e kehekehe’aki ‘a e pa’anga ko ia ‘oku fokotu’u ke fai’aki ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ‘aki pea mo e pa’anga ‘oku lava ke ma’u mai ‘aki e pa’anga ‘e 95 miliona Sea. Pea hangē ko ia na’e fokotu’u pea fai leva e ngāue ‘o si’i fai e ngāue pea mo e lava ma’u mai ‘a e fakafuofua ki he pa’anga ‘e 43 miliona Tonga tokoni ‘ikai ke toe tā fakafoki.

Taimi tatau pē kuo hangē ko e fokotu’u tu’utu’uni ‘anenai ki he nō tānaki pea fokotu’u atu leva pea mo e nō tānaki fo’ou na’e fokotu’u atu. ‘A ia ‘oku fakafuofua ia ki he pa’anga ‘e 22 miliona pea ‘i he’ene kakato ko ia ‘oku ‘alu hifo leva ko e toe pē ko e hulu ia ‘o e pa’anga hū atu ‘i he pa’anga hū mai hulu’aki e pa’anga ‘e 30 miliona Sea. ...

<007>

Taimi: 1115-1120

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘Oku ‘uhinga pē ki he motu’a ni ‘a e fokotu’u na’e ‘ohake koe’uhi ko e tānaki pea mo e nō fakalotofonua ka na’e fai pē ‘emau sio ki ai, pea ‘oku ‘uhinga pē ki he motu’á ni ka na’e fai pē ‘emau sio ki ai ‘oku ‘ikai ko ha nō fo’ou ka ko hono toe fakalōloa pē ‘o e nō ko eni. Ka ‘oku mau fiefia pē ke fai hono fakatonutonu he na’e fai pē fale’i fakalao ki he fokotu’u faka-Fale Alea ko eni na’e ‘omai pea ne ‘osi ‘omai ia ‘o hangē ko ia ‘oku fokotu’u mai. Ka ko e fakalūkufua pē ia Sea ki he ki he fokotu’u ko eni ‘oku ‘oatu he Patiseti.

Ko e me’a mahu’inga ko u fie ‘ohake Sea, ‘uluaki ‘a e mahu’inga ko ē ke mateuteu ‘a e Pule’anga pea mo e pa’anga ngāue ke fakakakato hono ngaahi fatongia Sea. Ko e me’a ko eni ‘oku mahino ko e taimi faingata’a. Ko e taimi faingata’a ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku tau lava ke tau fakapapau’i te tau ‘ilo ‘ene hoko mai, pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me’a ia Sea ‘oku, ‘e toki ‘ohake pē ‘a ‘ene fakavavevave. Ka ‘oku mea’i pē ia ‘e he Hou’eiki, mea’i pē ‘e he kau

Hou'eiki 'o e ngaahi Vāhenga 'o Tongatapu, Hou'eiki 'o e Vāhenga Ha'apai, 'otu Ha'apai, Vava'u Lahi pea mo e Ongo Niua pea pehē pē foki ki he Fungafonua. Ko 'ene maau ko ē kakato e fokotu'utu'u ngāue pea mei he uike ki he māhina 'oku toumoliliu 'a e fakatangi mai 'a e kāinga pea mo e fonua koe'uhi ko e vivili mo e vilitaki 'enau fiema'u.

Pea ko e 'uhinga pehē 'a e fokotu'u ka ko e tumutumu Sea ko kinautolu ko ē na'e uesia honau ngaahi 'api he ngaahi fakatamaki ko eni, 'oku fiema'u ke fai 'a e ngāue fakavavevave ke nau malu ki honau nofo'anga. Pea ko e ngaahi fatongia tefito 'o e Pule'anga ko e halapule'anga, ko e uafu lelei, pea mo e ngaahi tafa'aki ko ia 'oku kanoloto 'i he ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu he Patiseti Sea. 'Oku 'i ai pea mo e ngaahi fokotu'u tānaki koe'uhi na'a toe hoko ha ngaahi fakatamaki ki he fonua 'oku malava pē ke ngāue vave 'a e Pule'anga Sea.

Ko e tumutumu 'o e ngaahi fokotu'u ko eni Sea ko e fakapatonu ke ho'ata tatau pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e lao pea mo e ngaahi tala ngāue ki he Pule'anga ke 'ata kitu'a. Pea ke mahino 'a 'ene muimui lelei pea luelue 'alu lelei e ngaahi fua fatongia ke tatau mo e ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o e fonua, kae tumutumu 'a kinautolu 'oku faingata'ia 'i he fonua pē toe masivesiva ange.

Mahu'inga ke fai ha tokanga makehe ki he kakai masiva fonua

Sea 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe ki he kakai masiva ange 'o e fonua. Pea ko e hangē ko e me'a na'e 'oatu 'e he 'Eiki Palēmia. Ko e fokotu'u fakalukufua 'e 3 pea 'i he 3 ko ia 'oku 'i ai 'a e 'a e ngaahi fokotu'u lalahi fakafonua 'e 9. Ko e fokotu'u hono 2 Sea, 'oku hanga pē ia ki he masiva ke hakeaki'i e masiva. Ka ko u tokanga pē koe'uhi ko e ngaahi me'afua fakamāmani lahi e masiva, masiva 'ango'ango 'oku 'i ai hono fika 'oku 'ikai ke fu'u lahi 'i Tonga ni. 'Oku fe'ave'aki holo e ngaahi savea mei he toko 1 afe ki he toko 3 afe, peseti 'e 1 ki he peseti 'e 3 'o e kakai e fonua.

Ka 'oku mea'i 'e he Feitu'una Sea, ko e faingata'ia hotau fonua ni 'oku 'ikai ke tatau ia pea mo hono fua fakamāmani lahi 'o e masiva. Ko e faingata'ia ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Pule'anga ko e 'ikai ke malu 'a honau nofo'anga, 'ikai ke 'i ai ha vai inu fe'unga pea mo ma'a ke nau ma'u inu faka'aho mei ai, 'ikai ke nau toe fu'u mavahe mama'o mei honau 'api. Pea ko e ngaahi me'a tefito 'a e Pule'anga tautautefito ki he ako pea mo e tokangaekina 'enau mo'ui 'oku 'i ha tūkunga lelei ange. Pea ko 'ene ha'u ko ia ki he ngaahi fatongia tefito 'o e Pule'anga hangē ko e ko e hala lelei, ko e fetu'utaki lelei, ko e ngaahi tafa'aki ko ia Sea 'oku fai e tokanga makehe ki ai.

Tokanga makehe ki he hikihiki totongi koloa

'Ikai ke u lotu ke toe fakalōloa Sea ka 'oku ai e tokanga mekehe 'a e fokotu'utu'u ngāue ko eni, ki he hikihiki e totongi e koloa. 'Ikai ke ngata pē totongi e koloa ne fai e lave ki ai 'a e motu'a ni, ka 'oku toe fai e sio koe'uhi ko e mamafa 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga pea mo hono totongi, ke lava ke faingofua 'a hono, 'a e ma'u faingamālie pē ko e monū'ia mei ai 'a e kakai. Pea pehē pē foki ki he ma'u'anga pa'anga 'a e fonua tautautefito eni ki he ngaahi kautaha 'i tu'a 'i he Pule'anga, pea mo 'enau ngaahi fakapisinisi pea mo 'enau ngaahi ngāue ke ma'u ai honau ngaahi monū'ia fakapa'anga he fonua. 'Osi mahino 'aupito pē ko e ngaahi tūkunga mo'oni pē ia pea mahino 'aupito pē 'a e ngaahi pangikē pea mo e anga ...

<008>

Taimi: 1120-1125

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'enau fokotu'utu'u ki he fonua.

'Oku mahino 'aupito pē ko e ngaahi pisinisi pea 'oku pau ke tānaki 'a 'enau ngaahi tupu ke fakakakato 'aki. Ka koe'uhí ko e faingata'a ke nau hifo hifo ke lava 'o faingofua 'a e ma'u monū'ia mei ai 'a kinautolu 'oku faingata'a mo masiva ange 'oku fai e tokanga makehe ki ai 'a e fokotu'utu'u ko ení ke lava ke toe faingofua ange 'ete lava 'o ma'u ha pa'anga nō ke fai 'aki ha'ate ngāue ke ma'u ha ngaahi monū'ia. Pea 'oku 'ikai ke fa'a angamaheni ki he Pule'anga ke ne toe kau atu 'i hono fakapa'anga ha ngaahi pa'anga nō ka koe'uhí pē Sea ko e 'ikai ke lava ke tokangaekina 'a kinautolu 'oku ki'i faingata'a.

Sea ko e ko e puipuitu'a pe ia pea mo e to'oto'o me'a lalahi ka ko u fokotu'u atu pē ke hoko atu mu'a e talanoa 'e fiefia 'aupito e tēpile 'a e motu'a ni pea mo e Pule'anga koe'uhí ko ha ngaahi fakaikiiki pea mo talamonū atu pē Sea ki he to'o fatongia ke fai hono taki lelei hotau vaka, koe'uhí ko e mahu'inga fau. Pea hangē ko e hoha'a, ko e fokotu'u 'a e motu'a ni 'a e ngaahi makatu'unga makehe 'oku fokotu'u atu ai 'a e 'a e Patiseti. Pea ka 'i ai si'a taha 'oku 'oku faingata'a'ia ki he 'uhinga 'a e loloto 'o e ngāue ko ení.

Sea ko u tataki 'aki pē ki'i Saame he peesi 'uluaki ko ia 'o e ongo pepa Patisetí fakamatala pea pehē pē foki ki he ki he polokalama faka'esitimeti 'oku, 'oku ne hanga 'o fakamahino 'aupito 'a e taha 'o e tumutumu 'o e Patiseti ko ení. Kei monū'ia pē 'a Tonga neongo 'etau masiva ka ko hono tokonia he ngaahi hoa ngāue 'a 'etau ngaahi me'a fakapa'anga.

Tokoni talafi pa'anga mei mulí ki he tu'unga faka'ekonōmika fonua

Pea hangē pē 'oku mou mea'i ko e 'ofa ko ē 'a e kakai Tonga 'o lī pa'anga mai mei mulí 'oku kei tu'u 'a Tonga 'i he lekooti ko ē *World Bank* ko Tonga 'oku lahi taha fakatauhua ki he'ene fakalukufua faka'ekonōmika pē ko e *Gross Domestic Product* kuo 'alu hake 'a Tonga 'o a'u 'o peseti 'e 39 peseti 'e 39 'o e fakalukufua ko ia ko e lahi ia e 'ofa 'a e kakai Tonga 'oku lī mai pē ko ia 'oku mou, mou angamaheni ko e *remittances*.

Sea ko e, ko e fakatātā pē eni ko e fonua ko ē ko Filipaini ko e taha ia e fonua 'i māmani 'oku nau hanga 'o 'ave honau kakai ki muli ke nau ō 'o ngāue 'i muli 'o lī fakafoki mai 'enau pa'anga ki Tonga ke tokoni kiate kinautolu. Sea ko e fonua ko ení 'oku peseti pē 'e 9 'a e lahi 'enau lī pa'anga muli fakafoki mei honau fonua. Sea 'oku meimei liunga fā 'a e loloto mo e 'ofa hotau kakai 'o fakatauhua ki he fonua ko ení Sea.

Ko e, ko e mahu'inga ia 'o e, 'o e hounga'ia 'oku tau fai pea ko 'etau 'unu mai ko ē ki he ngaahi tokoni fakatu'apule'anga 'oku fai e 'a e fakamālō ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā ki Muli koe'uhí ko e ngāue vāofi pea mo e ngaahi hoa ngāue. Mou mea'i pē Sea he ngaahi 'aho ki mui ni na'e 'i heni 'a e kau 'Eiki Minisitā ki Muli 'o e ngaahi fonua tokoni lalahi ki hotau fonua pea ko e taha eni e kupu mahu'inga 'o 'etau fakafuofua lelei 'a e ngaahi me'a 'e malava ke fokotu'u atu he Patiseti ko ení, ko e tokoni pea mo e 'ofa pea mei he ngaahi hoa ngāue 'o hangē pē ko ia 'oku fokotu'u atu 'i he'etau Patisetí.

Ko e fakalukufua 'o e 'Esitimeti ko ia ki he ta'u ni 'o e tokoni pa'anga pea mo e kolua 'oku fakalukufua ia ki he pa'anga 'e 327.7 miliona tukukehe ai 'a e ngaahi pa'anga tokoni makehe 'oku 'omai hangatonu pē ia ko e pa'anga ngāue hangatonu 'a e Pule'anga.

Sea ko u fakamālō atu he faingamālie pea mo e ‘amanaki lelei ke fai ha fepoupou’aki koe’uhí ko e fokotu’u ngāue mahu’inga ko ení, ‘ikai ke ‘i he Pule’anga kae si’i ki he kakai mo e fofonga kotoa pē ngaahi fofonga’i fa’ē ko ‘etau fānau fefine pea mo e ngaahi, si’i ngaahi tamai ‘oku nau fakaongoongo mai ke fakahoko ha to’o fatongia lelei pea mei he Pule’anga ‘o ‘Ene ‘Afio. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakamālō atu Minisitā Pa’anga ‘i he toe fakamanatu mai hono fakaikiiki mai ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o fekau’aki pea mo e pa’anga ko ia ‘oku ‘omi ‘e he Patisetí ‘o hangē ko e *statement* ko ia ‘oku ‘omi ‘e he Feitu’una.

Hou’eiki ‘ikai ke u toe fakalōloa au ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai e Minisitā Pa’anga kapau te ke me’a ki he peesi 15 moutolu ‘oku ‘i ai ho’omou *statement*, 15 mo e 16 ‘i ai e ngaahi me’a lalahi ‘e 3 ai ...

<009>

Taimi: 1125-1130

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ... vahevahe ki ai ‘a e fo’i kaveinga ‘e 9 ‘a ē na’e me’a kiai ‘ene *statement* peesi talamu’akí. Ko fē ha me’a te ke fie me’a mai ki ai ‘o hangē ko ia ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki aí.

Ko e peesi 14 fakaikiiki mai mei ai ‘a e 764.7 miliona ko e ‘uhinga ke faingofua ‘etau feme’a’akí, me’a mai. ‘Io Fakafofonga Fika 11, ‘Eua.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea, mālō e ma’u faingamālié ko u fakatapu atu mo e Feitu’una pehē ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo e Hou’eiki Kapineti pehē ki he kaungā Fakafofongá. Ko u lave’i pe ko e ngaahi kaveinga lalahi ‘e 3 ko ení ko e ngaahi kaveinga mahu’inga ‘aupito. Pea ‘oku ou tui ‘oku fenāpasi pe ia pea mo e palani fakalukufua ko ia ‘a e Pule’angá.

Ka ko u fie lave atu pe ki he me’a mahu’inga ko ení ko u tui ‘e fakapatonu pe ia ki he ngaahi kaveinga lalahi ‘e tolu ko ení pea mo e ngaahi fakaikiiki ko ení ‘oku hā he tafa’akí. ‘Oku mahino pe foki ko e Patiseti ko ení ‘oku tau hanga ‘o tufa atu ‘a e pa’anga ke fakamoleki ‘i he ngaahi ‘elia ngāue lalahi ko ení ‘e 9. Ko u tui ko ‘eku fie tokoni pe eni koe’uhí he ‘oku tau ‘omai ‘a e pa’anga ke vahe atu. ‘Oku ‘ikai ke u lava ‘o sio ‘i he *statement* ko ení he *Budget Statement* ko e hā e me’a ko ē ‘oku tau faka’amu ko ē ke ma’u mei aí.

Pea ko ‘eku fakatātā pe eni ia ‘aku ki he, fakamolemole pē hangē ko e kaveinga ‘uluakí ‘a e tau pehē pe ke tau langa ha *evacuation bridge*. ‘Oku fakamoleki foki ia ‘a e lau miliona mo e ngaahi ngāue lalahi pehē. Ko e hā leva me’a ‘oku tau fakakaukau ki aí ‘e toe vaveange ai e holá? He ko ‘eku fakatokanga’i ‘i he me’a ko eni ne toki hoko he pā e mo’ungaafi. Ne meimei houa ‘e 6 ‘a e ‘alu mei Ma’ufanga ki Mataki’eua. Ka nau faka’amu au ke u sio ‘o pehē ko e ngaahi me’a eni ko ē ‘e malava ‘o kapau te tau ‘oatu ‘a e pa’anga ko ē. Hangē ko e talanoa ko ē ki he takimamatá. Te tau ‘oatu e tokoni ko ē ki he takimamatá ‘e hiki nai ‘a e pa’anga ‘oku ma’u meí he takimamatá ‘aki ha peseti, fakatātā peseti ‘e 10. Pe ko e tau tokoni ko ē ke langa e ngaahi fale ‘o e kakai ke mālohiange, ngalingali ‘e holoki ai ‘a ‘etau fai e langa falé ‘aki ha peseti ‘e 30 pe ko ha fo’i pa’anga. Pe ko ‘etau ‘oatu ko ē ‘a e tokoni ki he tukuhaú ki he fakavave’i e *recovery*. Ngalingali ‘e foki mai vave mai e ngaahi pisinisí ‘i loto ha mahina ‘e 6.

Ko 'etau sio ko ē ki he, ko e kaveinga hono 2 ko e kaveinga ia 'oku mahu'inga hangē ko eni ko e talanoa ko ē ki he akó. Ko e hā e tāketi ki he *drop* hangē ko e fakatātā ki he *dropout rate*. 'Oku talamai ia 'e he Patiseti peseti 'e 20 'a e tamaiki ko ē 'oku nau nofo nautolu meí he akó te'eki ke nau fai e sivi. Kapau te tau faitokonia ia ngalingali 'e holo'aki ha peseti 'e 10. Pe ko 'etau fai ko ē ngaahi akó ngalingali 'e holo hifo meí he peseti 'e 25 'a e ta'ema'u ngāué ki he peseti 'e 20. 'A ia ko e ngaahi me'a pehē ko ha ngaahi makamaile ke tau sioange pe 'oku, ko e me'a ia 'oku tau faka'amu ko ē ke fakamoleki he pa'anga ko 'ení meimei 'i he 500 miliona. Ko e ngaahi ola ē te tau ma'ú.

'Oku ou mahu'inga'ia ke u ki'i fakahoha'a atu pe he tafa'aki ko eni ki he masiva kātaki 'e Sea he koe'uhí ko e peseti pe 'e 3. Ka 'i he ma'u 'a e motu'á ni ko e lipooti fakamuimui ko ē 'a Tongá ni he 'osi ko e ngaahi kaveinga ko ē he mileniumé na'e peseti 'e 22 'a e kakai 'oku nau nofo nautolu 'i lalo 'i he lēvolo ko ē 'o e masivá. 'A ia ne 'uhinga pehe ní ia 'oku 'ikai ke tau masiva 'ango'ango. Ka ko u tui ko e peseti 'e 3 ko eni 'oku fai ki ai e talanoá ko e fa'ahinga ia 'oku nau 'i lalo nautolu ia 'i he lēvolo fakamāmani lahi ko ē 'o e nofo masivá he ko e \$1 'Amelika he 'aho. Ka ko e fa'ahinga ko ē ko e 'oku masiva ko ē 'oku tau talanoa ki ai 'oku 'ikai ko e nofo masiva, ko e faingata'a'ia. Pea ko e anga eni 'o e talanoa ko ē ko e 'o e lipooti ko ē he 2016 hono fakama'opo'opo 'a e 'alu ko ē 'a Tonga ko ē ke fakasi'isi'i e nofo masiva ...

<010>

Taimi: 1130-1135

Dr. Taniela Fusimālohi: ... 'A ia na'e fai e sio ki he, ki he ngaahi me'a ko eni 'e ua. 'Uluakí ko e me'atokoni pea ko hono ua ko 'enau fiema'u tu'upau pea ko e fo'i fika eni ia na'e ma'u ia ai. Ko e tokotaha kotoa pē 'oku fiema'u ia ke ne ma'u 'a e pa'anga 'e 29.74, he 'aho kae lava 'o feau 'ene fiema'u me'atokoni. Pea 'i he tafa'aki ko ē 'o e fiema'u vivili, pa'anga 'e 56 seniti 'e 71 ki he ngaahi kavenga kehekehe. Pea 'i he'ene tu'u leva ko ia ko e me'a leva na'e talamai ko e peseti 'e 22 'o hotau kakai, 'a ia ko e toko 1 kilu, 'a ia ko e toko 2 mano 2 afe 'oku nau 'i lalo kinautolu 'i he lēvolo ko eni 'oku ou talanoa ki ai. Kapau leva ko ho fāмили 'oku toko 4, ko koe pē 'oku ngāue, te ke faingata'a'ia lahi he ko e fo'i fika ia ko eni kehe pē.

Pea na'e talanoa 'a e lipooti ia pē 'oku nau 'ifē, ko e peseti 'e 50 'o kinautolu 'oku nau 'i Tongatapu ni, ka 'oku nau nofo 'i he ngaahi kolo ko ē ki 'uta. Pea ko e peseti 'e 30, 'oku nau 'i he ngaahi motu ko ē 'i tahi, pea peseti 'e 20 'oku nau nofo holo 'i he vāhenga Nuku'alofa, 'a ia 'oku 'uhinga ia ki he kau hiki mai mei tahi 'o nofo takai holo ...

'Eiki Palēmia: Sea kole fakamolemole pē ko e ki'i fehu'i pē, pau pē 'e lava pē 'a e 'Eiki Fakafofonga 'o fakahoko mai 'a e peesi ko e 'uhingá pē 'o hangē pē ko e angamaheni ho Falé Sea, 'oku tau *refer* hangatonu pē ki ha kongá 'o e lipooti, ko e 'uhinga ke fai ha tipeiti, tau to'o hangatonu pē mei he kupu'i, pe ko e peesi 'o e lipooti. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E 'Eiki Palēmia, fakamolemole ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga 'oku me'a mai ia 'o fekau'aki mo e savea 'i he 2016. Ko e fehu'i ko ē 'oku 'omai 'e he 'Eiki Palēmia Fakafofonga, ko 'etau *statement* foki 'atautolu ia ko eni ia ko e 'omai 'e he Minisitā Pa'anga. Ko e 'uhinga 'oku ou fiema'u ke tau foki ki he *statement* 'o ke me'a mai ai. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha'amou fakakaukau kau Fakafofonga, te mou lava pē

‘omai ‘i he Tohi Fehu’i, lava ‘omai ‘i he Fokotu’u, *motion*, ‘oku lahi ‘a e ‘ū founa me’a ngāue ‘a e Mēmipa ke ngāue’aki, koe’uhi kae to’oto’o mo vaveange ‘etau ngāue.

‘Oku mahino atu pē me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ē.

Dr. Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io, ‘oku ou tui ki ai, ‘oua ‘e toe hoko atu ho’o savea he 2016 fekau’aki mo e faingata’a’ia. ‘Oku ou *note* pē ‘e au heni, ka ke me’a angé ki he taumu’a ‘e 3 pea mo e kaveinga ‘e 9 ko ena ‘oku, ‘osi mahino ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kau masiva, fakamolemole.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, hangē ko ‘eku fakahā ko ē ‘anenai he koe’uhi ko e fika ko ē ‘oku ou lau atu, ‘oku ‘i ai pē mo e fika ‘i he ta’u kuo ‘osi ‘oku ‘omai ia ‘e he Potungāue Sitetisitika, ‘oku na fakahoa. Ka ‘oku ou talanoa au ki he ngaahi kaveinga ko eni ko ē ‘oku ‘asi mai ‘i he kaveinga ‘uluaki pē ‘oku talanoa ai ki he masiva. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamaama pē ‘a’aku ia ke tau mahino’i ange, he ‘oku ‘i ai ‘a e Patiseti ‘oku ‘ave ki ai, ko e hā ‘a e me’a ko ē ko ē ‘oku tau faka’amu ko ē ke ma’u mei ai.

‘A ia ko e ngaahi kaveinga ‘e, lalahi ‘e 3 ko ē ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai pē, sai pē Fakafofonga, fē peesi ko ia ‘oku ke me’a ki ai ‘oku ‘i ai ‘a e Patiseti ‘oku ‘ave ki he *statement* ko ia ‘a e Minisitā Pa’anga ki he masiva, ke mea’i ‘e he kau Fakafofonga ka tau hokohoko atu pē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kapau te u tokoni atu pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io, me’a hifo Fakafofonga Fika 11 kae, Minisitā Pa’anga, koe’uhi ko e taimi ‘a e Fakafofonga, Minisitā Pa’anga ko e fakatonutonu heikai ke to e lava ‘e he Sea ia ‘o to’o ‘a e taimi ko ē ‘a e Fakafofonga, ‘e mole hono taimi ‘i he fehu’i. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Feitu’una?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko ‘eku fie tokoni atu pē ‘aku ke tokoni pē ki he feme’a’aki ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ho’o fakatonu pē ko ho’o ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tokoni pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tokoni, te ke tali Fakafofonga Fika 11 ‘a e tokoni, fakatatau mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kapau ‘e laumālie ki ai.

Dr. Taniela Fusimālohi: ‘Io, Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai pē ‘e to’o ia ‘i ho’o taimi, me’a mai Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘A ia ko e fie fakamahino pē Sea, koe’uhi ko e hangē pē na’e ‘oatu kimu’a, ko e founa fo’ou foki eni ‘oku fokotu’u atu ai ‘a e Fakamatala Patiseti, pea ‘oku hangē pē ko ena na’a ke me’a ki ai ‘oku ha’u leva ‘a e ngaahi me’a lalahi ‘e 3 pea mo e ngaahi

kaveinga lalahi, tefito'i kaveinga 'e 9 'a e Pule'anga, 'oku tokanga ki ai ke, pea ko 'ene ha'u ko ia ki he kaveinga ko ia 'a ia ko e faka-Tonga ko e masiva, tuku hifo he masiva 'oku 'i he peesi 20/21, 22.

'Oku ne hanga leva 'o kamata ko e hā 'a e ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i he taimi ni, pea ne toe 'oatu leva mo e ngaahi fokotu'u ko ē 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga ke tokoni pē ki he feme'a'aki Sea. Pea 'oku ne hanga pē, 'oku 'ikai ke kakato heni, mahalo ko e fika 2 pē tokanga 'oku 'i ai 'a e, hangē ko e 'alu hifo ko ē ki he 'analaiso e fakaikiiki 'a e masiva, 'oku 'ikai ke lava 'o makupusi ia he lipooti he Fakamatala Patiseti, ka 'oku nofo pē 'o fakamatala ki he ngaahi me'a ko ē 'oku ne fakapa'anga 'i he Patiseti ...

<005>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... kuo 'osi mo e Patiseti fo'ou Sea na'a tokoni atu pē ki he, kātaki Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga. Me'a mai Fakafofonga Fika 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: 'Io Sea ko e 'uhinga foki 'eku fakamalanga he 'oku 'asi ia hē ko e peseti e 3 'a e kakai 'oku nofo masiva. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fakamaama he ko 'eku tui ko ē 'a'aku 'oku 'ikai ko ia. He 'oku hā mai 'i he lipooti ia 'a e Sitetisitika 'oku peseti ia 'e 27 'i he 2021 pea ko e 'uhinga ia 'etau talanoa ko ē ki he Patiseti 'oku 'asi ai. 'Oku 'i heni foki 'a e ngaahi *project* 'a ia ko e lahitaha 'a e me'a 'oku 'asi ia 'i he fakamatala ia ko e ngaahi *project* ke fakahoko pea 'oku 'i ai pē mo e *DFAT budget support* ki ai 'a e Pule'anga 'Aositelēlia ko e 6.2 miliona.

Ka ko e kakano 'o 'eku fakamalanga 'a'aku ia ki he ngaahi kaveinga ko eni. Ko e 'uluaki ke talamai mu'a 'e he Minisitā Pa'anga ko e hā e ngaahi me'a ko ē ko ē te tau maa'usia 'o kapau ko e ngaahi kaveinga ē pea 'atu ki ai 'a e pa'anga 'o hangē pē ko e me'a na'a ku fakamatala ki ai. Ko e hā e ngaahi tāketi ko e hā e ngaahi makamaile ko ē 'oku tau faka'amu ke 'osi e ta'u fakapa'anga kuo lipooti mai 'e he ngaahi potungāue pe lipooti mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e 'Eiki Palēmia, ko ē kuo holo hifo 'a e tu'unga e nofo masiva pē kuo toe leleiangē 'a e fakatokanga ki he kakai ke nau hola vaveange mei he ngaahi feitu'u ko ē 'oku nau 'i ai, ko e ma'u ngāue kuo holo nai ia 'aki e pēseti 'e fiha 'a e ta'ema'u ngāue.

Pea 'oku ou faka'amu ke 'i ai ha fakamatala pehē ke tau toe mahino'i ange. 'Oku 'ikai ko 'etau tufa atu pē 'a e Patiseti ki he ngaahi kaveinga ko eni mo e ngaahi 'elia ngāue. Ko 'etau 'oatu kae 'omai mei ai 'a e ola ko ē ko ē 'oku fiema'u 'e he kakai ke nau sio ki ai koe'uhí ko e Patiseti ko eni. Pea 'oku ou sio hifo eni ki he Patiseti 'oku 'i ai 'a e *Ministry of Internal Affairs* pea 'oku ou fakamālō 'oku 'i ai 'a e 4.9 ke fai'aki e ngāue. Ka 'oku 'i ai pea mo e *grant* 'i he *Ministry of Finance* ka ko u faka'amu pē au ia 'i he'eku fakamalanga ko eni ke tau toe mahino'i ange 'a e lahi ko ē 'o e nofo masiva he 'oku 'ikai pē ke liliu ia mei he 2016 ki he 2021. Pea ko e me'a 'oku fakatupu fiefia ai kiate au Sea ko 'eku fakatokanga'i he fakamatala ko eni 'oku 'i ai 'a e tokanga'i 'o e nofo masiva ke toe leleiangē 'i he ngaahi *project* mahu'inga ko eni.

Sea ko e ki'i monomono pē ia kuo fai atu ki he'etau *statement* 'ofa pē ke tokoni ki he Minisitā Pa'anga mo e Palēmia he fakakaukau'i 'etau ngāue ke leleiangē ke tau 'unu pē kimu'a mo tau 'unu ki ha tu'unga 'oku toe ma'olunga ange mo lelei ange 'a e anga 'etau nofo. He koe'uhí

kuo pau ke tau feinga ke feau ‘a e fu’u Patiseti ko eni pea toe fakataha’i atu pea mo e nō pea mo e 30 miliona ‘oku fe’amokaki’aki. ‘Oku tau faka’amu pē ‘e fai ha fakamatala ‘i he’etau lele atu ko eni ‘i he ngaahi ‘aho ka hoko mai.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai Fakafofonga fakatatau mo e tu’utu’uni ‘oku ‘omai ki he Sea miniti pē ‘e 10 ka na’e ‘ai ke ke fakama’opo’opo ka ‘oku ‘ova atu e me’a ‘oku ke me’a ki ai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea fakama’opo’opo ia ko e fie tokoni atu pē ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a ki lalo taimi ‘oku me’a ai e Sea.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Oua ‘e anga ta’efaka’apa’apa. Koe’uhí ko ‘etau miniti ‘oku ‘osi ‘oatu pē ki he Feitu’una pea kuo fe’unga e me’a ‘oku ke me’a ki ai. ‘Eiki Minisitā tali mai pē fehu’i ko ē ‘a eni na’a ne fehu’i’aki kae ‘oua leva pē ke hoko atu e kau mēmipa pea ke toki tali faka’angataha pē. Hā e tāketi ‘a e Pule’anga ki he kaha’u, hā e tokoni ‘a e Pule’anga ki he masiva. ‘Oleva pē Minisitā Pa’anga me’a hifo ki lalo.

Ko e hā ‘a e founga ‘o e hala ‘e lava ‘o fai ‘a e hola vave ko ē ‘o hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga houa ‘e 6 mei he ‘elia ko ē mei tahi ki ‘olunga ki Mataki’eua ‘a ia ko e ngaahi feitu’u pē toe mama’oange mei tahi. Ka ke toki tali mai pē ‘anai kae ‘oleva ke ki’i hoko atu ha Fakafofonga ka ‘oku ‘i ai ha Fakafofonga ‘oku fie me’a mai pea ke me’a mai. Fakaulo mai ho’o maama ka u ‘oatu ‘a e hokohoko pea kapau ‘oku ‘ikai, fokotu’u mai ke tali ‘etau Patiseti ka tau hoko atu. ‘I ai ha fokotu’u pea pou pou. Sai fokotu’u pea pou pou ke tali e Patiseti.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea. Tapu pea mo e Feitu’una pea mo ho Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga.

Dr. ‘Aisake Eke: Me’a fakafiefia ho’o tataki mai pea mālō e ‘ofa ‘a e ‘Eiki tau a’u mai ki ai he ‘aho ni Sea. Sea ko u fakamālō ‘aupito ki he ‘Eiki Palēmia pea pehē ki he Minisitā Pa’anga he ‘omai ‘enau ‘Esitimeti ko eni ke tau fononga atu’aki ki he kaha’u pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō ki ai Sea.

Tokanga ki he ngaahi taumu’a lalahi he Patiseti 2022/23

Sea ko e ki’i kongā pē ‘a ia te u lave pē ‘o fakatatau ki he taumu’a lalahi ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘e he Patiseti ko eni ke lava ‘o tataki kitautolu ngaahi me’a lalahi ‘e tolu.

‘Uluaki ko e sio ki he’etau feinga ko ē ke tau *national resilience* feinga’i ko ē ke tau toe mateuteu ange ki he ngaahi fakatamaki ‘e hoko mai. Ko e me’a lahi foki ‘e tolu ‘oku tau sio ki ai ‘Eiki Sea. ‘Uluaki ko e feliuliaki ‘a e ‘ea. Ko hono ua ko e to’umahaki fakamāmani lahi. Ko hono tolu ‘a e tau ko eni ‘oku lolotonga fai pea ‘oku tau ...

<007>

Taimi: 1140-1145

Dr. 'Aisake Eke: ... 'ilo pē te tau tu'u ki fē. Ka 'oku tau lava pē 'oku tau piki pē ki he Tohitapu ko e tama ia te ne toki faka'osi. Pea 'oku pehē 'a e anga 'o e me'a ko eni.

Ngaahi tokateu ki ha fakatamaki fakaenatula

Sea ko e ki'i kongā 'e 3 foki 'oku fai e tokanga ki ai ki he teuteu'i ko ia kitautolu ki he, ka hoko mai ha fakatamaki fakaenatula. Ko e me'a ko eni ki he tau ko ē tau 'uhingá ha fo'i 'atomi 'ikai ke 'ilo pē te tau fē, kae kehe tau falala pē ki he 'Eiki he kongā ko ia.

Ko e kongā lahi foki ia 'e 3. 'Uluaki ko e langa ko eni 'o e ngaahi, tautefito ki he ngaahi fōsoa mo e ngaahi me'a ko ia 'Eiki Sea. Ko e ngaahi me'a ia ko ē ko u tui 'oku fai e tokanga ki ai koe'uhi ka tau lava 'o lava 'o tokoni mai ki he'etau polokalama ko eni. Ka 'oku ai e pa'anga lahi foki ia 'i ai Sea. Ko e pa'anga ko eni 'oku toe ko eni 'i he'etau, meimei ko 'etau ta'u fakapa'anga kotoa pē 'oku toe mai mei ai 'a e ngaahi pa'anga 'e 100 tupu miliona, 'oku toe mai ia pea mei he'etau ngaahi pa'anga ko ē langa fakalalakaka. Ko e 'Esitimeti ko e Fakamatala Pa'anga ko eni 2021 'a ia 'oku ke me'a mai 'ai ke tukuhifo Komiti Kakato, fe'unga mo e 132 miliona ko e pa'anga ia ki he ngāue ko eni. Ko u tui kuo 'osi mape'i mai kau ai 'a e ngaahi hala mo e ngaahi hala fakakavakava mo e ngaahi me'a pehē. Ko u tui ko e pole lahi heni hono ma'u mai ha ngaahi kautaha ke fakahoko e ngāue ko ia. Ko e pole lahi ia.

Ko u fakamālō 'aupito ki he Pule'anga kuo 'osi 'a e 'alu ko eni e langa ko ē e fanga ki'i fale fanga ki'i fale ko eni afā 'o lava 'o kau mai 'a kinautolu ko ē 'o e kau tufunga 'oku nau lava pē 'o langa 'a e fanga ki'i fale ko ia. Ko u tui ko e fa'ahinga liliu ia e founa ngāue 'oku lava ai ke tau 'alu kimu'a. Pea ko u tui ko e pole lahi ia heni ke fakavavevave ko ē 'o e mateuteu 'etau ngaahi kautaha fakalotofonua ke lava ke tau ngāue'i 'a e 132 miliona ko eni pea 'oku 'alu pē ta'u pea mo 'ene kaka ki 'olunga. 'A ia ko e kongā 'uluaki ia.

Mahu'inga ke fai ha tokanga fatongia kau polisi fakakolo

'Oku mahino 'aupito mo e kongā ko eni tau'i 'o e *drugs*. Ko u tui 'oku fai e tokanga heni Sea koe'uhi tautautefito ki he fatongia ko ia 'o e kau polisi fakakolo heni. He koe'uhi 'oku mahino na'e fai e savea 'e he *Civil Society*. Na'a nau toki fai e savea he ngaahi māhina kuo 'osi 'o 'asi mai e lau 'a e kakai 'o nau pehē, kau 'aupito e kau polisi he tokanga'i e nonga, melino. Ka ko u tui 'oku tonu ke fai ha vakai ko e ngaahi ta'u lahi eni e ha'u 'a e ngaahi polisi fakakolo pē ko e hā ha'anau fa'ahinga fōtunga ke lava fakahoko mai ki loto ke nau ngāue fakataha *officially* 'i he ngāue ko eni.

Mahino 'aupito pē pea mo e tu'utamaki Sea ka ko e koloa 'o e fonua ni 'a e kelekele. Ke mea'i pē 'a e kelekele, 'a e mahu'inga ke toe fai ha ngāue ki heni Sea. Ko u manatu'i pē na'e 'osi fai 'a e ngāue ia 'a e, na'e ai 'a e Komisoni Kelekele 'a 'Ene 'Afio na'e fai 2009. Ko e lipooti ko ia 'oku te'eki ai ke 'omai ia ke fakatokanga'i kuo hū mai ki he Fale ke fai ha ngāue ki ai. Ko e fu'u koloa lahi ia e fonua ni. Ka ko u 'ohake koe'uhi ko 'etau mateuteu ko eni ke sio he ko e koloa pē ia 'oku tau ma'u he fonua ni. Ka ko u fokotu'u atu koe'uhi 'oku felāve'i ko ē mo e masiva mo e ni'ihī e ngaahi me'a ko ia, kelekele mo e me'a pehē ke 'omai ke tau vakai ange 'a 'ene tu'u ko ē 'a e fokotu'utu'u ko ia he 'oku tokoni lahi ia ki he'etau ngāue ko eni kaveinga 'uluaki.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Ko e fokotu'u ko e fakatonutonu ko e me'a ko ē ki he kelekele 'oku 'ikai ke kau ia he Patiseti. 'Oku 'ikai ke kau hono *reform* pē ko hono vahevahe pē ko hono *restructure* 'o e fa'unga 'o e ma'u tofi'a 'i he Patiseti 'a e Pule'anga 'i he angamaheni pē 'oku tau anga ki ai. 'A ia ko e kole pē ki he Fakafofonga kapau ko ha'o topiki ia 'e 'omai ia 'i ha fokotu'u makehe ka ko e 'uhinga ka tau foki mai pē mu'a ki he 'etau me'a fakapa'anga. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō tali ia 'e he Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea ko u lave atu. Lahi 'aupito e 'ū me'a mahu'inga ia 'oku felāve'i mo e kaveinga ko eni 'oku 'ikai ke 'omai he Patiseti ko eni ka 'oku mahu'inga. Ko 'eku fakamanatu atu pē ke 'ai, ko e me'a 'oku ui ko e *holistic approach*. 'Ai 'etau sio he fakalakalaka he ngaahi tafa'aki kehekehe pea ko e me'a 'oku ou kole ai ko ē 'i heni ke tau toe sio ki he ngaahi me'a ko ia he 'e tokoni ia ke 'omai ki he 'etau palani.

Lahi e ngaahi me'a 'oku 'i tu'a na'e tonu ke 'omai ki he 'etau palani. 'Eiki Sea 'oku ke mea'i 'a e tō ko eni 'a e afā hono fakanofonofa ko ē kakai ngaahi tofi'a. Ko e fehu'i ko fē kelekele 'a e Pule'anga ko e hā 'a e kelekele 'oku te'eki ke tufa? Ko e koloa ia 'o e fonua ni ka 'oku 'uhinga 'ene mahu'inga he 'oku felāve'i hangatonu mo e me'a ko eni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakafofonga fakatatau mo 'eku ngāue ē 'oku ou tui ki he me'a ko ē 'oku fakatonutonu mai 'e he Palēmia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fekau'aki pea mo, ka 'i ai leva ha'o palani ma'a ho'o fokotu'utu'u 'o hangē ko e me'a na'a ku, ko e Feitu'una 'oku fuoloa 'i he Fale ni pea 'omai mu'a ha taimi. Ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai 'e, 'io mahalo pē te nau toki feme'a'aki ai 'amui 'o kapau ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... 'e 'omai he Feitu'una. Mou nofo he 'etau *statement* koe'uhí ka tau hoko atu ki he fanga fō'i *item* ko ē patiseti fakafika ki he ngaahi potungāue, me'a mai.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu atu 'Eiki Sea ka ko 'eku lave atu heni ki he me'a ko ē ke tau tokanga ai 'e tokoni ki he 'etau maa'usia e kaveinga ko eni. Ko e me'a ko ē 'oku 'omai he *Budget Statement* 'o fakangatangata 'ikai ke ne lava ka ko e tokoni ke tau 'alu ko ē ki he kaha'ú ke tokangaekina e ngaahi tafa'aki ko ia. Ka ko u tui ko e kongia ia ai.

Faka'amu ke hiki ki 'olunga e tu'unga fakahoko fatongia

Ko u ha'u leva ki he kongia hono ua 'a e faka'amu ke lava ke fakavavevave ange toe hiki'i ki 'olunga e fakahoko fatongia koe'uhí kae lava ke tau 'alu ki mu'a 'a ia ko e kongia ia ko ē hono ua.

Sea 'oku 'i ai e ngaahi potungāue 'e 4 ko u vakai hifo ki heni ko e potungāue ia 'e 4 ia ko ia te tau lava pē 'omai e fakafuofua mei ai pē 'oku anga fēfē 'enau seti ko ē ki he ta'u kaha'u. Pea 'oku 'ikai ke toe ai ha kamata lelei 'oku kamata pē 'i he Fale Alea Sea. Ko u vakai hifo he 'enau palani ko ē 'a Fale Alea ko u pēhē foki ko 'etau lava foki he sivi pēseti 'e, ko u tui ko e sivi ia

‘oku talamai he Fika 2 ko e 90 – 100 ko e A+ ia. He ko e tu’u ko ē pea ko e hopo hifo ko ē ki he 80 – 70 mahalo ko e B ia pea ko e 60 – 50 ko e C pea ko e D hifo leva mo e E ki lalo ko e vakai hifo vakai hifo ki he *corporate plan* ko eni pea ko u vakai ki he 4 ko ia. He ko e 4 ia kiate au kapau te nau takimu’a ‘e lava ma’u ha fakafuofua mei ai hono ngāue’i e kaveinga ko eni.

‘Uluaki ko e vakai hifo ki he Fale Alea, fakamālō ‘aupito ki he ‘omai ‘a e siate folau ‘i he ta’u kaha’u ‘a e Fale Alea. Ko e tu’u ko ē ‘enau fokotu’utu’u ko ē ‘a e Fale Alea ki he kaha’u ko e me’a ko ē ki he ‘enau ngaahi ngāue lolotonga ‘oku nau tāketi nautolu peseti ‘e 90 – 100, nau pehē ko e 90 – 100 ‘a ia ‘oku A+. Ko ‘enau faka’amu ia ‘e hiki’i ‘aki ‘a e Fale Alea ki ‘olunga tukukehe pē me’a ko eni. Ko ‘enau, ko ‘enau tafa’aki ko ē ki he ‘enau feongoongoi ko e *public consultation* mo e kakai, nau faka’amu peseti ‘e 60 te nau hiki ki ‘olunga.

Taimi ko ē ‘oku tau vakai ha potungāue, me’a lalahi ‘e 4 ke fai ki ai e vakai, ‘uluaki ko e hā ‘enau tokanga ki he kakaí kau *customer*. Ko hono ua tu’unga fakapa’anga ko ē kautaha ko ia. Ko hono tolú ‘enau founa ngāue *process*. Ko hono fā, ko e hā ‘enau fokotu’utu’u ko ē ‘a nautolu mo e *innovation*. Ko e hā e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou fakatātā ko ē pea mo e ‘alu ko eni koe’uhí hangē ko ē na’e hoko mai ‘a e mahaki ko ē faka’auha kuo tau ‘alu leva ki he me’a fakakomipiuta he me’a ko ia.

Sea ka u ki’i lave atu ko e tu’u ko ē ‘a e Fale Alea ko u fakamālō ko e tafa’aki fakapa’anga nau pehē ‘ikai ke nau ‘ova ‘enau patiseti. Ko e me’a ia nau talamai te nau tauhi pē patiseti ‘ikai ke nau a’u ki ai. Ko e me’a ko eni ki he ‘enau ngaahi *indicator* kehe 90 ki ‘olunga tukukehe ‘a e me’a ko ē nau lave atu ‘anenai ko e me’a ko eni ki he, te nau feinga ke fakalahilahi ange ‘enau feinga ke fehokotaki pea mo e kakai.

‘A ia ko e fo’i kongā pē ia ‘oku 60 ko u tui te nau toe feinga ke, ko e toenga ‘oku nau ‘i he tafa’aki, ko e me’a ko eni ki he fakavavevave founa ko u sio hifo ki heni ko u lave’i hifo eni ‘oku ‘i ai ‘enau ‘ū me’a ‘oku ui ko e, ko ‘enau, ko e *Bill digest*. Ko e ngaahi me’a mo ‘enau pehē nau feinga ke fakalakalaka ‘a e tekinolosia ko eni koe’uhí ke tokoni ki he’etau ngaahi fiema’u hangē fakalaipeli mo e ngaahi me’a pehē pea ko u fakamālō ‘aupito. ‘A ia ko e tokoni ia pea mo ‘enau me’a fakakomipiuta te tau ‘alu fakatekinolosia ki he kaha’u.

Ko e tafa’aki e *process* ki he vave ko ē ngaahi ngāue ko u lave’i hifo ki ai mahalo ko e kongā eni ia ‘oku tonu toe fai ki ai e sio ia ‘a e Fale Alea. Tautautefito ko e taimi ko ē ‘osi ai e ngaahi lipooti ko ē ‘asenita ki he ngaahi Fale Alea ko u tui ko e ngaahi peseti tonu ke fakalelei’i pea mo e ‘a ia ko e tefito’i fakangāue ia ‘oku nau fokotu’u mai ko ē ‘i he me’a ko ia. ‘Iate au ko e tu’u e potungāue ko eni ‘oku ai pē ‘amanaki lelei ‘e ngali te nau to’o e fuka ‘o oma ‘aupito ‘i he ta’u kaha’u.

Ko e kongā hono ua, ‘Ofisi Palēmia, ‘ikai ki mu’a ke u lave ki ai faka’osi ‘aki ‘a e Fale Alea ni ko kimautolu ko eni kau Fale Alea. Ko e Fale Alea na’e fai, ‘oku ai e fu’u silini kuo ‘omai ‘e he fonua taki 3 kilu ‘a e pa’anga ko eni ‘oku ‘omai ko eni fakavāhenga. Ko e, ‘oku ai e me’a lahi na’e hoko heni ‘Eiki Sea, na’e fai e ‘atita ko e me’a, ko e ‘atita mo e savea ‘a e Sosaieti Sivile na’a nau fai e fakapatonu ki he silini ko eni.

Ko e kongā ko e me’a ko ē na’e fai he ‘atita tafa’aki ‘e 5 ‘uluaki ko ‘enau sio ki he taumu’a ko ē hono ngāue’aki e silini ko eni pē ‘oku ‘alu ki he me’a fakalakalaka tu’uloa. Ko hono ua pa’anga ko ia ‘oku kau mai e kakai ki ai. Hono tolu ko e kongā ko ia ‘oku tokanga’i e ‘ū lekooti, fakapa’anga mo e lekooti fakataha. Ko hono fā ko e me’a ko e lipooti fiema’u ki Fale

Alea ke mai e lipooti fakata'u fakavaeua ta'u pea mo e lipooti ko ē ki he ngaahi kolo. Faka'osí founa ko ē hono totongí.

Ko e palopalema lahi taha heni 'a e tauhi ko ē 'ū lekooti. Ko e me'a ko ē 'oku mahino mai ko e pa'anga ko ē 'oku 'ave ko ē 'o fai 'aki e tokoni langa fakalakalaka, ko e ngoue tatau heni 'a e Lipooti 'Atita pea mo e me'a ko ē 'a e lipooti mo e savea na'e fai he Sosaieti Sivile. 'Oku pehē he kakai peseti 'e 64 'oku nau fiefia 'oku tokoni. Ka ko e palopalema heni 'a e lekooti. 'A ia 'i he'ene pehē Sea ko u tui ko kimautolu ko eni kau Fale Aleá te mau taumu'a ki he 90 – 100. Koe'uhí kae lava 'o hiki e me'a ko ení pea ko e me'a ia ko u pole atu ai au 'i he me'a ko ení, te tau a'usia e tumu'a ko ē ko u tui ko e ngaahi tafa'aki eni ia ke fakalelei'i. Ko u tui 'e kau mo tautolu ai.

Konga uá ko u lave mai ki he 'Ofisi Palēmiá. 'Ofisa Palēmiá 95 pē ...

<009>

Taimi: 1150-1155

Dr. 'Aisake Eke: ... ki he 100 ko u sio hifo ki he tufa ko ē e ngaahi me'a. Tukukehe pē 'oku mahino 'oku 'i ai mo 'enau kongá 'oku nau tokanga'i 'a e tokanga ko ē mo e koló. Nau ki'i pēseti ai 'e onongofulu tupu, toenga 95, 100 'a e anga ko ē 'enau 'alú mo e tukukehe pea mo e kongá 'e taha nau toki ngāue mai ki ai ki he me'a ko eni ko e *e-government* toki 'ai ke kamata, 'a ia 'oku nau toki 'omai e peseti 'e 20, ko e 20, 25 ka ko e kongá foki ia e tekinolosia.

'A ē 'oku lave ko ē ki ai Sea me'a lalahi 'e 4 he potungāue ko e tafa'aki ko ē 'a e tekinolosia ke tokoni'i 'enau ngāue. Ka ko e *process* ia na'e takai mai Sea. 'A ia 'i he'ene pehē Sea ko u tui ko e tu'u ko ē 'i he me'a ko ení ko e anga ia e me'a 'oku 'omai he 'Eiki Palēmia pea te tau hanga 'o toki vakai'i he ha'u 'ene lipooti ka ko e anga ia e tufa 'a 'ene tufakanga 'ene fua ko ē ki he kaha'ú.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga fakatatau pē mo 'etau tu'utu'uní he ko e miniti pē 'e 10 fakama'opo'opo mai ha miniti 'e taha pē ua pea fe'unga e Feitu'una. Te u toe 'oatu pē taimí ki he Feitu'una mālīe 'aupito ho'o me'a he 'oku ke me'a 'o fekau'aki pea mo e palani ngāue 'a e 'ū potungāue mo e hiki fatongia.

Dr. 'Aisake Eke: Ko ia 'uhī ko e a'usia e taumu'a ko ē fika ua Sea pea ko u sio atu ki he ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakama'opo'opo mai.

Dr. 'Aisake Eke: Hiki ko ē ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakama'opo'opo mai.

Dr. 'Aisake Eke: Ko e Potungāue Pa'anga, Sea ko 'enau tafa'aki ko ē ke nau tauhi ko ē 'a 'enau patisetí. Talamai he Minisitā Pa'anga te nau feinga pē ke, pea 'oku kovi foki ko e si'i kavenga lahi 'a e Minisitā Pa'anga ko e feinga'i pē 'a e Potungāue Pa'anga mo e toenga ko ē Pule'anga pe 'oku talamai te ne feinga ai ke tauhi pē 'a e pa'anga.

Ko hono ua 'oku sai 'aupito 'enau, ko e me'a ko hono ua ko e, 'oku sai 'aupito pē 'enau tāketi ko ē ke feinga'i mo e vā mo e kakai. Ko e vā mo e kakaí ko e me'a ia ko u vakai hifo nau pehē

‘aho pē ‘e tolu tau ha fo’i vausia ‘aho pē ‘e tolu ‘ave leva, ka ko e taha eni ia e si’i lāunga e kakaí.

Ko ‘emau palau ko ē he’emau feitu’u ko e ‘ai atu mou ō mu’a ‘o si’i palau e me’a ko eni ‘oku ‘omai he tokoni e Potungāue Ngoue. Talamai he kau palau kātaki he’ikai te mau toe ōmai palau toe e fo’i mahina ia ‘e taha pea toki tau mai e vausia.

Ka ‘oku ‘ikai ko u tui au mahalo ‘oku ‘ikai ko ‘ofisi, mahalo ‘oku ‘ikai ko Fale Pa’anga mahalo ko e ‘ū potungāue kehe. Ka ko u tui au ko e ‘aho pē ‘e tolu, tolu pē tau. ‘A ia ko e me’a ‘e fai ia ko u kole atu au ki he Potungāue Ngoue ‘oku ‘ikai ke, vakai’i ange ‘Eiki Palēmia Potungāue Ngoue mo e ngaahi me’a ko ia. Ko hono ua ko e, ko e toutai, lāunga ‘a e kakaí ‘a eni ko eni ‘oku ‘omai ‘enau ika. ‘Ika ke nau ō nautolu ‘o toe fakatau ki he Potungāue Toutai koe’uhí toki ‘osi atu e mahina ‘e taha toki ‘omai e seniti. Ka ‘oku ke mea’i pē foki ko e ‘utu e vaka ia he ‘alu e ngaahi me’a ko ia Sea.

Ka ikehe ka ko e, ko u ‘ohake pē tafa’aki ko ia ke tokangaekina ‘e Fale Pa’anga ‘a e kakaí. Ko u toki sio hifō ‘oku taumu’a ia ke vave ange mahalo ko e toe ia ‘a e tafa’aki ko ē. Ko e me’a ki he fakalakalaka ko u vakai’i hifo ko e kongā ko ē ‘oku nau feinga’i ke fakalakalaka ‘enau me’a fakatekinolosia fakakomipiuta ‘a ia ko e *IFMIS* nau tokanga ki ai. Pea ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ia ke lava ko ē ke nau ‘ai ki ai. ‘A ia ka ko e tu’u ko ē ‘i he taimi ni, ko e me’a ko eni ko e *compliance* ko e fai ki he Lao *Procurement* ko u sio ko u lave’i hifo Sea peseti pē ‘e 60 ‘etau maumau lao ko ē ‘oku fai ko ē ‘i he *Procurement* Sea. Ka ko u tu’u mahalo pehē ‘e he Minisitā te ne hiki’i ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ki’i fakatonutonu atu pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu. Me’a mai Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko u fakatonutonu atu pē ko e ngāue’aki e fo’i lea ko e maumau lao. ‘Oku, ko e tonu e *compliance* ‘oku ‘ikai ko e maumau lao. ‘Oku ‘i ai hono ‘uhinga ko e ‘ikai ke fakafeau e ngaahi fiema’u ka ‘oku ‘i ai pē faitu’utu’uni ki ai ka ‘oku ‘ikai ko e maumau lao. Sea mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō tali ia ‘e he Sea.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ko e *non-compliance* ‘oku ‘i ai ha me’a tau ‘ilo pē fuakava ‘e 10 taha foki ki he 10 ka ko e maumau’i pē ki’i taha ai ‘oku ui ia ko ē ‘oku ‘ikai ke te fai ki ai ‘a ia ko e *non-compliance* ‘ikai ke fai ki ai. ‘A ia ‘oku faka-Tonga ai he me’a ko ia Sea ka ko u, ka ko e me’a ko ē ko u tokanga au ki ai ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ne hiki ‘ene fua ko e me’a ko u sio au ki ai ‘e peseti ‘e 60 ‘e 70 nai. Pea ko e me’a ‘oku tau feinga ai mautolu e kau feinga ko eni kau Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ke mau hiki 90 ki he 100 koe’uhí ‘ikai toe ‘asi mai e me’a ko ē.

Pea ko ‘eku, ko e kongā ia ‘e taha ‘eku vakai ko eni pea ko e kongā faka’osi Sea ko e Potungāue *PSC* kongā faka’osi ia ko u lave ki ai. Fo’i fāa’i hai ko eni *PSC*, ko ‘enau fakafuofua ko e ni’ihi ko eni ‘oku nau ma’u ko ē ‘oku ui ko e peseti ko e maaka ma’olunga taha he faifatongia ‘oku ui ko e *excellent* ‘oku ‘uhinga ia, ‘oku ‘ai foki ‘o fakamaaka ki he nima, taha ki he nima ko e tu’u he taimi ni ‘oku nau talamai peseti pē ‘e 20 ‘a e kau ngāue fakapule’anga ‘oku a’u ki he nima. Toe 80 ia ‘oku ‘i hē hifo pē ia ‘i he, ‘i lalo.

‘A ia ko e tu’u ko ē he taimi ni ko e faka’amu ko ē kapau ko e fiema’u ia ke a’usia ‘a e fo’i taumu’a ko eni ko e lele’i e faifatongia ke lahi tonu ke hiki hake ia ki he 50. Pea ko u kole ai ki he ‘Eiki Palēmia ke feinga’i ke toe feinga’i hake pea ko e me’a ‘e taha ‘asi ai ‘a ia ko e anga e, pea ko e me’a ‘e taha ai ko ‘enau toki vakai’i ko ē.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pē Sea. Ko e, ko e pēseti ‘e nima ‘e hangē pē ‘oku mea’i ‘e he Fakafofonga Fika 5 ko e ‘ova ia *and above* ‘a ia tau pehē fu’u ‘ova ia ‘i he fatongia na’e tukuange ki ai pea ko e hoko hake ko ē ki ...

<009>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Palēmia: ... ai, ka ‘oku nau ‘ova he fakahoko fatongia peseti ia ‘e 3, pea ko hono fakakātoa ko ē *distribution* ‘oku tokolahi ai, ‘ova ‘i he peseti ia ‘e 70 ‘a kinautolu ‘oku fai honau fatongia ‘o ‘ova ia ‘i he me’a ko ē na’e ‘oange ke nau fai. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ke ‘oua ‘e ‘ai ke pehē ‘oku *excellent* pē pea kovi kātoa. ‘Oku ‘ikai ke pehē ‘oku mea’i pē ia ‘e he Fakafofonga, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai Fakafofonga, fakamolemole fakatatau pē mo e tu’utu’uni, fe’unga fakamolemole ho’o taimi fakama’opo’opo. Mahino ‘aupito ‘aupito ki he Hou’eiki ‘o e Falé me’a faka’osi ko ia na’a ke me’a ki ai ki hono fakapeseti e ‘ū potungāue. ‘E toe ‘i ai pē taimi te u toe ‘oatu pē ‘anai, ka ‘oku ou fakamolemole tuku atu mu’a ha taha ‘i he kau Mēmipa ke me’a mai. ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 3 ‘o Tongatapu.

Lord Fohe: Mālō, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou ...

(Na’e pasipasi kotoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale he ‘uluaki me’a ‘a e Fakafofonga Nōpele fika 3 ‘o Tongatapu)

Kole ke fakamahino’i faka’uhinga ki he masiva

Lord Fohe: Tapu mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fale Alea. Ko e ki’i me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea, ‘oku ou toe fiema’u ha toe ki’i fakaikiiki’i ange pē ko fē ko ā ‘a e masiva? Pē ko e, ko e me’afua ko eni ‘oku tau hanga ‘o ui ko e masiva ‘i hotau fonua ni, he ‘oku, kapau ‘oku tau pehē ko ha taha ‘oku nofo pē ia ‘o ‘ai ha la’i kapa ‘o palepale ‘o nofo ai, kae ‘osi angé ‘oku tau ha me’alele ia ‘e 2 ‘i hono tu’afale, ‘oku ‘i fē ai ‘a e masiva ‘i he tafa’aki ko ia. Pea kapau ko ha fiekaia ‘osi angé ‘oku ma’u pē ha kelekele ia ke ngoue ai. Te tau ui ia ko e masiva pē ko e fakapikopiko ia?

Ko ia ‘oku ou ‘uhinga ia ‘eku ki’i kole atu ‘Eiki Sea, ke fakamahino’i ange ‘a e tu’unga ‘o e masiva, ‘uhi kae vakai’i ‘e he motu’a ni ia ‘a hono kāinga ‘a e fa’ahinga pehē ke fai hano tokonia, mo toe fakasi’isi’i atu ai ‘a e tokoni ko eni ‘oku fai mai ‘e he Pule’anga, ko ia pē mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele, mou me’a pē ki he’ene fehu’i ‘a e ‘Eiki Nōpele, faka’apa’apa’i pē ko e Fakafofonga Fika 3 ia ‘o e Hou’eiki Nōpele. Ko fē masiva, ‘oku tau fakatokanga’i pē ‘oku ‘i ai pē ngaahi ‘api ia ‘oku, ko e fōtunga ko ē me’a ko ē ‘oku me’a ai, ka ko e me’alele, lahi faufaua ange ia ‘ia moutolu kau Mēmipa ‘o e Fale, kakai ni’ihi ‘o e kakai ‘o e fonua.

‘Oku ‘i ai pē ngaahi fāmili ia ‘oku nau me’a pē he ngaahi feitu’u lelei ma’u ‘a e kelekele, ka ‘oku ‘ikai pē ngoue ia. Kae kehe ‘ikai ke u toe fu’u lave ki he me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele, ka mou me’a mai pē, pea ‘oku ou tui pē ‘Eiki Nōpele te ke me’a pē ki ai, ‘o hangē ko e *statement* pea mo e patiseti fekau’aki pea mo e masiva. ‘Eiki Nōpele Fika 2 Tongatapu me’a mai.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pea mo e Feitu’una Sea, tapu atu pē ki he Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Kapineti, tapu atu ki he Tama Pilinisi, Kalaniuvalu mo e Hou’eiki Nōpele, pehē ‘eku fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Sea ‘oku, te u tuku atu pē mu’a ki he, ke vakai’i pē ki he *statement* ko eni kuo tuku mai ke fai ki ai ha feme’a’aki ‘a e Komiti Kakato. ‘Oku, kae lave atu pē ki he, na’e me’a ki ai hoku toko ua ko eni. Ko e me’a foki ko e masiva ia ‘oku ‘ikai ke tau anga ki ai ‘i he fonua ni. Ko e ‘ū ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i hotau fonua ni, ‘oku ‘ohake pē ‘i he Pule’anga ‘a e ngaahi, kuo hoko pea ‘oku fiema’u ‘aupito ‘a e ngaahi tokoni lahi. Ka ko e me’a ‘oku ou sio ki ai ko e masiva ‘o kitautolu Tonga, ko e ‘ikai ko ē ke ‘ilo ‘a e ‘Otua.

Ko u fanongo ‘i he ongoongó ...

<005>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu’ivakanō: ... ‘a e finemotu’a na’e fakamaau’i pea ko e ngāue pōpula ta’u ‘e 2 ta’u fāngofulu tupu, ko e ma’u ki ai ‘a e faito’o konatapu ‘i ai ‘ene fānau. ‘A ia ko ‘etau fakafuofua atu ko e hā leva e tokoni ‘e fai ko e masiva ia. Ko e masiva ‘ilo koe’uhí he ‘oku lahiange ‘ene fiema’u he’ene ‘ofa ki he’ene fānau ke ‘ave ‘o ako pea ‘oku ‘ave. Tau pehē kuo tu’utu’uni e me’a ‘ave ta’u ‘e 2, ‘alu ‘o ngāue popula. Ko e hā e me’a ‘oku hoko ki he fānau ko eni. Toe ‘i ai mo e palopalema. Kai kehe ko e me’a ia kuo tuku mai ‘e he *statement* ke vakai’i ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku lahi ‘aupito e masiva ia. Kuo tau pehē ko e fonua kalisitiane eni pea ‘oku tau ō pē ki falelotu ‘o ‘emeni fōlalahi ka ‘oku ‘ikai pē ke tau fai ki he me’a ko ia.

Tokanga ki he ngaahi fokotu’utu’u ‘a e pule’anga

Na’e hoko ‘a e mo’ungaafi ‘aho 15 ‘o Sanuali pea ‘oku tonu ke a’u mai ki he taimi ni kuo ‘osi ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga mo tuku ‘a e pa’anga, he na’e toki fakahū mai pē ‘etau *Budget Statement* ko Sune eni. Mei Sanuali ki ai ‘oku ‘osi tonu ke ‘i ai e ngaahi fokotu’utu’u na’e tonu ke ‘asi mai ia heni, ko e hā e me’a ‘e tokoni’i’aki. Na’e ‘ohake ‘a e hala fakakavakava. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ngāue ‘oku mahu’inga ‘aupito ka ‘e ‘i ai e ngaahi ngāue ‘e fai tākaki e pa’anga mei ai tolu mo e hā koe’uhí ko e ‘aho ko ē ‘e toe hoko ai ‘oku lava ke me’a.

‘Oku ‘i ai e ngaahi hala ‘i vahe Hihifo ‘oku ha’u ai ‘i mui ‘o ha’u ki he Vila ‘oku tonu ke ngaahi ‘a e ngaahi hala ko ia, he ko e palopalema mou sio heni ‘e ‘ohake ‘a e palopalema fonu e hala Taufā ‘ikai ke lava ke fe’alu’aki ‘a e ‘ū me’alele, ko e hā e ngāue ‘oku fai ki ai. Kuo tau sio pea tau lava pea ‘oku tonu ke tau taimi ni kuo ‘osi fai e fokotu’utu’u he te tau, mou me’a mai pē ki heni ke tau talanoa pē pehē mo pehē. Kuo ‘osi tonu ke tu’u mai heni pea tau mahino kia tautolu ke tali e pa’anga ko eni ‘oatu ‘o fai’aki e ngāue.

Kuo ‘ohake ‘i heni ‘a e pa’anga ko ē ‘oku tuku atu ki he *CF Fale Alea* ki he pa’anga ‘oku ‘omai ke ‘ave ki hotau vāhenga ke fai’aki e ngāue. He koe’uhí ‘oku tau ō tautolu ‘o ‘ave ki he kakai

pea 'ikai ke tau ō mai tautolu ke lipooti mai ko e hā e me'a 'oku fai ki ai. Ko 'ete 'alu 'o sio ki ai ko hono fakatātā eni. Na'e 'i ai e tokoni na'e 'ave ki he vāhenga pea ha'u e Fakafofonga ia heni 'o loi na'e 'ikai ke pehē mo pehē. Ko e 'uhinga ia he 'oku 'ikai ke 'alu, 'alu 'o sio ki he me'a 'oku ke 'ave ki ai 'a e pa'anga ke fai 'aki e ngāue. He ko e fatongia ia 'o e Pule'anga mai e silini ke tokoni pea ko eni 'oku ou fanongo 'oku toe 'ai ke fakalahi ke fakalahi ke hā, ko e me'a tataua ai pē pea 'osi ange me'a kuo tau puta hopo.

Ko e me'a kotoa pē ke tau fakakaukau'i pea tau sio ki he lelei fakalukufua 'a e fonua. Ko e hā e me'a te tau tokoni ki he kakai. Faka'ofu'ofa 'aupito e *Statement* mo e me'a 'oku fakamatala mai ko e me'a eni 'e fai. Ka 'oku fai? 'Oku mahino 'oku *deficit* 'etau me'a pea ko eni 'oku fakahū mai ke tali 'a e 15 miliona koe'uhí ke fakalelei'aki 'a e me'a ko eni. Ka 'e 'alu 'a e pa'anga ko ia ki fē? Pea ko ia Hou'eiki 'oku kole atu pē kia kimoutolu fai 'etau me'a pea tau ngāue fakapotopoto he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga. Mālō mo hotau kakai 'i muli 'oku nau tokoni mai kia kitautolu he 'oku fika ua pē 'a Tonga ki Filipaini he *remittances*.

He ko e me'a 'e taha ke tau toe tokoni'i 'a kinautolu 'oku ō ki muli he 'oku palopalema 'aupito 'a e *labour mobility* he taimi ni. Kuo talamai ko e hā e me'a 'oku fai ki ai? 'Oku 'asi mai heni? 'Ikai ke u fakatokanga'i. Ko e hā e me'a ke solova'aki e palopalema ko ia he 'oku 'i ai e kakai 'oku nau toe hanga 'o uesia 'a e fokotu'utu'u ngāue 'a e potungāue mo e Pule'anga 'i muli. Koe'uhí pē ko e fili ko ē kinautolu heni. 'Oku 'ikai ke tau fili fakapotopoto e kakai ke ō pea ōmai 'o 'ikai ke 'omai ha'atau ongoongo kovi 'i muli, ka koe'uhí kuo 'osi taimi lahi pē ke 'asi mai he'etau *Statement* ko e hā 'a e me'a 'e fai. Kuo tau tu'u mai 'a e fo'i me'a ko eni 'e tolu ke tau sio ki ai ko e me'a 'e fai 'e he Pule'anga.

Kai kehe 'oku tau faka'amu pē ko e me'a kotoa pē ke tau lotu ki ai mo tau faka'amu ko e me'a eni 'e fakahoko ki he lelei fakalukufua. He na'e 'ohake e me'a, me'a ko ena 'a e *PMU* ko eni he me'a. Ko hai 'oku ne fai e me'a ko ia? Ko e me'a ko ia 'oku mahino kiate au 'oku fai 'i Falepa'anga ko nautolu 'oku nau sio ki he me'a ko ia pea 'oatu e pa'anga.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele fakamolemole pē mālie 'aupito e me'a 'oku ke me'a ki ai ka koe'uhí ko 'etau taimi, tu'utu'uni 'etau taimi.

Lord Tu'ivakanō: Ko ia 'Eiki Sea mālō 'aupito e ma'u faingamalie.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E toe 'oatu pē ha'o faingamālie.

Lord Tu'ivakanō: 'Oatu pē tuku atu pē ki he Pule'anga ke nau toki fai e, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hou'eiki koe'uhí ko 'etau tu'utu'uni ko e mei hoko eni e 12:00 kuo pau ke tau liliu 'o Fale Alea. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00

(Mālōlō 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1405-1415

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Ko e ‘ū tohi ko eni na’e tufa atu lolotonga ‘etau mālōlō ko e fakamatala nounou ia fekau’aki pea mo e Patiseti fakatatau ki he vakai ko eni ‘a e *Budget Mission* ‘Ofisi ko eni e Fale Alea ‘oku fakaivia’i ‘e he *UNDP*. ‘Oku ‘ikai ko ha kongā eni ia ‘a e ‘Esitimetī mo e lao. Ko e naunau fakalotofale pē eni ki he tokoni’i kimoutolu Hou’eiki Fakafofonga ho’omou feme’a’aki ke mou fakatokanga’i. ‘Eiki Palēmia.

Fakapapau’i mei he Pule ‘Akapulu kau ‘Isileli Folau Timi Mate Ma’a Tonga

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko e ki’i fakahoko atu pē hangē ko ia na’e fakahoko atu ‘anenai fai ha fekumi ki ai e me’a na’e tokanga ki ai ‘Eiki Nōpele fekau’aki pea mo e tokotaha ko eni ko ‘Isi Folau. ‘Oku ‘osi fakapapau’i mai mei he Pule ko eni ‘o e Tonga *Rugby* ‘oku kau pē ‘a e tamaio’eiki ko eni he timi Mate Ma’a Tonga. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Sea, kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo ‘osi aofaki. Ko u fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ka ko e Palēmia ‘o e ‘aho. Koe’uhi ‘oku fiema’u pē ke tau tatau ‘a e me’a kotoa pē ‘a ia ‘oku ma’u ‘i tu’a ‘i ha fakakaukau mo ha fakatalanoa ko e luma nai. ‘Aho ni me’a fakafiefia mo’oni pea ko u fakamālō atu ‘Eiki Palēmia. Fakamālō atu mau fiefia kotoa kotoa koe’uhi ko e taha ‘o e fānau ‘oku nau foki mai ‘o va’inga ‘i Tonga ni pea ‘oku ou pou pou atu ‘Eiki Sea. Fokotu’u atu ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Ne me’a mai leva ‘a e Sea Le’ole’o ‘o e Komiti Kakato – Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Hou’eiki mālō ‘etau ma’u ki he ho’atā fakakoloa ko eni. Tapu atu ki he ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu atu ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti. Tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalaniuvalu kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Nōpele. Fakatapu atu kiate kimoutolu e kau Fakafofonga e Kakai. Mālō ho’omou laumālie tau toe ma’u e efiāfi ni.

Hangē pē ko ‘etau tu’utu’uni mou mea’i pē ‘oku ‘ikai ke tau toe mālōlō. Tau toki mālōlō pē ‘anaī ki he 4:00 pea tau toe foki mai he 5:00 ‘o hoko atu pē ko e hā e tu’utu’uni ‘oku ‘omai ‘e he Sea ka ‘oku fakatatau pea mo e pālōti na’e tu’utu’uni ‘a ia na’a mou fai hotau Fale ‘eiki ni ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea fakamālō ki he Feitu’una. Pea kapau te mou me’a mai pē ni’ihi ‘oku ‘i ai ha’ane ki’i tohi kulokula to’oto’o ‘a e ki’i tohi kulokula ke tau ngāue’aki he’etau ngāue ‘oku tokoni ‘aupito ia pea ‘e vave ‘aupito ‘etau ngāue. Kai ke u toe fakalōloa. Ko u loto ke hoko atu ‘a ‘etau ngāue.

Mou mea’i pē ‘oku ou hanga ‘o hiki kotoa kotoa ‘a e me’a ‘a e Mēmipa. Pea ko e ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku ‘ikai ngofua ke ke fefokifoki’aki. Pea kapau pē ‘e ‘i ai ha taimi ko u talaatu ke ngata ‘etau feme’a’aki ‘i he me’a ko eni fekau’aki pea mo e fakamatala Talamu’aki ‘a e Minisitā Pa’anga pea ko ‘etau hiki leva ia ki he patiseti fakafō’i potungāue.

Ka 'oku ai leva ha ni'ihī 'e tokanga ki he me'a ko ē fekau'aki mo e patiseti fakapotungāue ma'u kotoa pē ia ai. Koe'uhi te ke mea'i lelei ai 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'etau ngāue. 'Oku mo'oni 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga ko e kau eni he Patiseti makehe 'aupito 'aupito 'oku ki'i liliu hono fofonga. Kia kimoutolu 'a e kau Fakafofonga mei Vava'u, 'oku ai pē e peesi hena na'a ku faka'ilonga'i he'eku, kapau 'oku ke fiema'u ke ke 'ilo ko e hā 'a e vahevahe 'o e pa'anga 'a e Pule'anga 'oku 'ave ki he ngaahi vahe motu, 'oku kotoa pē ia 'i he tala fatongia ko eni 'a eni. 'A ia ko e peesi 43 'o kapau te ke me'a ki ai he peesi 43 'amoutolu ko eni 'oku me'a mai mei he Tautahi.

Hangē ko e me'a 'a e Sea ko e tanaki atu pē 'a e ngaahi fu'u pepa matolu ko eni hūfanga he fakatapu ki ho'omou ngāue ka ko u nofo 'etau tokanga 'i he pepa 'e 2 ko eni 'oku 'osi tufa mai 'e he Pule'anga. Te u foki ki he 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu Fika 2 koe'uhi na'a tau mālōlō 'anenai na'e kei me'a ka na'a ku kole ke ki'i mālōlō pē kae toe 'oange hano taimi. Pea ko u kole atu pē ki'i faka'ilonga mai pē koe'uhi ka u fakahokohoko pē ho'omou feme'a'aki. 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu 2.

Lord Tu'ivakanō: Sea fakamālō atu pē au kae tuku ki he Hou'eiki ke nau me'a atu nautolu. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 'Io 'Eiki Minisitā Lao me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he Palēmia kae 'uma'ā 'a e Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Nōpele Fakafofonga Nōpele, tapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. 'Eiki Sea, 'i he houa pongipongi na'a ku fokoutua pē 'o fanongo ki he ngaahi me'a ne fai mai 'e he Hou'eiki 'o e Fale. Ka ko e me'a ko ia 'oku ou fakatokanga'i 'Eiki Sea ko 'etau feme'a'aki foki eni 'i he 'Esitimetri ko e fakafuofua pē. 'Oku 'ikai ...

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Lao: ... ke 'i ai ha me'a 'e fakapapau'i 'i he taimi ni. Hangē eni ia ko e lau ko ē fakamatala 'ea 'a e motu'a he letiō he taimi ko ē. 'E 'uha 'apongipongi ka ko 'ene tu'u ki he kaha'u 'a e 'ea, pule pē 'a Sihova. Mahalo 'oku pehē 'o 'etau ngāue ko ē 'Eiki Sea. Hangē 'oku fehu'ia ko fē ola 'Eiki Sea he'ikai ke tau ma'u ha ola kae 'oua leva kuo fai ha ngāue. Pea ko e ola 'e lava ke ma'u ia mei he, 'a e fakafuofua mei he *corporate plan* 'a e ngaahi potungāue.

Ko e faka'apa'apa pē ki he fokotu'u mei Tongatapu 5 ko e PMS ka nau talaange ki ai 'anenai. Ko e Feitu'una pē na'a ke fokotu'u e me'a ko ia pea 'oku hanu ni e kau ngāue fakapule'anga ko e ngāue 'a e PMS. 'Oku 'ikai ko e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Minisitā Lao fakamolemole ē 'ikai ke ngofua he motu'a ni e fakafuofua ituitui ē.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko u mei a'u ki he'eku pōini ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ke ke fanongo ki he me'a ko ē ko u 'oatu 'oku 'ikai ngofua e fakafuofua ituitui ke ke tukuaki'i 'a e Fakafofonga Fika 5.

'Eiki Minisitā Lao: 'Ikai ko 'eku fokotu'u atu pē 'a'aku ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: He'ikai ngofua ke ke fakafo'ituitui Minisitā Lao 'i he Komiti Kakato.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao: Pea 'oku tau tui kātoa pē ko e fo'i fakakaukau lelei foki e *PMS* Sea ka ko hono founa fakahoko ke tau fakalelei'i ange ia. He ko ē 'ai eni ke *PMS* mo Fale Alea, 'Eiki Sea ko hai te ne *PMS* e fili 'a e kakai? 'Oua hala ia. Me'a ia 'a e kakai na'a nau fili mai honau Fakafongā ki he Fale ni 'oku 'ikai ko ha taha ia ke ne fai 'a e *PMS*. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou, pea u fanongo pē ki he feme'a'aki, Sea ko u fokotu'u atu fēfē ke tau lele fakataha pē 'a e *Budget Statement* mo tau hoko ki he kakano 'o e *Budget* koe'uhí ko ha founa ia 'e nounou pea vave ange toe pē 'etau ngaahi 'aho si'i pea lava 'a e ngāue ko ení.

Manatu'i ma'u pē 'i he 'i he'etau loto 'o e Mēmipa kotoa pē 'Eiki Sea ko 'etau kei talanoa pē eni 'i he fo'i fika fakafuofua 'oku te'eki ai ke fakapapau'i ha me'a. 'E toki mahino 'oku 'ikai ke tau 'ilo tautolu na'a afā 'apongipongi pē ko e uike kaha'ú, 'e liliu e me'a kotoa, 'e toe hoko mai ha *tsunami* 'e liliu e me'a kotoa. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu tau 'ai fakataha pē mu'a e Patiseti he koe'uhí te tau lava 'o sio ai 'o vakai 'o fai e me'a ki he *corporate plan* 'a e ngaahi potungāue pea 'e lava fai mei ai ha fakafuofua ki he kaha'u, ko e hā e fā liunga 'o taimí 'ikai pule ki ai ha taha ia 'Eiki Sea. Me'a ia ko ia 'e toki hoko pē ia hono taimí. Ko ia ko e anga ia 'eku fokotu'u 'oku tuku atu ki he Feitu'una Sea mo e Fale kapau 'e tali. Ko u tui 'e vave ange 'etau ngāue mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Minisitā Lao. Minisitā Lao fakamolemole pē ki he Feitu'una koe'uhí ko 'aneuhu nau fakama'ala'ala atu. Koe'uhí ko e *statement* mou me'a ki ai 'a e fakamatala ko eni mu'aki na'e kotoa kotoa ai 'a e 'Eiki Minisitā 'a eni 'oku tau lolotonga 'i ai he taimi ni. Pea ko 'ene maau pē ki he motu'a ni 'o fakatatau mo e Tohi Tu'utu'uni ka fefokifoki 'aki ha taha 'i heni he'ikai ke u toe 'oatu 'a e faingamālie te tau hoko atu leva tautolu ki he patiseti fakapotungāue 'o hangē ko ia ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai.

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia, ko ia Sea ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u ko e *Budget Statement* ia ko 'ene fakamatala'i ko hono fatongia 'o'ona ko 'ene fakamatala'i 'a e fo'i fakakaukau ko ē 'oku tuku mai 'i he *Budget* fakalukufua. Ko e me'a ia ko u fokotu'u ai ke 'ai fakataha pē kināua 'e vave ange ia mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Minisitā Lao tuku pē ke au ke u hanga 'o fakahokohoko atu 'e vave pē ia. Kapau 'e 'ai ho'o me'a 'a'au te tau fetō'aki te mou me'a ki hē me'a ki hē me'a ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... ki hē. Ko ho me'a pē hē, ko 'ene pehē atu pē fe'unga, fe'unga. Tau 'alu ki hē 'e fakapotungāue leva. Ko e fakapotungāue ko e vave 'aupito tahá ia pea ko 'etau tau leva ia ki he taulangá. Ko u kole atu ki he Feitu'una me'a pē hena kae tuku mai kae fai mo tau nga'unu, vave 'aupito pe ia. Hoko atu 'a e feme'a'aki, me'a mai Fakafongā Fika 2 Tongatapu.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Fakatapu atu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea ‘oku ou fakatapu ki he Hou’eiki Nōpelé. Fakatapu foki ki he Palēmiá pea mo ‘ene Kapinetí pehē ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Sea fakamālo atu he faingamālie ko eni kuo tuku maí ko u ki’i tokanga atu pe ki he fanga ki’i me’a iiki pē ‘i he *Budget Statement*.

‘Uluaki ko u fakamālō atu ki hono teuteu’i mai e *statement* ko ení ka ko u tokanga atu ki he ngaahi tefito’i ngāue mahu’inga ‘a e Pule’angá ‘oku hā mai ‘i he *statement*. Ko e tefito’i ngāue ‘e 3. ‘I he 3 ko iá ‘oku ‘i ai e ‘asenita mahu’inga ‘e 9. Sea ‘oku ou fie fakahoha’a atu pē ‘i he ‘asenita mahu’inga fika 4 pe ko e *GP 4* ‘a ia ‘oku ‘asi ia ‘i he peesi 26 ‘o e *Budget Statement* faka-Tongá. Fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā Akó he ngaahi ngāue kotoa kuo lava mo fakahoko ‘i he 2022.

Fehu’ia poloseki TARP lolotonga ngaahi fakataputapui KOVITI-19

Ko u tokanga atu ki he kongá ‘oku pehē ko e vakai’i e ola ‘o e ngāue ta’u fakapa’anga 2022 ‘a ia ko e ngaahi fakalalakaka ‘o e akó. Sea ko u vakai’i hifo ki he poini ‘uluakí ‘oku ‘asi ai kau he ngaahi fakalalakaká. Na’e fokotu’u na’e ‘i ai ‘a e *project* na’e fai ‘e he Potungāue Akó ki hono tokoni’i ‘a e akó ‘i he lolotonga ‘o e ngaahi fakatamakí. Pea ko u fakanounou faka-Pilitānia ‘a e *project* ko ení ko e *TARP* pe ko e *Tonga Accelerating Resilience Project*.

Sea na’e lave’i ‘e he motu’á ni na’e ‘i ai ngaahi fakaangaanga he ta’u kuo’osí ke ngāue’aki e ngāue ko eni na’e faí, ‘a ia ‘oku ngāue’aki e televisoné ki he tokoni ki he ako ‘a e fānaú. ‘I he hoko mai ko eni ‘a e ngaahi fakataputapui he KOVITI-19 pea tu’u foki mo e akó ‘i he meimei teemi eni ‘e 2 ‘ene tu’ú. Ka na’e fiu e motu’á ni hono fakaongoongo hano fakahoko ‘a e ngāue ko eni na’e fai ki ai e ngāue ‘a e *project* ko ení ko e ‘uhingá foki he na’e pehē ‘e lele mai ‘i he televisoné ‘o hangē ko ia na’e fai ki ai ‘a e ngaahi fakaangaanga ‘i he ta’u kuo’osí.

Ka ko e lele mai ko eni ‘i he taimi ko ē ne ‘ikai fai ai ha akó na’e lele pe ia ‘i he letiō ‘ata’atā pe hangē ko ia ‘oku mea’i pe ‘e he Hou’eiki pea mea’i ‘e he Tonga kotoa. Ko e letiō pe na’e lele mai ai ‘a e ngaahi ako ko eni ke tokoni’i ‘a e fānau akó. Ko ia ko e fie’ilo pe ‘a e motu’á ni pe ko e hā e me’a ‘oku hoko pe na’e hoko ki he *project* ko eni ko e *TARP*.

Ko u lave’i pe na’e lahi ‘aupito e pa’anga na’e fakamoleki ki he ngāue ko ení pe ko e fie’ilo pe pe ko e hā hono ‘aongá pe ko e hā ne ‘ikai ke fakahoko ai ‘a e ngāue ko iá lolotonga ‘a e taimi na’e fiema’u ai ‘a ia ko e fakataputapui ko eni e KOVITI-19.

Tokanga ki hono ta’ofi sivi hū ki he ngaahi kolisi

Ko hono hokó pe Sea ‘oku ou lave’i hifo ‘oku ‘i ai e lave ki he *form 1* pea mo e *form 2*. Ko e ngāue foki ko ení na’e fakahoko ia ki he ngaahi Lautohi Pule’angá ‘i he taimi na’e ta’ofi ai pe na’e fakangata ai hono fakahoko ai ‘a e Sivi Hū ki he Ngaahi Kolisi ‘i he kalasi 6. Sea ko u fie lave pē ki he ki mu’a aí, ko e fa’unga foki ‘o e akó he fonuá ni na’e lele ‘i he ta’u ‘e 6, ta’u ‘e 7 mo e ta’u ‘e 3 ‘a ia ko e ta’u ‘e 16 fakakātoa ia e ako ‘a e fānau akó.

‘A ia ko e ta’u ‘e 6 ‘i he Lautohi Pule’angá, ta’u ‘e 7 ‘i he ngaahi kolisi pea ta’u ‘e 3 leva ki he 4 ‘i he ngaahi Ako Ma’olunga angé. Pea na’e fokotu’u ‘a e ngaahi vahevahe ko ení koe’uhí ‘o fakatatau pe ki he natula ‘o e ako ko iá. Hangē pe ko ia ‘okú ke mea’i Sea pea pehē ki he Fale ‘Eiki ko e ta’u ‘e 6 ‘o e Lautohi Pule’angá ‘oku kehe hono natula meí he taimi ‘oku hoko hake

ai fānau ki he kolisi. Ko e Lautohi Pule'angá kalasi 1 ki he kalasi 6 'oku meimei ko e faiako 'e taha te ne faiako'i kātoa e ngaahi lēsoni 'a e, 'i he kalasi ko ía.

Pea 'i he'enua hoko hake ki he *form* 1 ...

<010>

Taimi: 1425-1430

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... fai hake ai ki 'olunga kamata leva ke vahevahe 'a e ngaahi lēsoni 'o meimei ko e faiako 'e 1 ki he leseni 'e 1 'o fakatatau ki he, ki hono taukei pea mo e ngaahi me'a na'e ako ia ki ai. Pē ko e ngaahi, ko e fakangatangata ko eni hangē ko ia ko e, ko e sivi hū 'i he kalasi 6. Na'e 'i ai mo e sivi 'i he *form two*, na'e 'i ai mo e sivi 'i he *form 5, form 6* pea mo e *form 7*. Ko e sivi ko ē 'i he sivi hū ko ē 'i he kalasi 6 na'e faka'aonga'i ia ke ne hanga 'o fakama'opo'opo kātoa 'a e ako mei he kalasi 1 ki he kalasi 6, he koe'uhi he 'oku natula kehe ia mei he *form 1*. Ko e taimi ko ē 'oku hoko hake ai 'a e fanau ki he kolisi, kamata 'i he *form 1*, 'oku ma'opo'opo hake 'a e kalasi 1 ki he kalasi 6, pea ko e fatongia ia 'o e sivi hū ko eni 'i he kalasi 6.

Ko e sivi 'i he *form 2*, ko 'ene fatongia 'o na ko 'ene fakama'opo'opo 'a e 'uluaki ta'u 'e 2 'o e ako kolisi 'a e fanau, koe'uhi ko 'enua hoko hake ki he *form 3* 'o faai ai ki 'olunga kuo ma'opo'opo. Pea tatau ai pē pea mo e sivi 'i he *form 5*, ko 'ene fakama'opo'opo ia 'a e 'uluaki ta'u 'e 5, 'o e ako kolisi 'a e fānau kimu'a pea nau hoko atu ki he ngaahi lēvolo 'oku toe mā'olunga ange. Pea pehē ki he *form 6* ko e sivi ko ia ko e teuteu'i ia ke fili 'a e fanau ki he *form 7*, pea hoko atu ai ki he ngaahi 'univēsi.

Hoha'a hono fakataha'i kalasi 1-6 & foomu 1-2 ongo sisitemi natula kehekehe

Ko e hoha'a 'a e motu'a ni ko hono, ko hono to'o ko eni 'a e ngaahi sivi ko eni, 'a ia 'oku to'o ai 'a e ngaahi, 'a e ngaahi fo'i poini na'e fai ai hono fakama'opo'opo 'a e ako, pē ko e ngaahi fo'i *check points*. Ko e tu'u leva 'i he taimi ni 'oku 'ikai ke fu'u hā lelei mo mahino 'oku anga fēfē hono fakama'opo'opo 'a e kalasi 1 ki he kalasi 6, he 'oku fakataha'i foki nautolu ia mo e *form 1* pea mo e *form 2*, 'a ia ko e ongo fo'i *system* ia 'e 2 'oku natula kehekehe, pea 'e faingata'a ke fakama'opo'opo fakataha 'a kinaua.

Ta'efiemālie fakangata sivi foomu 5 'ikai ha fakamo'oni fakapule'anga fakamo'oni'i ako he foomu 1-5

Hangē pē ko ia 'oku ke mea'i Sea, kuo fakangata foki pea mo e sivi 'i he *form 5* 'a ia 'oku to'o leva 'a e fo'i *check point* 'e taha na'a ne fatongia 'aki hono fakama'opo'opo 'a e 'uluaki ta'u 'e 5 'o e kolisi.

Pea ko hono to'o ko eni 'oku 'i ai hono ngaahi ola 'oku 'ikai ke fakafiemālie. Hangē ko eni, 'oku tokolahi foki 'etau fānauako ko e ngata pē 'enua ako 'i he *form 5*. Ko honau mālohi faka'atamai mo honau mālohi ivi fakaako he'ikai ke nau lava nautolu 'o fai 'a e ngaahi leseni he *form 6*, pea ko ia ai 'oku nau nofo nautolu mei he *system* ako 'i he *form 5*.

Ko 'enua nofo ko eni 'i he kamata 'i he ta'u ni 'o faai atu, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga fakamo'oni fakapule'anga, fakafonua ke fakamo'oni'i 'aki 'enua ngaahi ako na'e fai 'i he *form*

1, ki he *form 5*. Pea ‘e hoko ia ko e palopalema ki he fanau ko eni ‘i he taimi ‘e kumi ai ha’anau ngāue, pē ko e hoko atu ki ha ngaahi ako ‘oku toe mā’olunga ange. Pea ‘ikai ngata ai ‘oku hoko eni ‘i hono to’o ‘o e sivi ko eni ke tatau pē mo hono to’o ‘o e sivi hū ke fakali’eli’aki ai ‘e he kau faiako ia ‘a e ngaahi kalasi ko eni, ku o ‘osi hoko ia pea ku o ‘asi ia ‘i he ngaahi ‘apiako lahi. Kuo hiki ‘a e tokangá ia mei he kalasi 6 ki he *form 2*. ‘Ikai ke hangē ko e taimi ko ē ke fakapapau’i ‘e he kau faiako ‘oku ma’opo’opo lelei ‘a e ako mei he kalasi 1 ki he kalasi 6. Ko hono to’o ko eni pea mo e sivi ‘a e *form 5*, ‘oku hiki leva ‘a e tokanga ia ‘a e kau, ‘apiako pea mo e kau faiako ‘o kamata pē ‘i he ngaahi kalasi sivi, ‘a ia ko e *form 6*, pea mo e *form 7*. Kae ‘ikai ke fai ha tokanga lahi ki he *form 5* ‘o hangē ko ia na’e hoko ‘i he ngaahi ta’u kuo hiliange.

Hoha’a ki he hiki fānauako foomu 5 ki he foomu 6 ‘ikai ke sivi

Sea pea ku o ‘osi hoko ‘a e ngaahi me’a ia ko ia. ‘O ‘oku, ‘i ai e ngaahi polokalama pō-ako ‘oku fakalele ‘e he motu’a ni, pea na’e ngāue’aki ki he ngaahi kalasi sivi, *form 5, 6* mo e *7*. Ka ‘i he taimi ni ‘oku ‘ikai foki ke toe fai ha sivi ia ‘i he *form 5*, pea kuo hiki leva ‘a e tokanga ia ‘o toki kamata pē ‘i he *form 6*. Ko e hoha’a pē ‘e anga fēfē ‘a e hiki hake ‘a e fanau mei he *form 5* ki he *form 6*, ‘i he ‘ikai ko ē ke ‘i ai ha sivi, pea kapau ‘e pehē ke nau hiki fakakātoa pē, ‘e ‘i ai leva ‘a e ngaahi palopalema ia ‘e hoko, ‘ikai ngata pē ‘i he faka-faiako, kae pehē foki ki hono fakalele ‘o e ngaahi ako, ko e hā ha ngaahi founa ‘e fai’aki ‘a e hiki ko eni.

Na’e ‘i ai foki ‘a e ngaahi lave kimu’a atu pehē ko e lelei ‘o e hiki, to’o ko eni ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... ‘o e sivi ‘i he kalasi 6 kae ‘alu hifo ‘a e *form 1* mo e *form 2* ki he lautohi ko e ‘uhinga ko e ako ta’etotongi ‘i he lēvolo ko ia. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘a e motu’a ni ‘e lava pē ‘a e ako ta’etotongi ia ‘o fai he kolisi kapau na’e ‘i ai pē ‘a e *form 1* pea mo e *form 2*.

Hoha’a ki he tu’unga e ako hono fakahiki fānauako ta’efakahoko ha sivi

Ko e hoko Sea ko e ki’i hoha’a pē ki he taimi ko eni ‘oku ‘alu hake ai ‘a e fānau mei he *form 5* ki he *form 6*. Hangē ko ia na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘ikai ke ngata pē ‘i he ‘ikai ke fu’u mahino ‘e anga fēfē hono fakahiki kinautolu ki he kalasi hono hoko ka ‘e anga fēfē leva ‘a e lelei pea mo e *quality* ‘o e ako ‘e ‘omai ‘i he taimi ko ē te nau ‘alu hake ai kapau ‘oku nau ‘alu hake kātoa he ‘oku mahino ‘e fu’u tokolahi pea ‘e faingata’a’ia ‘a e kau faiako.

Tokanga ‘ikai fakatokanga’i fakamāmani lahi sivi foomu 7

Te u hoko atu ai pē he ako Sea ‘oku ‘i ai mo e hoha’a lahi ki he sivi ko eni e *form 7* ko e lēvolo ma’olunga taha foki eni ‘etau ngaahi kolisi pea ko e ngaahi kalasi ia ‘oku fai hono teuteu’i e fānau ke nau hoko atu ki he ‘univēsiti. Hangē ‘oku ke mea’i Sea pea pehē ki he kakai ‘o e fonua ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ‘i heni he ‘oku, ko ‘etau sivi ko ē ‘a e *form 7* ‘a Tonga ni ‘oku te’eki ai ke fakatokanga’i ia fakamāmani lahi ia koe’uhí kae lava ke nau hū hangatonu pē ki he ‘univēsiti. ‘Oku lahi ‘aupito hono fehu’ia mai ‘a e ngaahi me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu kātaki.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni me'a ki lalo fakafongā. 'Eiki Palēmia me'a mai.

Fakama'ala'ala 'Eiki Palēmia malava lelei sivi foomu 7 hū ki he 'univēsiti

'Eiki Palēmia: 'I ai pē ngaahi me'a 'anenai na'e 'ai ke fakatonutonu ka 'oku mahalo 'oku tonu pē ke fakatonutonu na'a ma'u hala e kakai. Ko e sivi ko ē 'a e *form 7* 'oku 'osi lava lelei pē 'o nau ō 'o hū 'ikai ke ngata 'i *USP*, 'Univēsiti 'o 'Okalani mo e ngaahi 'univēsiti kehe. Ko e 'ai pē ke to'o e ma'u hala ko ia. 'Oku 'i ai ko ē taimi 'oku fai mai ai ha fehu'i 'oku fakahangatonu mai pē ki he va'a sivi 'o 'oatu 'a e *blueprint* mo e me'a ko ia 'o hū ai pē fānau 'e lava pē 'o 'oatu mo e ngaahi hingoa 'o e fānau ko eni 'oku nau hū pē mei he *form 7* ki he 'univēsiti Sea. Ko e 'ai pē au ke 'oua mu'a 'omai e ngaahi fakamatala hala kae vakai'i mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai mālō. Me'a hifo fakafongā. Ko 'etau tu'utu'uni fakafongā ka 'i ai leva ha me'a 'oku 'omai mei he Pule'anga fakatatau mo 'etau ngāue kuo pau ke ke me'a 'o me'a totonu 'i he Fale ni he 'oku 'i ai ho'o fuakava. Fakatatau pea mo e me'a ko ē 'oku ma'u he Sea te u tui ki he fakatonutonu mai 'a e 'Eiki Palēmia, 'oku malava 'o hangē ko ia ko e me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai he taimi ni. Pea he'ikai ke fiema'u ke ke fakakikihi 'i he me'a ko ia. Kapau leva 'oku me'a mai 'Eiki Palēmia me'a ia 'a e Feitu'una ke toki vakai'i 'amui pē 'oku mo'oni 'a e me'a 'a e 'Eiki Palēmia. Ka 'i he Fale ni 'oku ou tui ki he fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia. 'Oua teke toe me'a ki he 'isiū ko ia ka ke hoko atu ki ha 'isiū 'e taha mālō.

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea. Ko u hoko atu pē he peesi ko ia ki he lesisita 'a e kau faiako. Ko e taha eni e ngāue 'oku mahu'inga 'aupito pea mo 'aonga he koe'uhí 'e 'i ai leva e tokanga makehe ki he kau faiako pea pehē mo honau kaha'u ki he hoko atu 'enau ngāue.

'Oku 'i ai mo e fakamālō heni ki hono lava ko ia hono langa 'a e 'apiako ko ia 'a e Tonga *Side School* 'i 'Api Mataka pea 'oku fakafiefia 'aupito 'etau sio atu 'oku hū e fānau ki he ako.

Tui mahu'inga tokangaekina tafa'aki ki he TVET

Ko e me'a faka'osi pē Sea ko e tafa'aki ko eni ki he *TVET* 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe ki ai 'i he *Budget* ko eni pea 'oku kau pē ia 'i he me'a 'oku fakafiefia pea mo 'aonga koe'uhí ko e kaha'u 'o e tokolahi taha 'etau fānauako 'oku nofo ia 'i he tafa'aki ko eni 'o e *TVET* pea 'oku totonu leva ke fai hono pou pou lahi pea mo hono tokangaekina 'o e tafa'aki ko ia.

Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie te u ki'i ngata hē he taimi ni kae toki hoko atu 'amui mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō fakafongā Fika 2 mālō 'aupito e malanga mālō e talangofua. Minisitā Pa'anga me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pē mo e Feitu'una Sea mo e Komiti kapau 'e laumālie pē 'a e Feitu'una ke fai atu pē ha tokoni koe'uhí ko e ngaahi me'a kuo 'ohake 'i he ngaahi feme'a'aki kimu'a.

Sea ko e ‘uluaki pē ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō koe’uhí ko e ngaahi tokanga kotoa pē kuo ‘ohake ‘i he ngaahi kamata pea mei he Fakafofonga ‘Eua 11 pea hoko mai ‘a Tongatapu 5 pea pehē ki he me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele Tongatapu 2 pea mo e ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu 3 pea pehē pē foki he me’a ko eni ‘a e Fakafofonga Tongatapu 2.

Tali ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki hono fehu’ia faka’uhinga ki he masiva

Sea ‘oku ou fie ‘ohake pē ke mahino ‘aupito ‘a e tokanga ko eni ki he masiva ...

<007>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... pea ‘oku lave ki heni ‘a e Fakamatala Patiseti ‘i he pasina 21/22. Ka ko e me’a ko ia na’e fai ki ai e tokanga ‘uluaki na’a mau ngāue’aki ‘a e me’afua fakamāmani lahi. ‘A ia ‘oku ne hanga ‘o fua ‘a e ngāue’aki pē faka-Tonga ko e masiva ‘ango’ango. Na’e kamata mai eni ‘e he Pangikē ‘a Māmani pea ngāue’aki ‘a e ngaahi me’afua ‘a e kautaha fakamāmani lahi ko ē fakatahataha ‘a māmani. Ka na’a nau nofo kamata mai ‘a e pa’anga tatau ‘e te ma’u ‘a e pa’anga ‘e 1 ‘Amelika he ‘aho.

Pea ko e a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku, ko e fakamuimui taha ‘oku ‘alu hake na’e ‘alu hake ‘o pa’anga ‘e 1.50. Ka ‘oku tu’u lavea ngofua ia he taimi ‘oku tau ngāue’aki hangē pē ko e me’a na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Tongatapu ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu 3, ‘a hono faka’uhinga ko ē ‘o e masiva. ‘A ia ‘i he’ene pehē ko e founa leva ‘e taha ‘oku lahi hono ngāue’aki, ‘oku, ko e faka-Pilitānia ko e *relative poverty* pē ko e *multi-dimensional*. Ka ko hono, ko e faka’ata lahi ia pē ko e fakaloloto ange ‘o e sio ki he masiva pea fakakalakalasi.

Pea ko e founa eni ‘oku ngāue’aki ‘e he Pule’anga ‘a ia ko e ko e me’afua eni ‘e taha na’e ‘ohake ‘i he me’a ko eni ‘a e Tongatapu ‘Eua 11. Ko e fakamuimui ko ē ‘i he 2018 kimu’a atu ai na’e fakafuofua ko e peseti ‘e 23, pea ko e fakamuimui ko ē ‘i he 2018 na’e holo hifo ki he peseti ‘e 15. Ka na’e lava eni Sea ke fai ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga o fou he Potungāue Siteititika he ta’u kuo ‘osi. Na’e ‘ikai ke ngata pē ‘i he tohi kakai ‘a ia ‘oku ne ma’u ‘a e ngaahi fika ki he ‘api mo e kotoa ‘o e mēmipa ‘o e ngaahi ‘api he fonua. Ka na’e toe lava fakakakato pea mo ‘enau ma’u’anga pa’anga.

Me’apango pē Sea ne fai e ngāue ko eni ‘a ia ‘oku fakafuofua ke ‘osi mai kakato ‘a e fakaikiiki ki he ‘osi ‘a e mahina ni. Ka na’e te’eki ai ke lava mai ‘o kakato mai ke ‘oatu e fakaikiiki ki he ngāue ko eni. Ka ‘oku meimei ofi ange ‘a e, ‘a e ngāue’aki ko ē ‘o e ‘ata lahi ‘o e masiva pē ko e pē ko ‘ene toe sio loloto ange ki he ngāue’aki ‘e he Pule’anga. He ‘oku sio ki he tamaiki iiki pea sio ki he kakai lalahi. Hangē ko e ko e kakai lavea ngofua hangē ko ‘etau kau toulekeleka. Hangē ko e kakai fefine kau ai pē ‘a e si’i ngaahi fofonga’i fa’ee ‘oku nau fakauitou pea mo e ngaahi, ‘o ha’u pehē. Ha’u ki he to’utupu pea mo ‘ene kakai ko e si’i to’utupu ‘oku ‘ikai ke ma’u ha’anau ngāue. Pea hangē ko e me’a na’e ‘ohake te’eki ke nau ma’u ‘a e taukei fe’unga ke lava ‘o ma’u ngāue. Ko e ‘uhinga pē ‘eku ki’i lave ki ai Sea ...

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ki’i fakatonutonu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko e talanoa ko e lea ‘oku tau ngāue’aki foki ko e masiva ‘a ia ‘oku ‘alu ko ia ki he fakapalangi ko e *poverty*. ‘A ia ko e ma’u ko ē ‘a e motu’a ni ko e, ko e me’a

ko ia 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ē ki he pa'anga 'e 1 'Amelika *per day* na'e mahino ia 'oku 'ikai ke hū mālie ia he'etau talanoa ko ē ki he tu'unga ko ē, ko ē 'o e nofo 'atautolu. Ko e me'a na'e 'oku 'ikai ke u fanongo atu 'oku tau talanoa ki ai 'a e me'a ko ia na'a ku fakahoha'a ki ai 'anenai 'a e faingata'ia ko e *hardship*. Pea 'oku ke mea'i pē mahalo na'e 'i ai e ngaahi lipooti ki ai ko e *Asian Development Bank* na'e 'osi 'i ai 'enau talanoa ki ai 'i he me'a tatau pē 'i he *hardship* 'oku 'ikai ko e masiva 'ango'ango.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē, kataki pē Sea, 'eke ange pē ko e hā 'a e fakatonutonu? 'Ikai ko ha malanga ka ko e fakatonutonu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io sai 'Eiki Palēmia. Ko fē 'a e fo'i kongā na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga 'oku pehē 'e he Feitu'una 'oku hala ke ke fakatonutonu ka tau hoko atu.

Dr. Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e kongā ko ē 'oku hala ke pehē ko ē 'oku peseti 'e 3 pē masiva 'ango'ango hotau fonua. Ka ko e masiva ko ē 'oku tau talanoa ki ai ko e faingata'ia. Ko ia pē Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oleva pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ē fakamolemole. Ko e me'a ko ē 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'e Hou'eiki ko e me'a ia 'oku tau tui. Ka 'oku ai ha'o mea'i ha'o me'a fakafo'ituitui ia 'o fekau'aki mo ha'o 'ilo fakamolemole he'ikai ke tau ngāue'aki ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha pepa pehē ia he Fale ni. Ko e me'a ko ia 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e fakamatala falala 'a e fonua ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko eni te tau muimui pea tau ofiofi ai.

Ka u kole ki he Feitu'una 'oua 'e ngāue'aki 'a e founa ko ia. Me'a Feitu'una ha'o tokoni pea ke tokoni. Ka ke fakatonutonu pea ke fakatonutonu ko e fē me'a 'oku hala, ka 'e 'ikai ke 'omai ho'o ma'u 'au ko ho'o savea 2016 ko u nouti pē heni mo ha toe me'a fekau'aki mo e kau masiva. Fakamolemole he'ikai ke ngāue'aki ia. Fakatonutonu pē me'a totonu. Tau hoko atu 'Eiki Minisitā Pa'anga fakamolemole.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kapau, ko u fakamālō atu Sea ki he, ki he, kapau 'e laumālie lelei pē Fakafofonga, ko e 'alu 'alu atu pē eni ke tali 'ene fehu'i. ...

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Na'e 'oatu pē 'anenai Sea neongo 'a e 'a e masiva 'ango'ango 'oku faingata'a ia ke, ke lava ke fakafeau 'aki 'etau fiema'u ngāue he koe'uhí 'oku fu'u si'isi'i ki Tonga ni. 'Oku 'i ai e ngaahi fonua ia 'oku faingata'a'ia ange ngāue'aki e me'afua ko ia 'oku 'alu ia 'o a'u 'o peseti 'e 40 pea 'oku faingofua e ngāue ki ai.

Ka ko e foki mai ko ē ki he anga ko ē e ngāue ko ē 'a e Pule'anga ko e me'a ko ē 'oku 'oku faingofua ai 'a e ngāue ko ē 'a e Pule'anga ke tau, pea ne hanga leva 'o fokotu'u atu e ngaahi tefito'i kaveinga ko eni 'e hiva, he 'oku na 'alu tatau. 'A ia ko e hangē ko e tokanga ko eni ki he ako na'e 'ohake he Fakafofonga Tongatapu 2. 'Oku ha'u leva ia 'i he tefito'i kaveinga fika fā 'oku lave atu pē meimei ko e peesi pasina 27 – 28 'oku ne hanga 'oatu ai 'a e ngaahi me'a 'uluaki hangē ko kinautolu ko ē 'oku masiva. 'Ikai ke lava 'o totongi 'enau ako, 'oku 'ikai ke nau lava faka'osi 'enau ako kolisi, 'oku 'i ai e ngaahi tokoni ai 'oku 'alu ki ai pea mo hono tokonia ko ē ako.

Mea'i pē Sea 'oku lele mai 'a ia ko e, ko e tokoni ko ē ki he kolisi pa'anga 'e 700 ki he fo'i 'ulu 'alu hake leva ai ko ē 'o a'u ki he ki he ki he ako fakatekinikale hangē pē ko e ngaahi mo'oni'i me'a na'e 'ohake 'oku 'alu hake ia 'o pa'anga 'e 1200 ki he fo'i 'ulu.

Sea ka ko e, ko e me'a ko ē 'oku ngāue'aki ko ē 'e he Pule'anga 'oku ha'u leva ia ki hono fakakalakalasi pē ko 'ene toe 'alu ke loloto ange 'a hono siofi e masiva. Mou mea'i pē ko e kau toulekeleka kuo fuoloa hono kamata mai he Pule'anga 'a e 'a e monū'ia ki he kakai toulekeleka pea pehē pē foki mo kinautolu ko ē 'oku faingata'a'ia. Hangē pē ko ē na'e 'oatú 'oku 'i ai mo e tokanga, tokanga lahi ki he hou'eiki fafine 'a kinautolu ko ē 'oku faingata'a'ia 'ikai ke ma'u ngāue pea 'oku 'osi fakamo'oni'i mai 'ikai ke ngata pē he ngaahi 'ofisi e kau Fakafofonga ka ki he Pule'anga 'oku nau fiema'u ha fa'ahinga tokoni makehe pē ko e, 'o kau ai 'a e nō ma'ama'a pea 'oku kau mo ia 'i he ngahi fokotu'u 'oku 'oatu he Patiseti.

Sea ko hono faingata'a 'o e ngaahi me'a ko eni na'e mo'oni 'aupito 'a e fehu'i na'e 'ohake he Fakafofonga 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu 3. Pea na'e mei fekaunga'aki pē ia pea mo e fehu'i na'e 'ohake he Fakafofonga Nōpele ko ē 'o Tongatapu 2. Ko e ni'ihiko ē 'oku si'i faingata'a'ia na'a nau kumi mo'ui leva ki he, ki he, 'o fai e maumau lao, 'o si'i fai ai 'enau kaungatāmaki 'i he laó koe'uhí pē ko 'enau faingata'a'ia. Ka ko e, ka 'oku 'alu atu leva ia 'i he 'i he tefito'i kaveinga ngāue fika tolú ke fai hono tokonia 'a e tafa'aki ko eni ki he faito'o konatapu pea 'oku kau pē mo ia 'i he tokanga ki ai 'a e Patiseti 'a eni 'oku 'oatú.

Ko e ko e me'a mahu'inga pē ke 'ohake Sea ko e, 'oku fiefia e Pule'anga koe'uhí ko e neongo ko 'ene toki kamata fo'ou ka kuo maau mai 'a e ngāue 'a e Sitetisitika me'apango pē na'e te'eki ai ke maau mai ki heni. Ka 'oku fokotu'u 'a e ngaahi pa'anga ngāue ki hono fakaikiiki 'e lava 'o kakato ia he 'osi e mahina ni. Pea 'e tokoni ia ki he taimi ko ē 'e fakahoko ai e ngāue hangē ko e me'a na'e 'oatu he 'Eiki Minisitā Lao. Ko e fokotu'u eni fakafuofua ka ko hono, 'oku toe hanga mai pea mo hono fakahoko, pea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi, mo e 'amanaki lelei 'e lava 'o fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongia ko eni koe'uhí pē ko e, ko e ngaahi tokanga pea mo e ngaahi me'a na'e 'ohake 'e he kau Fakafofonga.

Sea ko e, ko e lahi e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai 'a e, 'a e Fakafofonga 'a Tongatapu 5 'oku mo'oni ka 'oku mahalo 'e lelei ia ke 'alu hifo ia ki he taimi talanoa fakavouti 'i he talanoa ko ē ki he ngaahi me'afua fakapotungāue. Hangē ko 'ene me'a ki he Potungāue 'a e 'Eiki Palēmia ko e me'a ki he Potungāue Pa'anga. Ko e mo'oni Sea 'oku ma'u he motu'a ni 'a e hoha'a mei he ni'ihiko ē 'oku tonu ke ma'u 'enau seniti mei he ngaahi totongi koloa pē ko e totongi ngāue 'a e Pule'anga.

Ko e tu'utu'uni ngāue ko ia 'i loto he Pule'anga ko 'ene a'u mai ha ha vausia totongi ke 'oua 'e toe lōloa he 'aho 'e 3. Ko e ngaahi vausia kuo 'osi maau 'o fakatatau ki he tu'utu'uni fakapa'anga 'oku 'ave pē ia he houa 'e ua Sea, 'ave he houa 'e tolu pea a'u pē ki he 'aho tatau pē.

Sea ko e, ko e me'a ko ē 'oku fa'a hoko 'oku 'i ai e ngaahi totongi 'oku 'i ai pē hono ngaahi fiema'u fakapa'anga ke fakapapau'i pea lava 'o, 'o fai fakakakato. 'E kehe pē 'a e *claim* 'okū, pau tau pehē ko e toho pa'anga, pa'anga 'e 500 pea kehe 'a e totongi pa'anga ia pa'anga 'e 2 kilu 'a ia 'oku 'i ai hono ngaahi naunau ki he fakapapau'i ke malu 'a e pa'anga 'a e Pule'anga.

Pea 'oku 'i ai leva pea mo e ngaahi me'a he fuoloa ko e 'omai e me'a ia ki Falepa'anga ...

Taimi: 1445–1450

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘ikai ke maau tautautefito ki he taimi atu ko ē ta’u ‘e 4, 5 ko eni na’e toki ‘osí. Ka ‘oku fai ‘a e tokanga lahi. Ko e me’a ‘oku fai ki ai e tokangá ka ‘i ai ha ngaahi mo’ua e Pule’angá pea ke totongi vave, totongi he founa ‘oku tali vave ka ‘i he taimi tatau ko e ngaahi tu’utu’uni ke malu ‘a e pa’anga ‘a e Pule’angá ‘oku fakakakato.

Sea ko e ngaahi tñaki atu pe ia ka ‘oku fiefia pe ‘a e motu’á ni pea mo e toenga ‘a e Pule’anga ke fai ha tokoni atu pea mo e pou pou pe ka ai ha taimi kuo tau lelei he fakalukufuá ka tau ‘unu atu ā ki he ‘Esitimetí ke lava pea tau toki fakatau holo ai pē Sea, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, Minisitā Pa’anga fakamālō atu, ‘i ai ki’i me’a fo’ou ko u fakatokanga’i ho’o me’a maí pea ko u tui ki ai pea te tau ngāue’aki ia. Me’a ko ē na’e fai ‘e he Fakafofonga Fika 5 fekau’aki ko ē mo e fakapotungāué ‘a ē na’e fakapeseti ko ē ‘anenai. Pea taimi ko ē ne tau ngāue’aki ai ki he ngaahi fo’i voutí fakapotungāué pea ‘oku ou tui Fakafofonga ‘omi kakato ai ‘a e ngāue ko ē ha potungāué. Hangē ko ē ko ho’o me’a ‘anenai, faka’ofa’ofa ‘aupito ho’o me’a ko ē na’á ke me’a ki ai ‘anenai. Me’a mai Fakafofonga Fika 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Kātaki pe Sea, ‘ikai ko e ‘atu pe ia koe’uhí ko e ngaahi fu’u kaveinga fakalukufuá. Hangē ko ‘eku laú ko ‘eku ki’i tesi pe 4 ko ē sio pe te tau ‘i fē, lele ko ē ‘a e ngaahi me’a kai kehe ko e anga ia ko ē ‘a e fakakaukau ko u pou pou atu au ki ai ‘a e kaveinga ko ia ke tau toki ha’u ki hē. Kapau ‘e tuku ai leva ke u fakahoha’a atu ai pe au ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ki’i ‘oleva pe ‘e Fakafofonga ka u ki’i vakai holo he Falé ni na ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fie me’a ki ai kae toki tuku atu ki he Feitu’una hē. ‘Ai pē hatau ki’i fo’i takai pe ‘e taha. ‘Io ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Palēmia fakamolemole tali mai ai pē mo e fehu’i na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Fika 2 fekau’aki mo e tu’unga ‘oku ‘i ai e akó ē, māló, me’a mai.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e *corporate plan*

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’una, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘a e Komiti Kakató. Fakamālō lahi heni ki he ngaahi fehu’i ‘oku ‘ohake Hou’eiki Mēmipá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e kau Nōpelé. Ko u tui ‘oku tokoni pe eni ke fai ha fakama’ala’ala mo tokoni pe eni ki he fakahoko fatongia ko eni ‘a e Pule’anga. Fekau’aki ko ē mo e *corporate plan* mo e ngahi fika ko iá, fakatatau pe foki ki he ‘ū *KPI* ko iá ‘oku mea’i pe ‘e he Fakafofongá. ‘Oku fakatatau pe ki ai he ‘oku ‘asi pe ai pe ko e hā e *KPI*.

Ko e peseti 90 ia ‘o kapau ‘oku tohi’i mai he *KPI* ko e lava ‘a e ngāué pe koe *completion* ‘a ia ko e mahino ia ‘e lava e peseti ‘e 90 ko iá ‘i he ta’u fakapa’anga ko iá. Taimi ‘e taha ia ‘oku pehē mai ia ko e talangofua ki he tu’utu’uní pe ko e *compliance*. ‘A ia ko e pehē ‘oku ‘uhingá leva ia ko e peseti ‘e 90 ‘i he taliangi ki he tu’utu’uní. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke tu’u taha pe ‘a e fo’i fiká. ‘Oku tonu ke ha’u fakataha ko e hā e ‘uhinga ko ē ‘o e *KPI* hē. Hangē ko ‘eku laú neongo ko e peseti ‘e 90 ka tena lava atu pe naua ‘uhinga kehekehe fakatatau ki hono fakalea ko ē pe ko e hā e *KPI*.

Me’a ko eni ki he *project*, mea’i pe ‘e he Fakafofonga ‘Euá na’e faifatongia lelei ‘aupito he ngaahi *project* lahi ‘ai ko ē ke ‘asi e *outcome* mo e ‘ū me’a pehē. ‘Oku ‘i ai ai ‘a e mahu’inga’ia ‘a e motu’á ni ‘o kapau pe ‘oku mahu’inga’ia pehē fau ‘a e Falé ‘i he ngaahi fakamatala ko ‘ení pē ko e ngaahi ‘analaiso ko eni ko e hā ‘uhinga ‘oku fie fakamole ai ‘e he ngaahi fonua mulí

ha 50 miliona pe ko ha 20 miliona. ‘E lava pe ia ‘o ‘omai ‘a e fakamatala ko iá pe ko e ‘ū *economic analysis* ko ia pe ko e ‘analaiso fakatekinikale pe ko e fakapa’anga ke lava ‘o mahino ange ai ki he, ‘o kapau ko e me’a ia ‘oku fiema’u ko eni he Fakafofonga ko eni ‘o ‘Euá.

Ka te u ‘atu pe ki’i fakatātā ‘e taha, ko e hala fakakavakavá, hala fakakavakava ko eni ‘oku ‘ai ko ē ke tau langá. ‘A ia ‘oku tu’u he taimí ni na’e fakafuofua e ngaahi ta’u kuohilí ko e kilomita ‘oku ngāue’aki ‘e he me’alelé, ‘ova he kilomita ‘e 100 milioná. Kātoa ‘ū me’alele tānaki ki ai ko e lahi ‘enau fononga he ta’u ‘e tahá mei Hahake ki Nuku’alofá ni ‘ova ‘i he kilomita ‘e 100. ‘O kapau leva ‘e tu’u ‘a e hala fakakavakava ‘e holo leva ‘o kilomita pe ‘e 92 miliona ‘a e kilomita ‘oku fefononga’aki ai e me’alelé. ‘A ia ‘e *save* ai pe hao ai ‘a e kilomita ‘e 9 tupu miliona. Ko e me’a ia ‘e hao pe me’a ia te tau lava ‘o tokoni ai ki he fonuá ‘o kapau ‘e fokotu’u ‘a e hala fakakavakava ko ení.

Ko e fika ko ení ia ‘oku mea’i pe ia ‘e he kau Fakafofonga ‘oku nau ‘ai *project* ‘e lava pe ia ‘oatu he ko e fika ia na’e lava ai ko ē ‘o tali ai ko eni ke feinga ke fakapa’anga ‘a e *project* ko eni ‘oku mei a’u ‘o pa’anga ‘e 100 miliona ke langa’aki e hala fakakavakava. He’ikai ke ‘i ai ha taha ‘e tu’u mai pē ‘omai ha’ane pa’anga ta’efai ‘a e ngāue ko eni, na’e tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Euá he na’e anga pē he ngaahi ngāue ‘ene tataki e ngaahi *project* pehē. ‘A ia ko e, ko e fo’i taha ia fo’i fika ka ‘oku ‘ikai ke mau ‘omai e ngaahi fika ko ení he ko e ‘uhinga ko e ngaahi ngāue ‘oku ‘osi fai pea ‘oku fakahoko atu pē eni ia he Patiseti ko eni ‘e fakapa’anga leva ke fai e ngāue ko iá. Ka ‘o kapau ‘e fiema’u ke toe ‘omai mo e ngaahi *data* ko iá faingofua pē lava pē ‘oatu pē ki ha taha pē ka u Fakafofonga ...

<010>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Palēmia: ... ‘oku nau fiema’u ‘a e ngaahi ‘uhinga ko eni ‘oku lava ai ko ē ‘o tali ke fai ‘a e ngaahi *project* ko eni.

Tali Pule’anga ki he tokanga fekau’aki mo e poloseki TARP

Fakamālō atu heni ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 2 ‘i he’ene ‘ohake ‘a e, ‘a e ngaahi fakakaukau mahu’inga hangē ko eni ko e *projector* na’e lahi ngāue ‘aki ki he *video* ke ha’u ‘i he *TV*. Ko e me’apangó pē hono ‘analaisi tokosi’i ange ia ‘i he peseti ‘e 50 ‘o e fanau ako ‘oku ‘i ai ha *TV* honau ‘api. Pea kapau te mau lele pē ‘i he *TV*, ‘e tokolahi ia ‘i he peseti ‘e 50 ia he ‘ikai ke nau ma’u ‘enautolu ‘a e polokalama ako. Ko e tokolahi taha ‘oku ‘i ai ‘enau letiō. Na’e mafuli leva ai ‘a e tokanga ‘a e potungāue ke ngāue’aki ha founa ko ē ‘e a’u ki he tokolahi taha ‘o e fānauako. Taimi tatau pē, *projector* ‘osi *upload* pē ‘ū *video* nautolu ko ē ‘oku ‘i ai ‘enau *internet*, nau lava pē sio ki he ngaahi *TV* ko eni mo e ngaahi *video* ko eni ‘i he taimi ko eni na’e fai ai ‘a e tapuni.

Fakama’ala’ala fekau’aki foomu 1 mo e foomu 2 Lautohi Pule’anga

Fekau’aki pea mo e *form 1, form 2*, fakamālō hono ‘ohake ‘e he Fakafofonga, ko e kau eni ia ‘i he fakakaukau na’e talu pē mei he 2004 ki he 2019, na’e ‘i ai ‘a e palani fakalalakaka ‘a e ako na’e tali ia ‘i he 2004 ke faka’osi mai ki he 2019, kau ai ‘a e ngaahi ngāue ke fai ai, ‘a e fakakakato hono ‘alu ‘o *form 1, form 2*. Mea’i pē ‘e he Fale ni, na’e ‘osi *form 1, form 2* pē ‘a Kolomotu’a, Vainī ngaahi feitu’u kehekehe na’e ‘osi ‘alu nautolu ‘o *form 1, form 2*.

Ko e me'a pē na'e hoko ko eni 'i he'emaui hū mai Sea, Pule'anga kuo hili 'o toe a'u mai ki he Pule'anga ko eni, ko hono fakakakato 'a e ngāue ko eni, ke fakaa'u ke a'u 'o ma'u 'a e faingamālie he ngaahi ako ko ē 'oku tokolahi fe'unga ke nau 'alu 'o *form 1, form 2*.

Ko hono alea'i 'o e lelei pea mo e kovi, 'osi fa'a fai ia Sea he ngaahi Fale Alea kuo 'osi, 'a ia 'oku ma'a pē foki 'a e *media*, lava lelei pē ke toe 'oatu pē mo e ngaahi fakamatala ko eni ki he Fakafofonga kapau 'oku ne tokanga ki ai.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e PMS

Ko e me'a ko eni ki he *PMS* na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga ko eni 'a Tongatapu 5, ko e ki'i fika pē na'e 'omai Sea, 'oku tokolahi tahá na'a nau fai honau fatongia pē fai 'o lelei ange honau fatongia. 'A ia ko nautolu na'e ma'u 'enau ki'i peseti 'e 5 'oku peseti 'e 5.7, ko nautolu ko ē na'e ma'u 'a e peseti 'e 3, 55.7, pea ko nautolu na'e 1.5 na'e peseti 'e 38.2. 'A ia ko e kātōa 'o e tokolahi taha ia, hei'ilo mahalo na'a ko ha toko 10 pē, pē toko fiha na'e 'ikai ke ma'u ha'anau me'a, ka ko e tokolahi taha 'o e kau ngāue fakapule'anga na'a nau lava 'o fai honau fatongia pē fai 'o mahulu atu 'enau fatongia fakatatau ki he *PMS system* ko eni na'e fakahoko.

Sea ko e faka'amu pē ia Sea, ka 'i ai pē ha me'a 'oku toe tokanga ki ai ha Fakafofonga, lava lelei pē ke 'oatu 'a e ngaahi fakamatala ko ia, ka mau to'o mai pē he me'a tau pehē 'oku, 'o fakahoko taimi ko eni ki hono fakahoko fakapa'anga pē fakaivia 'i he Patiseti hoko mai, ko e 'asi foki ko ē he *corporate plan* 'asi ai e ngaahi ta'u 'e 2 pē ta'u 'e 3 'e hokohoko mai 'a e fai 'a e fatongia ko ia. Kapau 'oku 'asi ai 'i he taimi 'e ni'ihi 'i he *corporate plan* e ki'i *KPI*, 'asi ai 'a e peseti 'e 25, peseti 'e 50, peseti 'e 50, peseti 'e 75. Ko e 'uhinga ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni, ko e *project* 'oku 'alu 'i he ta'u 'e 3, lava ai 'a e peseti 'e 25. 'I he ta'u hoko mai lava ai 'a e peseti 'e 50, ta'u hoko mai mei ai peseti 'e 75.

'A ia ko e 'uhingá ia 'oku *spread* pē 'oku lava 'o lele 'i he ngaahi ta'u lahi, 'a ia ko e me'a mahu'inga ia 'i he, 'a e talanoa ko eni ki he *KPI* 'Eiki Sea, ke ta u sio ko e hā 'a e 'uhinga 'o e fo'i *KPI*, 'oua 'e sio pē ki he fika ka ko e ha 'a e me'a 'oku talamai 'i he fo'i fakamatala ko ē he *KPI*.

Sea fakamālō atu 'i he ma'u faingamālie, ka 'i ai pē ha faingamālie ke tau ō 'o fakavouti, tali lelei ai pē 'e he Pule'anga, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. Faka'ofō'ofa 'aupito 'a e me'a 'oku ke me'a mai ki ai. Kau Fakafofonga hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai, toki fakama'opo'opo 'e he Feitu'una 'o toki 'i ai ha'o Tohi Fehu'i 'amui, pea toki fai ia. 'Io, 'i ai ha toe Fakafofonga, me'a mai.

Hou'eiki kapau 'oku 'ikai, te ta u 'alu leva ki he fakavouti.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Lord Nuku: Sea 'ai mu'a ke fai atu ha ki'i fakahoha'a.

Sea Komiti Kakato: 'Io, 'io me'a mai 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua, pea ke hoko mai, taimi eni 'o 'Eua, 'osi pē pea hoko mai 'a Fakafofonga 'Eua 11. Me'a mai.

Lord Nuku: Tapu pea mo e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Komiti Kakato. Pea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a 'a e ...

Taimi: 1455-1500

Lord Nuku: ... Tama Pilinisi, Hou'eiki pea pehē foki ki he kau Fakafofonga Kakai. 'Eiki Sea toumu'a fakamālō lahi ki he Feitu'una leva'i e fakataha pea ko u sio 'oku ola lelei pē anga 'ene lele, ka ko e faingamālie ko eni ke fai atu e ki'i fakahoha'a.

'Oku ou fakahoha'a 'i he peesi ko eni ko ē 'oku 'asi ai ko eni ko ē 'a e peseti 'a e pa'anga 'e 1 ki he masiva mo e pa'anga 'e 4 'ai ko ē ko ē 'oku fakatautaha ko ē ki he kakai e fonua. Ko e me'a 'oku fai ki ai e fakahoha'a 'Eiki Sea. Ko e masiva mo e tu'unga fakasōsiale 'Eiki Sea 'oku na fēkau'aki 'aupito, 'aupito ki he palopalema e fonua. He 'oku hoko 'a e masiva ke ne hanga 'o fakatupu 'a e palopalema ki he fakasōsiale pea kapau 'e hangē kapau te mou me'a ki ai 'i he Fakamatala Patiseti ko e masiva 'a ē ko ē he peesi 21 'oku 'alu 'a e me'afua ko ia ki he fakasōsiale pea 'oku tokoni ki hono fakaakeake pea 'oku kau ai pea mo e faito'o konatapu.

He 'oku hoko e masiva 'Eiki Sea 'o hangē ko e ngaahi fakahoha'a ko eni 'oku fai ke ne hanga 'o fakatupunga ha founa ke 'uhi ke ma'u mei ai ha ma'u'anga mo'ui. Ka ko 'ene lave'i ko ē ki he Patiseti ko ē ta'u ni fakalukufua. 'E 'Eiki Sea 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 764 miliona fakakātoa 'asi he peesi 14. Pea 'oku 'i ai 'a e 437 miliona ai 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga pea 'oku 'i ai 'a e 327 mo e poini 'oku fakapa'anga he ngaahi hoa ngāue 'Eiki Sea.

Tokanga ki he vahevahe e pa'anga Patiseti

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea ko e fakalukufua ko ē 'o e Patiseti 'o fai foki e lave mo e, ke'uhi ki he tu'unga masiva ko ē fonua. Ko e vahevahe ko ē, ko ē 'o e pa'anga ko eni 'oku tui e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke hoa tatau 'o hangē ko ia ko e fika 'oku 'omai ko ē he Fakamatala Patiseti pa'anga 'e 4 'a e tokotaha ke kumi'aki 'ene mo'ui 'Eiki Sea. 'Aki 'oku 'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'Eiki Sea 'oku fai e vakai ki ai.

Kapau te tau lave ki he hikihiki 'a e totongi koloa 'Eiki Sea. 'Oku fu'u ma'olunga ia ke fakahoa ki he anga ko eni 'o e masiva ki he fika ko eni 'oku 'omai pea me'a ki ai 'a e Fakafofonga ko eni 'o 'Eua. Pea ko hono vahevahe ko ē 'o e Patiseti kapau te tau lave pē ki he fo'i me'a ko eni he Patiseti he 'Esitimetu mahalo 'oku 'i ai e pa'anga 'e teau meimei ono ngofulu 'oku vahe ia ki he meimei kātoa ia e *public service* pea kapau leva te tau sio ki he vahevahe ko ia.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u faka'ilonga ia heni ke ne talamai, he 'oku 'asi he ngaahi fakamatala ko eni ko ē fakamatala ko eni ko ē fakama'ala'ala, meimei ko e toko onoafe 'a e kau ngāue ko eni ko ē 'oku nau vahe 'i he teau ono ngofulu miliona ko eni Sea. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai ko ē 'a e hoha'a. 'ikai ke 'i ai ha fo'i kupu ia heni ko e me'a pē 'e taha ko eni ko ē 'oku 'asi he Patiseti mahalo ko e 10 miliona 'oku 'ave ki he *Private Sector*. 'I he fakakaukau ko ē mo e faka'uhinga ki ai ko e pa'anga ia ko ē 'oku lave ai ko eni ko ē, ko ē 'a e kakai...

Taimi: 1500-1505

Lord Nuku: ... 'o e fonua. Ko e me'a ia ko ē 'a ē 'oku fai ki ai ko ē 'a e 'uhinga e fakamalanga 'Eiki Sea ki he anga ko ē natula ko eni ko ē, ko ē hangē ko e peesi ko eni ko ē hono 15 Fakamatala Patiseti. Lava ke matu'uaki 'a e faingata'a ki he fonua 'Eiki Sea.

Ko e 'uluaki 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi me'a fakanatula. 'A ia ko e feliuliuaki e 'ea 'Eiki Sea pea 'oku tonu pē ia 'Eiki Sea. Holoki e tu'unga ko ia e masiva 'oku fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea. Sai pē he te tau toki lave fakalūkufua ki he, ki he 'esitimeti ka ko hono holoki 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u fika mahino ia 'e talamai ki he masiva. Ka ko e faka'uhinga ko ia 'a e motu'a ni ia ki he masiva, meimei ko e kau kakai ko 'enau ma'u'anga mo'ui 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngāue ia. 'A ia 'oku fe'amokaki 'aupito, 'aupito 'a e anga ko ia 'ene ma'u'anga mo'ui. 'Oku sai pē kae toki 'omai pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga na'a 'oku 'i ai pē ha ngaahi kupu ia he ka 'oku 'ikai ke lave'i 'e he motu'a ni.

He ko e me'a ko ia 'oku 'uhinga ki ai, ko e kakai kotoa ko eni ko ē 'oku nofo he ve'ehala 'o fakatau atu ai 'ene ki'i fo'i tokonaki, 'osi e 'aho pē 'oku fakatau pē 'ikai. Ko e vahevahe ko ē ko ē 'a e koloa ko ē 'a e Pule'anga Sea, 'oku 'ikai ke nau fu'u 'inasi kinautolu ai. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai ko ē 'a e hoha'a 'Eiki Sea. He ko e Fakamatala Patiseti ko eni 'oku ne hanga 'o fakafōtunga hono vahe ko ē 'a e ivi e kakai 'o e fonua. Ka ko e anga ko ē 'a e fakafuofua ko ē ki ai 'Eiki Sea 'oku mo'oni e ngaahi hoha'a. Pea 'oku hangē foki 'oku fai atu e fakakaukau 'i he tafā'aki ko ē, ka 'oku pau pē Sea ke mau hanga 'o 'oatu 'a e me'a 'oku 'ikai ke 'asi he Fakamatala Patiseti.

He ko e 'uhinga ia ko ē 'emau 'i heni ke fakahoko atu ha me'a 'oku tōnounou ai e Pule'anga. Pea kapau 'oku 'ikai ke 'asi 'a e ngaahi fakamatala ko ia 'Eiki Sea 'i he fakamatala 'a e Pule'anga, ko homau fatongia ke 'oatu. Pea ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a, he ko e taimi ko ē 'oku vahevahe ai, ko e patiseti ko eni ko ē, ko ē 'a eni ko ē ki he 437 miliona 'a ē 'oku 'asi ko ē he Fakamatala Patiseti 'i he peesi 14 meimei ko e ivi totonu ia e fonua. Pea kapau te ke sio ke ke me'a ki ai 'Eiki Sea 'oku toe 'i ai mo e 300 tupu ia ai, 'alu hake leva ia 'o fe'amokaki.

Pea ko e me'a ko eni ko ē 'a ē 'oku 'omai he 'aho ni 'oku ou fiu hono fakakaukau'i Sea, lolotonga 'etau fe'amokaki 'oku fakahū mai e lao ke fakangofua e Pule'anga ke nau nō 'ova he 15 miliona. 'Oku 'ikai ke u pehē 'e au 'oku hala ka 'oku lolotonga 'oku tau fe'amokaki pea ko e me'a ia 'oku fehu'i he taimi lahi 'aupito, 'aupito 'i he Fale ni. Pē te tau lava 'o fokifoki ki he tu'unga 'oku 'i ai hotau ivi totonu ...

<008>

Taimi: 1505-1510

Lord Nuku: ... kae tukuange tokoní ke ha'u hangatonu ke a'u ki he kakai 'o e fonua. Ngaahi me'a foki 'oku hoko ko ē he taimi ni 'oku tau hanga leva 'etautolu 'o tānaki fakalukufua 'a e totongi koloa, ko e totongi pa'anga ki hotau ivi ke fakakakato 'aki e, 'a e fatongia Sea.

Pea ko e tu'unga foki ko ē he taimi ni 'Eiki Sea ko e tefito'i ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga 'a ē 'oku 'omai ai 'a e fo'i me'a ko eni 'e 9. 'A ē 'oku 1, 2, 3 'i he peesi 15 pea 4 leva ki he 9 'i he peesi 16. Ko e me'a ko ē 'a eni ko ē 'oku 'uhinga ki ai ko e tefito'i ko e tefito'i ngāue mahu'inga ko ia 'Eiki Sea ko e fehu'i 'oku fa'o e masiva 'i fē heni? Pē ko hono fakalea pē 'oku ai e fatongia ke fai.

‘I he ngaahi, ko e fika 4 ko e anga e ako. ‘Ikai ke toe loi ia ke fakalalakaka e fonua 'Eiki Sea. Fika 5 ko e mo'ui. Ko e ngaahi fatongia tu'upau ia 'a e Pule'anga kuo pau ke fai. Kapau te tau 'alu hifo leva ki ai 'o 'alu 'o a'u ko ē ki he fika 8 ko e ngaahi ngāue lalahi. Ko e me'a ia ko ē ko ē 'a e 'uhinga atu ko ē 'a e motu'a 'oku fa'o e masiva 'i fē? 'I heni? He ko e peseti pē ia mahalo 'e taha 'o e fonua ni 'oku tokoni ki ai e patiseti ko eni Sea. Pea ko hono toe leva ko ē te tau pehē ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu. Fakatonutonu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo Fakafofonga Nōpele 'Eua.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea e pehē 'oku peseti pē 'e taha 'o e fonua ni 'oku tokoni ki ai 'a eni. Ko e kau ngāue fakapule'anga Sea 'oku ke mea'i pē 'oku toko 5000 tupu. Ko kinautolu ko eni 'oku ako ta'etotongi 'i he *SET Project* 'a e Pangikē 'a Māmani 'oku ha'u 'i he Patiseti ko eni 'oku toko 3000 tupu, fāmili ia 'e 2000 tupu. Sea te u lava 'o lele lele atu heni ka 'oku 'ikai ke u loto ke to'o e taimi 'o e Fale ni Sea ka ko e 'uhinga pē au ke 'oua e ngāue'aki e ngaahi fika pehē tau foki pē ki he ngaahi fika mahino. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai Minisitā ki he Ngāue.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una. Sea tapu mo e Feitu'una, tapu pea mo e, mo ho'o Komiti Kakato kae 'atā e motu'a ni ke fakahoko atu 'a e ki'i fakatonutonu ko eni. Sea ko e Patiseti ko eni ko e kongā lahi ai 'oku nofo 'i he *item* hono valu. Langa Fakalalakaka. Kau ki ai e halapule'anga, uafu, mala'evakapuna. 'Oku 'ikai ke e peseti pē ia 'e taha 'o e fonua 'oku kau ki heni 'Eiki Sea. Kātoa e fonua 'oku nau lave ki ai 'i he 'alu ki 'uta, fefononga'aki 'i tahi pea mo 'uta pea mo e 'ea.

Tui 'a e motu'a ni Patiseti ko eni 'oku ne lava fakafēhokotaki 'a kitautolu mo e ngaahi langa fakalalakaka koe'uhí ko e kakai masiva 'o e fonua. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Nōpele fakamolemole pē hoko atu koe'uhí 'oku tokanga e Feitu'una ki he peesi ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e kau masiva. 'Eiki Minisitā peesi 43, tēpile ko ē peesi 43 tēpile 12 ko e hā e 'uhinga 'a e tēpile ko ia? Pau te ke me'a hifo ki ai 'oku 'i ai e 'a e tokoni ki he masiva fe'unga mo e 21.3 miliona koe'uhí pē ke vave 'etau feme'a'aki he 'oku, ki'i me'a mai ange ki he me'a ko ia. 'Eiki Minisitā Pa'anga, tēpile 12.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea 'o e Komiti. Ko u fakamālō atu pē ki he me'a mai e 'Eiki Nōpele ka 'oku hangē pē ko e fakatonutonu na'e 'oatu pea mei he Tēpile 'a e Pule'anga 'oku hala ia. Sea ke foki pē ke toe mahino ange ko e fua ko ē masiva ke tau kamata fakataha. Ko e fua fakalukufua ko ē masiva 'a ē 'oku talanoa ki he peseti 'e 3 hangē na'e 'oatu 'oku faingata'a ia ke fakatatau mo 'etau founga ngāue. Ko e pē ko e faka-Pilitānia ko e *absolute poverty*. He ko e angamaheni ki ai 'oku 'i ai leva hono 'ave me'a'ofa pa'anga hangatonu 'i he ...

<009>

Taimi: 1510-1515

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ngaahi fāmili ko eni ‘a ia ‘oku lolotonga fai pē. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai tokanga ki ai ‘a e Pule’anga na’e feinga ke mahino atu ‘anenai ‘oku ngāue’aki leva ‘e he Pule’angá meimei ‘alu ‘i he sio ‘ata lahi pe ko e toe lolotoangé ke ‘alu ki he fakalokiloki ‘o e faingata’a’ia pea mo e masiva ‘i Tongá.

Ko e me’a ia ‘oku ‘oatu ‘i he pasina 22 Sea, ‘oku ‘oatu ai ko e 21.4 pea ‘oku toe meimei tatau pe ia pea mo e tēpile ko ena na’e ‘omai ‘e he Feitu’una Sea ‘i he pasina 43. ‘A ia ‘oku 21.3 Sea ‘oku ‘i ai pe mo e fakatokanga ‘oku ‘oatu pe he Fakamatala Patiseti. ‘Oku ‘i ai pe fanga ki’i fetō’aki meimei ko e peseti ‘e 1 ‘oku meimei ‘oku fakatokanga atu ki heni he peesi 12 ko ē ‘o e tohi. Ko e taimi ko ē ‘alu ai ke fakatesimalé pea mo hono liliu ki he fika fakakātoá ‘oku lava ke fai e fanga ki’i faikehekehe iiki ko ení.

Ka koe me’a mahu’inga hení ko e fakafuofua ko ē ‘o e Patiseti ko eni ‘oku ‘alu hangatonu ki he masivá ‘oku fakafuofua ki he 21.4. Ka ko e fakalukufua ko ē ‘o kinautolu ko ē ‘e kau ki ai ko e polokalama ko ē ‘a e Potungāue Mo’uí ‘a ia ko e polokalama ia hono 5 hono 4 pea mo e polokalama ko ē ‘a e Potungāue Akó. Neongo ‘oku ‘alu ia ki he Potungāue Mo’ui mo e Potungāue Akó ka ‘oku tokanga makehe ia ai ki he mo’ui ‘a e taha kotoa pē he fonuá tautautefito kiate kinautolu ‘oku ki’i faingata’a’ia angé. Fakatātā pe hangē ko ‘etau fānaú, ‘oku ‘i ai tokanga makehe e Potungāue Mo’uí ke tuku atu e ngaahi kau neesi ki he ngaahi vāhengá mo e ngaahi koló ke fakapapau’i ko kinautolu ko ē ‘oku ‘ikai ke nau lava a’u mai ki he falemahakí ‘oku nau muimui pau ki he ngaahi huhu malu’i.

Na’e me’a ‘anenai e ‘Eiki Palēmiá ki he ngāue ‘a e Potungāue Akó ki he ako ‘oku kakatō pea mo hono fakaikiikí. Ko e kinautolu kātoa ko iá ‘a ia ‘oku nofo leva ‘a e tokanga ‘a e potungāue ia ki he loloto ‘o e faingata’a’ia he akó. Ko e KOVITI mou mea’i pe ‘a e ngaahi polokalama kehekehe kuo fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo’uí pea mo ‘ene potungāue tautautefito kiate kinautolu ‘oku faingata’a’ia ‘i he’ enau sio ki he tafa’aki ‘o e Mo’uí.

Ko Tongá ni kakai Tongá ko ‘enau ōmai ‘o Kolonitini he nau tau mai ki he fonuá ta’etotongi. Ko e ngaahi fonua mulí ‘oku kehe ia. Koe’uhí ‘oku mahino ‘oku ‘i ai e faingata’a’ia ‘i he masivá.

Kau foki mai Sea ke tokoni pe ki he me’a na’a ‘ohake ‘e he ‘Eiki Nōpelé, ke kamata ‘i he vahé, ‘a ia ‘oku mo’oni ‘aupito. Kapau te tau sio ki he ivi pe ko ē fonuá, pa’anga Tonga ‘i he Patiseti, ‘a ia ko e tēpile 17 he peesi 57. Sea fakamolemole ko e tēpile 15 he peesi 47 kae tataki pe ‘a e fakatahá ki he kolomu fika 3 ki he faha’i ki tu’á. ‘A ia ‘oku fokotu’u atu he Patiseti, ‘alu hifo ai ki he fakafuofua ko e fakamole ki he ngaahi ngāue’angá. ‘A ia ko e fakatātā pehé ni Sea ko e seniti ‘e, pa’anga ‘e 1 kotoa pe pa’anga ‘a e Pule’angá ‘oku fakamahino he tēpile ko ení. Pa’anga 1 kotoa pē he ngāue ‘a e Pule’angá ko e seniti ‘e 61 ai, seniti ‘e 61 ai meimei 62, 61.9 ‘e fakamole ia ko e totongi e kau ngāué.

Ka ko e taimi ko ē ‘oku fakalukufua ai ki he kau ai mo e pa’anga tokoni mo e pa’anga ngāue ko iá ‘oku holo ia ‘o seniti pe ‘e 29.3. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai tokanga ia ko e kau ngāue ia ko ení ko kinautolu ‘oku nau fakahoko e ngāue ki he ngaahi tokangaekina e masivá.

Ko e ‘apiakó ko u tui te tau fakamo’oni kotoapē ‘a e fu’u taimi ko eni na’e loka ai ‘a e fonuá, ‘ikai ke ava e ‘ū akó. Pea ko kitautolu ko ē ‘oku ‘i ai ‘etau fānau iikí na’e pau ke tau tauhi ki he’etau fānau ‘i ‘api. Ko e fu’u ngāue lahi ia mei he Ako Tokamu’á a’u ki he Ako Tefitō pe ko e lautohí faingofua ange ‘a e fānau ‘oku ki’i lalahi hake. Ko e kau faiako ‘oku nau foki ko eni ‘a e akó ‘o akó ko kinautolu ‘oku nau tokanga’i ‘etau fānaú ‘i he lolotonga ‘a e ‘ahó, ‘aho

5 he uike. ‘Oku pehē pe mo e kau laine mu’a, ngāue ‘a e Pule’angá, fakapapau’i ‘oku malu ‘a e fonua. Tau fakafeta’i ki he ‘Eiki koe’uhí ‘oku tau fakaakeake mai pea mei he ngaahi tokatāmaki na’e hoko ‘i he hūfia ‘a e mahaki. Ka ‘oku ou tokanga ko e, kapau leva te tau hanga ‘o to’o ia ‘e toe faingata’a’ia ange fonuá. Sea ka tau ha’u mu’a ki he me’a ko eni ‘oku toe mahino ange hangē ko ení. Ko e ngaahi ‘aho ki mui ni taimi ko ē na’e tō ai e pā e mo’ungaafi, ko e ‘api meimei 300 tafía honau ‘apí. ...

<010>

Taimi: 1515-1520

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Ko e masiva ia ‘oku faingata’a mo’oní. Ko e Patiseti ko eni ‘oku fokotu’u atu ai ‘a e kongá, ke fakafo’ou kotoa honau ngaahi ‘api ke nau nofo ai ki ha ‘api ‘oku malu.

Sea na’e ‘i ai leva pea mo e ‘api ‘e teau tupu ko e ngaahi fāmili eni ‘i he fonua. Na’e ‘ikai ke maumau ‘aupito honau ‘api ka na’e ‘i ha tūkunga ‘oku fiema’u ke fai ‘a e fakalelei lahi ia ki ai. Sea ko e ngaahi fāmili kotoa ko eni, ‘oku kau ia ‘i he Patiseti ko eni ke fai hono tokonia kinautolu ke toe fakalelei’i honau nofo’anga. Ko e ‘uhinga ia ‘anenai ko e founa ko ē ‘oku ngāue ‘aki ‘e he Pule’anga, ‘oku toe ki’i sio loloto atu hono fakalokiloki ‘a e faingata’a’ia ‘a e kakai ‘o e fonua, pea fakahangatonu leva ki ai pea mo toe tautonu ‘a e ngaahi polokalama tokoni’i ki he masiva.

Sea ‘e lava pē ke tau to’o ma’ama’a ‘a e taimi ko ē ‘oku fakalukufua ai ki he masiva, ka ‘e, pea lava ke kehe pē ‘a e sio mai ‘a e tokotaha mei he tafa’aki kehekehe, ka ko hono fakalukufua pē eni ‘oku ‘oatu ‘i he Patiseti, pea mo feinga ke fakaho’ata lelei atu ‘oku, ko e me’a ko eni na’e ‘uluaki fai ‘a e tokanga ‘anenai, ko e taimi ko ē ‘oku fakalukufua tokua ‘oku peseti ‘e 1 ‘a e masiva mo e faingata’a’ia ‘i he Pule’anga. Ko e anga ia ‘a e sio ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai ke fu’u tuha ia mo taau he ko e faingata’a’ia hotau fonua, na’a mo e peseti ‘e 15, na’a mo e peseti ‘e 22 ‘oku kei ma’ulalo pē ia.

Ka ‘e tonu ange ‘etau ‘unu ko e hā ‘a e, pe ko e ako pē ko e ki’i tamasi’i pē ko e toulekeleka pē ko e kakai fefine, pea mo ‘enau ngaahi faingata’a’ia fakahangatonu ki he tafa’aki ko ia, ‘o fai hono tokonia. Pea kapau te tau ‘alu ‘alu lelei pē he ngaahi tefito’i kaveinga ko eni ‘oku fokotu’u atú, mei he Pule’anga, mei he kaveinga ‘uluaki, ‘o a’u ki he kaveinga 9. ‘E faingata’a ‘aupito ke ta u fakatalatala ‘a e faingata’a’ia mo e masiva meiate kinautolu. Sea mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Sea ki’i ‘i ai pē ha ki’i taimi.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakama’opo’opo mai ai leva.

Lord Nuku: Sea, mālō ‘a e ma’u taimi. ‘Eiki Sea ko e fakahoha’a ko ē ‘a ia ko ē ‘oku fai ‘e he motu’a ni ‘o makatu’unga ko ē mo hono vahevahé. Pea ko e faka’uhinga ko ē ‘oku fai ko ē ‘e he motu’a ni ko e masiva, ke ma’u mai ha’ane silini ki he ha, ko ‘etau me’a ko eni ‘oku fai ko eni, fai mo ma’u mai ha’ane silini ke fai’aki ‘ene, hono halafononga ‘Eiki Sea.

Mahino kiate au ia ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakahala’i ‘a e anga ko ē hono vahevahe, pea mo e anga ko ē hono fakalalakaka’i ‘a e mo’ui ‘a e fonua. ‘Oku tonu pē ē ia, ka ko e fo’i teemi

lōloa ia pea toki foki mai hono ola 'Eiki Sea. He kapau te ke me'a Sea ki he hangē ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a ko ē 'i he 'aho ni, pea mo e me'a ko ē 'oku 'omai ko ē he Pule'anga. Ko e fokotu'utu'u ko ē 'a e Pule'anga, 'oku 'i ai 'a e mātu'a ia 'oku 'ikai ke nau ma'u 'enautolu ia 'a e pa'anga 'e 4 'i he 'aho.

Ko e me'a ia ko ē 'oku fai ki ai ko ē 'a e 'uhinga, he ko e teau ongongofulu miliona ko ē 'oku ma'u pē ia 'apongipongi. Ko e motu'a ko ē 'oku ou 'uhinga ai au ko ē 'oku masiva, ka foki mai 'o fakahū 'ene ngaahi fakakaukau, ke fengau'e'aki ko eni mo e Pule'anga fakatatau ki he anga 'o e Patiseti ko eni 'Eiki Sea. Kapau ko e ako, ko e fo'i teemi lōloa ia ke foki mai.

Ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea feinga'i ke nau mo'ui pea nau lava 'o hū ki he ako. Feinga'i ke nau mo'ui lelei, 'i he founa 'oku toe vave ange 'Eiki Sea. He kapau te tau sio ki he ngaahi polokalama ko eni 'Eiki Sea, ko e pa'anga vave taha ko ē 'oku ma'u 'e he kakai 'o e fonua he 'aho ni, ko e o 'o toli, he 'uhi he 'e folau atu pē 'i he uike kaha'u pea lī mai 'ene vahé 'ana ia he uike hoko. Ka ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga ko ē ki ai 'a e motu'a ni, ko e ngaahi palopalema ko ē 'oku hoko ai, 'oku toe lahi ange ia 'i he ...

<005>

Taimi: 1520-1525

Lord Nuku: ... fakasōsialé. Ko e me'a ko ē 'Eiki Sea 'oku 'uhinga atu ai 'a e fakahoha'a ke toe fakakaukau'i ange ha me'a ke vave ai 'a e ma'u'anga pa'anga 'a e kakai ko ē 'oku ou 'uhinga atu ai ko ē 'oku masiva. 'A ia te u 'uhinga atu au ki he kau toutai faka'aho, ko e motu'a 'oku ta'aki mai 'ene fu'u manioke. 'Oku 'ikai ko e masiva 'etau kai mākona ko e fe'amokaki he tapa kehekehe 'o e mo'ui.

Pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e hoha'a atu he 'oku tau tokanga tautolu ki he misini tā pa'anga ko ē 'a e Pule'anga 'a e toko 6,000 (onoafe) ko ē, ko ē 'oku fakangāue'i he Pule'anga mo'oni, mo'oni 'aupito, 'aupito, moutolu 'oku mou hanga 'o feinga'i mai 'a e silini. Kae fēfē e toko 2 mano ko eni ko ē 'oku takai holo 'i tu'a ko eni ko ē 'o nau fakahoko 'a e palopalema mo e maumau he fonua, tau pehē ko e faito'o konatapu ko e makatu'unga mei he hā? Ko e masiva fiema'u ha seniti.

Ko e faihia ko ē he fonua makatu'unga kotoa 'i he tōnounou pea mo e masiva pea ko e me'a ia 'oku fai atu ai ko ē 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea ko e fokotu'utu'u ia 'oku mahino hono 'uhinga. Ko e langa fonua ko hono hala fononga eni. Ko e motu'a ko ē, ko ē 'oku ne fiema'u ko ē 'ene fo'i mā 'apongipongi 'e fou atu ia 'i he hala ia 'oku 'ikai ke kau ia hono fakakaukau'i he Patiseti ko eni. Pea 'oku ou fie kole fakamolemole pē au ia he Fale ni na'a pehē 'oku feinga e Pule'anga ke kau kotoa.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e fakatonutonu pē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e Patiseti 'oku fokotu'u ke toki kamata mei he 'aho 1 'o Siulai 'ikai ko 'apongipongi mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e anga pē foki ia Minisitā Pa'anga e tufunga lea ko 'apongipongi ka ko e 'uhinga pē ia ki he 'aho 1. 'E 'Eiki Nōpele kuo 'osi ho taimi fakamolemole.

Lord Nuku: Pule pē Feitu'una ia kapau kuo 'osi ka u mālōlō kae hoko atu ha taha kehe ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Te u fai tatau pē ki he taha kotoa pē.

Lord Nuku: Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Koe'uhí kae, 'e 'i ai pē taimi pea ke toe me'a mai. 'Io me'a mai Fakafofonga Kakai Fika 11 'Eua.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea mālō e toe ma'u e faingamālie pea 'oku ou fakamālō atu 'uhī ko 'etau talanoa pē foki eni ki he me'a 'e lelei ange ki he 'etau ngāue. Ko e fehu'i ko eni 'anenai fekau'aki mo e masiva 'oku 'osi mahino 'aupito ia, pea ko u fiefia 'i he'eku sio hifo ki he kongā ko eni ko ē fekau'aki pea mo e ngoue mo e takimamata 'a ia ko e 'elia 7 ē.

Ko e talanoa ko ē pē ko fē ngaahi loki ko ē 'oku hū ai e masiva ko u tui ko e taha eni pea 'oku ou fakamālō lahi he ngaahi me'a ko eni 'oku hā mai 'i hono faitokonia fakame'angāue. He ko hono fakaivia 'a e kau masiva ko eni 'oku nau nofo he ngoue mo e toutai tautautefito ki he ongo 'elia 'e ua ko ia kau atu ki ai e kakai fefine mo e to'utupu. Ko e fakaivia fakapa'anga mo e fakaivia fakame'angāue. 'Oku ou fiefia 'oku 'i ai e *project* heni 'oku ui ko e *SET* te ne toe hanga 'o fakaivia fakaako he ko e me'a ia 'e lōtolu ko ē na'e lava ai 'a e masiva 'o ki'i kakau 'i he ngaahi feitu'u ko eni 'oku ki'i lahi ai tā 'au.

Pea 'oku ou fakamālō 'i he mahino lelei 'aupito e fakamatala ia ko ē 'i he fo'i 'elia kī ko eni he 7 'a e tafa'aki ko ē, ko ē fai ki he ngoue tautautefito eni ki he ngoue mo e toutai. Ko e takimamata 'oku mahino pē foki ko ia 'oku uesia lahi fakamāmani lahi pea 'oku ou fiefia au ia 'i he mahino 'e fai e langa hake 'a e tafa'aki ko ē 'a e takimamata. Koe'uhí ko 'eku ma'u fakamuimui 'a e motu'a ni 'oku ou tui 'oku 'i he, 'ova ia 'i he nima ngofulu miliona 'i he ta'u 'oku 'omai 'e he takimamata. Pea 'i he taimi kotoa pē 'oku tau tālānga ai he Patiseti 'oku fakamamafa'i ai pē he 'elia 'e tolu ko eni ko e 'elia mahu'inga ia ki he fakalalakala e sekitoa tautaha pea 'oku ou fakamālō atu 'i he fokotu'utu'u ko eni he 'oku kaunga hangatonu pē eni ia ki he masiva.

Sea ko e kongā 'oku ou fie hoko atu au ia ki ai ko e fo'i 'elia kī hono ono ē. Ke lelei ange mo faingofua mo ma'ama'a e fakahoko ngāue. Ko 'eku lau hifo ko ē 'a e Fakamatala Patiseti Fakapa'anga 2023 'oku lahi talanoa eni ia ki he fakalelei'i ...

<007>

Taimi: 1525-1530

Dr. Taniela Fusimālohi: ... pe ko e *improvement*. Ka 'oku ou mahu'inga'ia 'i he ki'i fo'i poini 'uluaki ko ē 'oku fai ki ai e fakamatala. Ko e fakamatala ko ē 'oku 'asi ko ē 'i he lea fakapālangi ia ko e *public sector reform*. Ko u tokanga ki ai 'e Sea he koe'uhi ko e fo'i 'elia *key* eni ia ki he 'etau fe'ao ko eni mo ha Patiseti lahi mo e 'i ai ha fe'amokaki ngalingali 'e lahi.

Ka ko u sio hifo ngalingali 'e 'i ai 'a e ngāue 'e fai fakataha pea mo e mo hotau kaungā fonua ko ē 'oku tokoni mai kia kitautolu mo e ngaahi kupu ngāue pehē.

Ko e peesi 55 'oku 'i ai 'a e fo'i fakamatala lelei 'aupito ai ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai e talanoa ke faiange ha *public sector reform*. 'Oku 'i ai foki hotau tala 'oku 'osi 'omai ke tau feinga ange ke ki'i langalanga hake 'a e sekitoa taautaha. 'A ia 'oku 'uhinga ia kiate au 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi fatongia 'oku 'i he nima ko ē 'o e Pule'anga na kuo taimi ke hu'ihu'i atu ki he sekitoa taautaha. 'Oku mahino pē foki 'e fou atu he founa mo e liliu e ngaahi lao. Ka 'oku 'ikai ke u sio au ia he Patiseti ko eni 'oku 'i ai ha faka'ilonga ngalingali 'oku tau fou he tafa'aki ko eni. Pea 'oku ou tui te tau 'alu ko ē ki he fakavouti mo e fakapotungāue te tau sio pē ai 'o 'ilo mo tau fakafuofua ngalingali na'a kuo taimi ke 'ave ā 'a e fatongia ko eni ki he sekitoa taautaha.

'A ia 'i he tu'unga leva ko ia 'oku 'i ai leva pea mo 'ene pikinga 'ana ia ki he 'etau Patiseti ko eni ko ē ki he tokolahi kau ngāue tu'uma'u ko ē 'a e ngaahi potungāue. He 'oku tau fakamoleki foki ai 'a e 155.8 miliona 'i he Patiseti ko eni. Ka 'oku hā mai ia 'i he fakamatala tatau ko 'ene toe 'unu atu ko ē ki he Patiseti hoko mai 'oku toe taha hake ia ki he 157.6. 'A ia ki he motu'a ni ia 'oku 'ikai ke faka'atamai 'oku 'i ai ha polokalama ke tau tukutukuange atu 'a e ngaahi fatongia pea mo e kau ngāue ke fakapoate'i pē ko 'etau 'ave 'aupito ki he sekitoa taautaha ke ne hanga 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni. He koe'uhi 'oku 'ikai ke fo'ou 'a e *public sector reform* ia pē ko e toe fokotu'utu'u fo'ou 'a e ngāue 'a e Pule'anga. Ko e me'a pē ia 'oku fa'a mai ma'u pē ia mahalo 'i he ta'u 'e 10-15 kotoa 'oku fai 'a e ngāue ko ia ke fakapapau'i ma'u pē 'oku 'ikai ke 'ai tu'o 2 'e he Pule'anga ia 'a e me'a na'e totonu pē ia ke fai 'e he sekitoa taautaha.

Pea 'i he'ene tu'u pehē leva ia 'oku 'i ai 'a e faka'amu ia ke tau fai fakataha pē 'a e fakalelei'i ko ē pē ko e *improvement* ko ē 'a e ngāue 'a e Pule'anga ke toe vave ange mo lelei ange mo tau sio ange pē pe ko e hā ha me'a ia 'e ala lava ia 'e he sekitoa taautaha 'o fakahoko ka tau tukuange atu. Pea 'oku ou faka'amu pē au ia ko e me'a ia ko eni 'oku hā ko ē 'i he fakamatala mai, 'e fai 'a e ngāue pea mo e *join metrics public sector reform* 'a e kau *donor*. 'Oku ou faka'amu au ia ko e polokalama ia he neongo 'oku tau 'ai 'etautolu e fika ke 'alu 'a e fakamole ia ki he kau ngāue ki he 157.6 miliona. He ko e peseti 'e 80 'o e Patiseti fakalukufua ia ko eni 'e 'alu pē ia ki he ngāue fakapule'anga mo 'enau *operation*. 'E toe ia, 'e si'isi'i ia ke fai 'aki ha toe ngāue kehe.

Ka 'i he tu'unga ko ia 'oku ou sio au ki ha, ko e hā e halanga ko ē ki he kaha'u ke tau 'alu ai pea tau holoholo māmālie hifo ki ha tu'unga 'oku fakafiēmālie 'o hangē ko e fakamalanga 'oku tau fanongo ki ai ki he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua 'i he tafa'aki ko ē. Ko e lelei pea toe ma'ama'a ange 'a e fatongia ko ē 'oku fakahoko ko ē 'e he Pule'anga pea holo hifo ai 'a e ngaahi fika ko eni ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange. 'I he tu'unga ko ia 'oku 2 leva 'a e me'a, ko e fatongia mo e tokolahi 'o e kau ngāue 'e fakahoko 'aki 'a e fatongia ko eni. Pea 'oku pau pē ke tau hanga 'o fai fakatoloua 'a e ongo me'a ko ia ko e monomono atu pē kātaki. Te tau fai fakatoloua ke 'alu pē taimi 'oku tau tukutuku hifo 'a e fika 'o e tokolahi pea tau tukutuku hifo pea mo e ngaahi fatongia.

'E taimi lahi ange leva 'a e Pule'anga ki hono fatongia lahi ki he lao mo e fakahoko 'o e ngaahi ngāue ki hono pule'i mo tokanga'i 'o e fonua, kae hanga 'e he sekitoa taautaha 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko ē, ko ē 'e fakatupulekina faka'ekonōmika ai 'a e nima taautaha pē ko e kau masiva ko ē 'oku tau talanoa ko ē ki ai he 'aho ni. 'A ia 'i he'ene tu'u leva ko ia ia 'oku 'i ai pē ngaahi ngāue ia 'e ni'ihī 'oku fa'a fai pē ia 'i he malumalu 'o e fokotu'utu'u fo'ou pē ko e

public sector reform ‘o hangē ko eni. Ko e taimi ko ē ‘e lahi pehē ai ha’atau fokotu’utu’u ‘a e Patiseti pea ‘e ‘i ai ha *deficit*...

'Eiki Palēmia: Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘aku. Ko ‘etau tālanga’i foki ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘oatu fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ...

<008>

Taimi: 1530-1535

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... Me’a hifo ki lalo Fakafofonga 11.

'Eiki Palēmia: He ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia pē ko ‘ene ‘ai mai ‘a’ana ena ia ke mau liliu ‘emau *policy* he taimi ni? He ko e me’a eni ko ē ‘oku fakahoko atu he Pule’anga ‘oku faitu’utu’uni ke fai. ‘O kapau ‘e toki ‘i ai ha faingamālie ia ke fai ai ha feme’a’aki ki ha *reform* hangē ko eni ‘oku mau fokotu’utu’u kae me’a, faingamālie ‘aupito pē ke me’a ange e Fakafofonga ‘omai ‘ene *view* ai ka ko e me’a eni ko ē ‘oku mau fokotu’u atu ko ē ‘oku fekau’aki tonu mo e ngaahi fika ‘oku ‘oatu ‘i he patiseti pea kapau ‘e me’a mai pē ai kae ‘oua te ne talamai ‘e ia liliu ‘o pehē liliu ‘o pehē ‘oku ‘ikai ko e taimi eni ia ki ai. Ko e taimi ia ko ē ‘e toki fai ai e alea ko ia ke fakaafē’i atu e Hou’eiki Mēmipa ke toki ‘omai ai ha’anau *view* ai mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ‘Io ‘e Fakafofonga ‘a fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia ko e, mo e anga ko ē ‘eku vakai ‘i he Sea ko e anga pē eni ‘ene faka’uhinga ‘i he me’a ‘oku ‘i he *Budget Statement*. Ka ko e me’a ko ē ki he liliu fakamolemole ‘oku pau ke fou he founa ko e fokotu’u mai pea te tau fai leva ha pālōti. ‘Ikai ke lava ke liliu ‘a e me’a ia ‘a ē ‘oku ‘omai ‘e he Pule’anga kei tu’uma’u pē Pule’anga ko e taimi pē Fakafofonga. Fakafofonga ko u pehē ke ‘omai ha me’a fo’ou ko e, ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku ou lolotonga kumi he taimi ni ka ko e Kalake ē ke ne ‘omai kiate au ‘a e fetoutou liliu ‘a e ‘a e tipeiti he me’a tatau pē. ‘Oku ‘i he Sea ke ne nga’unu e ngāue ki mu’a ‘o, kole atu kia moutolu kau Mēmipa ke mou laumālie lelei ka tau ‘unu ā. ‘Omi ha me’a fo’ou kae ‘uhiā ka tau hoko atu.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea mālō. Ko e, ko e anga pē ia ‘a e fie tokoni mo ‘oatu pē ha ngaahi me’a ke tokoni atu ki he’etau ngāue. Ka ko e ko e anga pē ia ‘a e sio ‘a e motu’a ni ki he’etau ‘unu atu ko eni ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni mo e ta’u fakapa’anga hoko maí kau kole fakamolemole atu na ‘oku ‘i ai ha ngaahi fokotu’u ia mo ha ngaahi fakakaukau ‘oku ‘i tu’a ia ‘i he me’a ko eni ‘oku tau talanoa ki ai he ‘aho ni ka ko e fai pē ia ‘i he laumālie lelei pē ia mo e fie tokoni. Pea ‘oku ou tui ko e ko e laumālie ‘etau ngāue ko e ngāue fakataha mo tau fepoupouaki pē ‘i he vahevahe ‘o e ngaahi fakakaukau mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai e Fakafofonga Fika 17 Niua ‘osi ko ia pea hoko mai leva e Fakafofonga Fika 13 Ha’apai me’a mai.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’una Sea. Pea tapu pea mo e Tama Pilinisi. Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu pea mo e Hou’eiki Nōpele e Fale ni pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae tuku mu’a ke u ki’i hao atu ai pē Sea.

Sea ‘oku ou fokoutua pē ‘i lalo ka u fanongo pē foki ki he ngaahi feme’a’aki pea ‘oku, ko au ‘oku ou poupu pē Sea. Poupu pē ki he patiseti ko eni ka ‘oku ‘ikai foki ke toe ai ha fu’u me’a mahu’inga ange ia he motu’a ni ko ‘eku nofo pē ‘a’aku ‘o fakasio ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘asi ai

‘a Niua mo Niua. Pea ko u nofo hifo Sea ‘o fakatokanga’i ‘i he kongā ko ení ko e peesi 116, 9.3 fakamole ki he ngaahi langa fakalakalaka fakafeitu’u. Sea, ko u tangutu hifo ‘o siofi e ki’i fo’i ‘a e ki’i liliu holo he ki’i fo’i kongā ko ení. ‘UHINGA Sea ko e, ko e tu’unga foki ‘oku ‘i ai e Vahefonua ‘i Niuafo’ou talu ē si’enua nofo mei ‘anefē koe’uhí ko honau taulanga. Ko u tui ko e masiva ko ení ‘oku talanoa ki ai kau ia ai. Tangi pē he ‘aho kotoa he ‘oku, ko e hifo ko ē mei he uafú ‘o toe ‘alu ia he fu’u luo ki lalo pea hake ‘o hangē ha hake ko ē ki he mo’unga Sea.

‘Oku ongo ia ki he loto ‘o e tokotaha Niuafo’ou kotoa pē mei he valevale ki he vaivai. Faingata’a’ia mo e mo’ui lelei ‘e hifo ai ‘o ha’u ki vaka. Ko e ongo ki he loto Sea. Ko ‘eku sio hifo ki hení ko u faka’amu pē mahalo na’a kau ení ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea ko e fehu’i pē ‘a e motu’ a ni ia kapau ‘oku kau ai ‘i he 2021/2022 he kolomu ko ia na ‘oku si’i kau ai ‘a e uafu ki he kāinga ‘o Niuafo’ou. Pea ka ‘oku kau ai Minisitā Pa’anga fakafeta’i ko homau loto ia he ‘oku toka homau lotó pea ‘ikai ko ia pē Sea ko homau fu’u vaka fo’ou ení ‘e lele ‘o tau ki he taulanga pea ko ‘ene tau atu ‘a e vaka fo’ou ke ‘ai ha uafu fo’ou ke fe’unga mo taau pea mo e vaka fo’ou. ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi ...

<009>

Taimi: 1535 – 1540

Vātau Hui: ... poupuu atu ki ho’o patiseti, faka’ofu’ofa. Poupuu atu au ki ai. ‘Eiki Palēmia ko u poupuu atu au ki homou Patiseti pea mo e ngaahi fokotu’utu’u kotoa ko ena. Ko e ki’i tangi pē ení ‘oku fai mei Niua koe’uhí ko e fakalahi ko ení ‘oku ou sio hifo ‘oku ‘alu hake ‘o 6.9 ‘i he 2021/2022, fakalahi mei he taha pōini.

Kole na’a lava fakaloloto Uafu Niuatoputapu

Sea ko e ‘uhinga ia ‘a e tautapa e motu’á ni he ko u nofo pē foki au Sea ‘o ‘unaloto pē ki motu ‘oku ou nofo ‘i Tonga ‘eiki heni, ka ‘oku ‘uno’una pe ki motu. Ko Niuatoputapu Sea ko u sio hifo ‘oku ki’i fakalahi pe ka ‘oku tonu pe ke toe ki’i fakalelei’i. Ko homau ki’i hū’anga ko ē ki ‘utá ‘oku ‘i ai fu’u lafalafa ko u fakatokanga’i ‘oku ‘i uafu, na’a lava ke lava atu e fu’u lafalafa pea mo e, ‘oku ‘i ai e ngaahi fu’u misini mahalo fu’u misini lahi ‘aupito ‘oku va’e me’a ko e ‘uhingá ke ne tata. Ke tata e ki’i taulanga ‘a e ki’i hū’anga ko ení ke toe ki’i fakaloloto pe. Ko e vaka ko ē ‘amautolu ko e vaka uta koloa pea uta pasese ka te ne uta’i ‘e ia ‘a Vava’u, Ha’apai kátoa mo Niua ‘osi kátoa pe ki loto ki he vaká Sea.

Ka ko ‘emau kolé ka mau ka a’u ki Ha’amoā te mau ‘atu mei Tongá ni hangē pe ‘oku fai pe misi ki ai. Ke hanga ‘e he kakaí ‘o ngāue’aki homau vaká koe’uhí ko e fakalakalaka e ‘ekonōmiká ‘i he fonua ‘i he ongo vahe fonuá ni. Ki’i taimi hifo mu’a e Fakafofonga Ha’apai kae ‘oleva ke ‘ave koe’uhí ko e vaka ení ‘a e kāingá. Sea kapau ‘e toe si’i tokoni mo ia pea toe ki’i fakaloloto e uafu ko ē ‘i Niuatoputapu he kuo toutou teke atu foki ‘e he sūnamí. Ka lava ia Sea ko u tui ko ‘eku sio hifo ki hení pea kapau ‘oku me’a hifo pe ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki ai pea mo e Minisitā ko ia Ngaahi Ngāue Lalahi ko ‘ene lava lelei ‘a e ngaahi fiema’u ‘a Niua. Ka ko hono fakakātoá Sea ko u fakamālō atu he ma’u faingamālié. Ko u fakamālō atu ‘i he Patiseti ko ení, ko ia pe Sea, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, ‘io me’a mai Fakafofonga 13.

Veivosā Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea Komiti Kakatō, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá ka e ‘uma’ā Hou’eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpelé kae pēhē foki ki he

Fakafofonga Kakaí. ‘Eiki Sea ko e taha eni ha me’a fakafiefia ‘oku mou me’a mai mo ia pea tau vakai ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ma’u’anga tokoni pea mo hono fakakaukaua ‘o e kāinga ‘o Tonga kotoa mei Niua ki Tonga ‘eiki.

Pea ko u tui ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tala’a ia ‘a e motu’á ni fekau’aki pea mo e ngaahi tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau Patisetí ‘o fakatatau ki he ngaahi ngāue pea mo e ngaahi fakatamaki pea mo e fakatamaki ka hoko maí. Pea ‘oku ou tui ‘oku pou pou atu ‘Eiki Sea ka u lave atu he peesi 21 ki he peesi 37. Te u nofo pe ‘i he ngaahi peesi ko ia ‘Eiki Sea ke u lave atu he na’e ‘i ai ‘a e ngaahi hoha’a meí he tēpilé ni ki he ola ‘o e ngaahi, ‘a e Patiseti kuo ‘omi ‘e he Pule’anga ke tau ngāue’aki he 22/23.

Pea te u lave atu ‘Eiki he peesi 21 ko e GP 2, vakai’i ‘a e ola ‘o e ngāué, Ta’u Fakapa’anga 22, ta’u kuo’osí. ‘Eiki Sea ‘oku lave heni ko eni ‘oku lisi hifo pe heni ‘i he kongá ko iá ki’i palakalafi ko iá ‘oku pehē; ko e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘i he ‘asenita mahu’inga ko ení ko hono ‘oatu ‘a e ngaahi tokoni fakapatonu. ‘Eiki Sea ko ‘eku lave ki he fo’i lea ko ē ‘oku ou ongo’i he ‘oku lave ai e kāinga Vahefonua Ha’apai. Pea ‘oku ou a’usia pea ‘oku ou ‘osi matātonu ‘a e ngaahi ngāue kuo fakahoko hangatonu ki he kāinga Ha’apai. Kau ai pea mo e kau toulekeleka, kau faingata’a’iá pea mo e kakai fefiné ‘oku fakafou eni ‘i he polokalama nō iiki.

Tokanga palopalema uesia kakai fonua he nō

‘Eiki Sea ko e taha eni ha palopalema ‘oku uesia ai e kaingá ni ko e ‘uhingá ko e tu’unga ‘o e nō. Pea kuo ‘osi ‘ohake, toutou ‘ohake pe ia he Falé ni ‘a e faingata’a pea mo e ngaahi tu’unga ‘oku ‘omi ke lava ‘o fou ai ‘a e ni’ihi ko ení kae tautefito ki he ngaahi fa’e. ‘Oku lave ai ‘i he kongá ‘i he ...

...

<010>

Taimi: 1540-1545

Veivosa Taka: ... kupu ia ko eni ‘Eiki Sea ‘oku lava ai ‘o tokonia pea mo e ma’u’anga vai, te u, ko e ngaahi me’a kotoa ko eni Sea, ‘oku ou pou pou au ki ai ke tali ‘a e Patiseti ko eni. ‘Uluaki ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ne ‘omai ko e ngaahi me’a ia ‘oku masivesiva ai ‘a e Fo’i ‘One’one, pea kapau te tau talanoa ki he masiva ko u pehē, mou kātaki Tonga ‘eiki, tukuange ke talanoa ‘a e masiva ia mei Ha’apai kae lava ke ta u hanga, kapau te u ‘oatu ha ngaahi fakatātā heni Sea, ‘e toe lōloa kae tuku ke u to’oto’o atu pē ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a ‘oku ‘omai, na’a nau lava ai ‘o totongi ‘a e kongá ‘a e mo’ua ‘uhila ‘a e kāinga ‘o Tonga ni.

‘Eiki Sea ‘oku ou tui ‘oku fe’unga ‘eku lave ki he peesi 21, ka te u hanga ‘o fakahoko ia ke fepaki pea mo e peesi 37, sekitoa taautaha. ‘A ia ‘oku na fepou pou aki eni ‘Eiki Sea, ‘o fekau’aki pea mo hono tokoni’i ‘a e fanga ki’i pisinisi langa langa hake ‘i Ha’apai, ‘a ia ko Ha’apai pē ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i pisinisi ko eni. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e kongá ia ‘oku ou pou pou ai, pea ‘oku ou tu’u hake pē au ke u hanga ‘o fakamālō’ia ‘a e ngaahi ngāue ko eni mei he ngāue kuo hili ‘o a’u mai ki he lolotonga ni, ke tau malakaki atu ‘a e ta’u fakapa’anga fo’ou pea mo e ngaahi fokotu’utu’u ‘oku lava ‘o fakahoko.

Tuku pē ke u lau’i atu ha kongá ‘i he kongá ko eni, ‘oku fehangahangai ‘a e Pule’anga mo e fiema’u ke fetukutuku ‘a e ngaahi ngāue pisinisi ‘a e sekitoa taautaha, pea ‘oku lolotonga fokotu’utu’u mo ha founa makehe. Sea, solova heni ‘a e ngaahi faingata’a kuo lava ‘o

fakahoko. 'A ia 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e taha ia ha poupou 'oku 'oatu ke tau, ke mou me'a ki ai, 'oku mou 'osi mea'i pē, 'oku kamata eni 'a e ngaahi pisinisi fo'ou, mo e fanga ki'i pisinisi langalanga hake, hē.

'A ia 'oku 'oatu 'a e founa fo'ou ke lava 'o fakahoko ai 'a e ngāue ko eni. Te u pehē 'Eiki Sea, ko e hā 'a e 'uhinga 'oku tau toe 'eke'i ai pē ko fē 'a e masiva. Ko e masiva 'a e tokotaha 'oku 'ā hake 'i he pongipongi 'oku 'i ai pē hono fale ka 'oku 'ikai ke ne 'ilo ko e ha 'a e me'a 'e ma'u mo'ui mei ai 'a e fāmili. Ka malimali pē Ha'apai, pea mahino 'oku lato 'a e me'a 'oku ne fiema'u. Pea ka fiemālie 'a e kāinga, pea 'oku ou tui 'Eiki Sea, ko e kongā ia 'oku tau fakakakato 'i he ngaahi tu'unga ko eni 'oku ta u 'i ai. 'I he kongā 'Eiki Sea 'oku lave ai 'i he palakalafi hoko hifo pē, 'oku fakapatonu 'eni ki he ngāue 'a e Pule'anga, mo e va'a fakapangikē 'a māmani *IFC*, ki ha founa malu e nō, kae malava 'o vahevahe 'a e ngaahi pole, pisinisi 'a ia 'oku matu'uaki mahu'inga ki hono fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonōmika.

'Eiki Sea ko e fokotu'utu'u eni 'oku fai 'i he ta'u ko eni te tau laka atu ki ai. Konga hifo ki lalo palakalafi faka'osi Sea, 'oku tokoni'i 'a e fanga ki'i pisinisi iiki 'oku mahu'inga ke fakaakeake faka'ekonōmika. 'Eiki Sea ko e poupou ia 'oku ou 'oatu 'i he peesi ko eni pea mo e Patiseti ko eni, ka u foki 'Eiki Sea ki he peesi 26. 'Oku hā mai heni ko e ngaahi ngāue eni kuo lava pea 'oku kamata ke tau ala 'a e fānau ako ki he ngaahi me'angāue faka'ilekitulōnika kau ai 'a e komipiuta mei he kau ako tokamu'a. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi ola eni ko e ngaahi *product* eni, 'oku ta u mātā tonu.

Sea te u lave ki he peesi, hoko atu pē 'i he peesi ko ia 'a e langa 'oku nau langa mo e ngaahi 'apiako, langa 'a e 'apiako 'i 'Api Mataka, 'oku ou tui ko Ha'apai 'e toki langa ia he ta'u ni. Ko e peesi 28 ko e *project* ko eni 'a e *TIVET* Sea. Sea 'i he kuohili kole fakamolemole pē ka u ki'i lave atu ki ai 'a e anga 'eku manatu. Na'e 'osi 'a e fanauako mei he *form 7*, na'e 'i ai 'a e kongā lahi ia 'o e fānau ko eni na'e 'ikai ke ma'u ha'anau ngāue. Pea ko e a'u mai ki he 'aho ní 'o vakai ki he kongā ko eni 'Eiki Sea, kapau 'oku toutou 'ohake eni fakamolemole pē. 'Oku lava ke 'oange 'a e totongi 'a e ki'i tamasi'i ko eni ke ha'u 'o ngāue.

'I he ta'u kuo 'osi na'a mau lele atu pea u muimui atu 'i he me'a 'a e ongo Nōpele, 'o fakahoko 'emau 'a'ahi Fale Alea na'e muimui mai ai 'a e 'Ofisa Ako. Ko 'ene ha'ú ke mau ō fakataha ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Veivosa Taka: ... ke tu'uaki 'a kinautolu 'oku nau nofo mei he ako ke nau omi o ako'i pea totongi. Pea ko fē 'apiako 'e ua he ongo 'apiako ma'olunga ko eni 'a Tonga *High* pea mo 'Atele ke nau ōmai 'o ako ai.

'Eiki Sea te u pehē ko e tokanga ia pea mo e ngaahi ngāue ia 'oku fakahoko he Pule'anga ko eni kae tautautefito ki he Palēmia na'e hoko ko e Minisitā Ako 'i he ta'u kuohili 'a e ngāue ki hono tokangaekina. 'Oku ola he taimi ni 'i Ha'apai 'osi ange fanga ki'i kakai na'a nau 'osi ō mai 'o ako 'i Fokololo he *TVET*. Sea 'oku nau lava nautolu 'o langa e fale pea 'oku nau kau e fo'i toko nima ia 'i he laiseni ke nau langa e fale 'a eni ko ē, ko ē 'oku 'oange holo ko ē 'a e ngāue. Ko e ola ia 'a e ngāue 'oku fakahoko. 'Oku fakahoko 'e he ngāue ko eni 'o fekau'aki pea mo e ako. Ko e ki'i fāmili ko eni na'e 'ikai ke ma'u ha me'a ka 'i he 'aho ni.

Sea te u hoko atu ki he kongā ko eni fekau'aki mo e fakalahi e Ako Tokamu'a. Sea 'oku ou matātonu 'a e me'a ko eni 'i Vahe Kauvai Ha'ano kuo 'osi 'i ai e ki'i Ako Tokamu'a 'e taha. Vahe Foa 'oku 'i ai e ki'i Ako Tokamu'a 'e taha, Vahe Lulunga 'oku 'i ai e Ako Tokamu'a ai 'e taha, Mu'omu'a 'oku 'i ai e Tokamu'a 'e taha. 'Eiki Sea ko e fiefia ko eni 'a e kāinga tautautefito ki he fanga ki'i 'otu motu. Ko 'ene a'u pē foki e *form 1* e ki'i tamasi'i ia 'a e ki'i fānau ia 'oku nau kei nofo pē honau 'api ka 'oku lava pē 'o ha'u ki he 'apiako 'o lava 'o 'ave ki ai 'enau ki'i fānau.

Toe a'u atu ki he ako ki he *form 1* mo e *form 2* 'Eiki Sea 'oku nau kei nofo pē mo e ki'i fānau ko ia 'i 'api he ko hono 'omai ki Tonga ni pea hola mei he ako ko e ta'elata. Ka 'oku ou pehē 'Eiki Sea ko e fakamālō ia 'oku ou 'oatu 'i he Patiseti ko eni 'eku lave'i 'oku tokangaekina 'a e kakai 'o e fonua, ako tokamu'a, foki mai pea mo e ako ko eni ko ē ki he, 'a e *form 1* mo e *form 2* ki he ngaahi 'apiako 'o e vāhenga ko ia. Ko e taimi ko ē 'oku nau 'alu ai ki Pangai Sea fakamolemole pē ko e taimi 'oku nau 'alu ai ki Pangai 'oku nau ō nautolu ia 'oku toe ma'u ai e me'a fo'ou ia, ka ko 'enau nofo ko ē 'i 'api mo e mātu'a te u pehē 'Eiki Sea ko e ola ia 'a e ngāue kuo fakahoko 'i he 'aho ni.

'I he peesi 21 Sea kātaki e toe foki ki he peesi 21 ko e ola e ngaahi ngāue 'o e ta'u ko eni ta'u fakapa'anga 22 Sea ko e ngaahi ngāue 'oku tokoni hangatonu ki he ngaahi kulupu. Ka ko e me'a 'oku mahino mai Sea 'oku lava 'e he kakai 'o e ngoue 'o nau faka'aonga'i 'a e 'ofa pea mo e tokoni 'oku kei fakahokohoko mai 'i he ngaahi vāhenga kotoa pē kae ngata pē 'a Ha'apai te'eki ke a'u ange ki ai ha palau.

Ko e peesi 33 'Eiki Sea te u a'u atu ki he peesi 33. Sea 'i he palakalafi ki lalo tēpile 8 ko e fakaikiiki 'o e vahevahe Patiseti 2023. Sea 'oku lave ai e fo'i kongā ai ki he *project* ma'u'anga vai mei he la'ā 'a ia 'oku 9.6 miliona. "Ko e *project* ma'u'anga ivi pea mo e ma'u'anga 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'i he ngaahi ma'u'anga vai". 'Eiki Sea ko e kongā eni 'oku, ko e ma'u'anga ivi ne faipē ki'i lipooti fekau'aki pea mo 'emau ki'i 'uhila Sea 'oku maumau pea 'oku ou tui 'oku 'osi 'i Ha'apai e kau ngāue ko eni pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku ou tokanga lahi ki ai ke fiemālie e kāinga pea ko e fakamālō atu ki he Minisitā *MEIDECC* 'a e *respond* vave 'oku fakahoko ki he kāinga ke nau fiemālie.

Ko e tu'unga 'i he ma'u'anga vai 'Eiki Sea 'oku kei hokohoko mai pē 'a e tokoni ko eni mei he 2022 'o a'u mai ki he 23 pea 'oku ou tui ko e taha eni ha tu'unga Sea 'oku ou poupu ki he ngaahi ngāue ko ia 'oku fe'unga ia mo e 4 miliona. Ka ko e fakamālō ia pea mo e poupu ki he ola 'a e ngaahi ngāue 'oku lava 'o fakakakato 'i he tu'unga ko eni 'o e Patiseti 'oku tau, Fakamatala Patiseti. Sea ko e ngata'anga ia 'a e poupu ka te u toki hoko atu ka 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau tali pea tau hoko atu mālō 'aupito. ...

<007>

Taimi: 1550-1555

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... Me'a mai, 'osi pē Feitu'una Fakafofonga Fika 1 tau 'oange leva 'a e faingamālie ki Ha'apai 'o e Hou'eiki Nōpele Fika 1 mālō.

Tevita Puloka: Tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi mo e kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, tapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, Hou'eiki Minisitā kae pehē ki hoku kaungā Fakafofonga 'o e Kakai. Sea 'oku mahino 'aupito pē mei he me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'i he kamata, mo e kinikini fakalukufua 'o e fokotu'utu'u 'o

e Patiseti 'o e ta'u ko eni mo e ta'u fakapa'anga 'oku tau hanga atu ki ai. Pea pehē ki he pou pou na'e fai mo e fakaikiiki na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Ko e me'a pē 'oku mahino ki he motu'a ni 'oku ou kau au he tui ke 'ilo ko e hā e me'a na'e faka'ilonga'i 'aki 'a e ola 'o e fokotu'utu'u 'o e Patiseti ko eni. 'Osi mahino ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia e me'a ko ia ke pau ke 'asi mai ho'omou Patiseti. Pea hangē ko e fakamaama na'e fai 'anenai mei he 'Eiki Minisitā Lao 'io 'e lava 'a e vakai ki ai 'i he taimi 'e fai e sio ai ki he ngaahi vouti pē ko e ngaahi palani *corporate plan* 'o e ngaahi potungāue.

Ko e me'a 'oku mahino ki he motu'a ni ia he 'oku 'asi he lipooti hili ko ē 'a e fakatamaki peesi 11, na'e lekooti 'a e tupu faka'ekonōmika ko e 2020 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au ki he 2019 'a ia na'e tupu 'aki 'a e peseti 'e 7. Pea ko e anga ko ē 'o e tūkunga 'o e 'aho ni, kapau te mou me'a pē ki he palakalafi fika 4 'oku 'omai ai 'a e fo'i sio ki he kaha'u tokua 'o kapau he 'ikai toe 'i ai ha fakatamaki fakaenatula fakatu'upakē, 'e tupu 'aki 'a e 'ekonōmika 'a e fonua ni 'aki 'a e peseti 'e 3.4 'i he ta'u 'e 3. Peseti ia 'e 1.13 he ta'u. 'Oku ou falala pē au mo e 'amanaki lelei ki he 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia mo e Pule'anga ko eni. He neongo 'oku hangē 'oku ou fehu'ia pē 'e a'u e me'a ko eni ke lolotonga 'eta lekooti pē ko e peseti pōini 7 he 2020, kuo ta nga'unu 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 2023 ki he 2025 'o ta tupu 'aki 'a e peseti 'e 1.13 'i he ta'u pē ko e peseti 'e 3.4.

'Oku 'ikai 'uhinga eni ia 'Eiki Sea 'oku ou faka'ikai'i 'a e fokotu'utu'u 'oku nau fai, ka ko 'eku fakamanatu pē mo e fakafehoanaki ki he kuohili, pea 'oku 'i ai pē mo e 'amanaki lelei 'oku tui pehē pē motu'a ni. 'Oku ou faka'amu foki 'oku ou kei hoha'a pē au pē ko e 30.3 miliona ko eni 'o e *deficit* pē ko e fe'amokaki, 'oku ou toe 'amanaki pē 'oku 'i ai pē ha feitu'u 'e ngalingali 'e kei lava pē 'o fakatōli'a mei ai mo fakakakato mei ai 'etau Patiseti. Ko u fie hoko atu au 'Eiki Sea he na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 5 pea neongo na'e fakatonutonu mai 'e he 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai kau ia 'i he Patiseti heni 'a e kelekele.

'Eiki Sea 'oku ke mea'i pē, ko Tongatapu I ko e kelekele ia 'oku ma'u mafai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fonua. Ko e peseti 'e 24 'o e kelekele 'o Tongatapu 1 ko e fu'u ano ko eni he tu'a Hala Hofoa 'o 'alu atu ai ki mui Sōpu. Talu e lele atu 'a e motu'a ni 'o fetāngutu'i 'i 'Isileli pea na'e mahino pē 'a e anga e fakanofonofa he 'aho ko ia. Na'e fai ia 'e he 'Eiki Minisitā Fonua 'o e 'aho ko ia. Pea na'e 'omai ai 'o tākaki mai ai si'omau kāinga mei hotau kāinga pē mei Tokelau. Ko e me'a ko ē 'oku ou fakatokanga'i...

<008>

Taimi: 1555-1600

Tevita Puloka: ... he ko e ngaahi talanoa 'o e 'aho ko ia tokua ko e 'elia ko eni 'oku tuku ia 'e he Pule'anga ke fai 'aki 'ene ngāue ki he lelei fakalukufua. Kuo fakatokanga'i 'e he motu'a ni ia kuo 'osi ngāue 'a e ngaahi 'api 'o tanu 'o nofo'i 'a e 'elia ko ia. Ko e me'a pē ia 'a e Pule'anga pea mo e 'Eiki Minisitā Fonua, me'a pē fakakaukau e motu'a ni ia ki ai ke 'uluaki fika 'uluaki mu'a 'a e si'i ngaahi fāmili 'o Kolomotu'a mo Tongatapu 1 'o tautautefito kia nautolu 'oku ofi atu he 'elia ko ia 'o kapau kuo faitu'utu'uni e Pule'anga ke vahevahe.

Mo'oni lahi 'aupito 'a e lau ke sivi 'o e ngāue 'a e kau ngāue fakapule'anga pea hangē ko e me'a pē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 5 mo e ngaahi pou pou 'a eni 'oku ui ko e *PMS*. 'Io 'o hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Lao tuku ke toki sivi kimautolu 'e he kakai te nau fili kimautolu ka ko u fakamanatu atu pea ko u kole atu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea,

sivi ‘aki mautolu ‘a e anga e founa ‘oku mau ō ‘o ngāue’aki e pa’anga ‘oku mou, ‘oku ‘omai ‘e he Fale Alea ke mau ō ‘o fengāue’aki ai pea mo ‘emau kosiliō mo e kakai ‘o e ngaahi vāhenga ‘oku mau tauhi, mo sivi ‘aki ‘a e ‘osi ko ē hono sivi ‘e he ‘Atita ‘emau faifatongia ‘oku faí.

Hangē pē ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 2 ‘o Tongatapu ko e mo’oni ‘o hangē ko e me’a na’a ke me’a ki ai pea telia ‘o pehē na’a ke tuputāmaki ho’o me’a atu ‘o ‘ofa atu ho’o ki’i seniti ‘o vahevahe ki he vāhenga ‘e taha pea hangē ‘oku ‘ikai ke fakahounga’i. Ko u kole atu ‘e au nau lele au ‘o fakatotolo’i ‘ou lave’i ko Tongatapu 1 te ne fakahounga’i ia ha’amou ‘ofa pē ‘e fai mai ki ai Hou’eiki Nōpele.

Ko e ‘ofa na’a ke fai ki he tu’unga si’i kau fefine ‘i Tongatapu 1 kuo ‘osi fai ‘eku feinga kia nautolu ke pau ke nau lipooti atu ki he Feitu’una ‘a e founa na’a nau fakamole ‘aki ‘a e seniti na’a ke ‘ofa mai kia nautolu. Ke tau kumi nai pē ko hai ‘oku masiva pea ko e mo’oni ia pea ‘oku ‘alu hake ‘a e ngaahi fakamalanga ‘o ‘asi hake ai e kau toutai mo e kau ngoue pea pehē ko e tokoni ia ‘oku fai ki he masiva. Te’eki ai ke u sio ‘i he kau tu’umālie lahi mo’oni ia ‘a e kau toutai pea mo e kau ngoue. Ko u tui au ‘oku ou me’afua ‘aki ‘e au e masiva ko ha taha ‘oku ne ‘ilo lelei pē te ne lava ‘o fai hano fatongia ke mo’ui ai mo hono fāmilí kae toki tu’u atu pē ia ‘o ‘alu atu ‘o kole mo e ‘amanaki pehē pē ke ma’u pē ‘o toki mo’oni e lea ko ē ‘a e mātu’a mama kavatonga, mai ange.

Ko u ‘amanaki pē ko e fokotu’utu’u ko eni kuo fai ‘e he Pule’anga ‘e hoko ke ne hanga ‘o fakalotoa ‘a e kakai ‘o e fonua ke tau ma’u e laumālie ‘o e fe’aonga’aki. Hangē pē ko e talanoa ‘o e ‘anga mo e teliteli’ulí, tau taki ‘i ai hotau fatongia mo e fatongia ‘o e Pule’anga kae pehē ki he kakai ‘o e fonua.

‘Oku ou ‘amanaki pē ko e kole ko eni ki he fakalahi nō ko eni ‘a e Pule’anga ‘anenaí na’e fakahū mai ‘i he Fale Alea ‘oku ou tui lahi pē ‘o hangē ko e fakamalanga na’e ‘omai mo e ki’i tohi na’e pou pou mai ki ai, na’a mou hanga ‘o sivilivi’i pea mo e *IMF* pē ko fē ‘ia ‘a e feitu’u ‘oku kumi mei ai e pa’anga ki he tu’unga faka’ikonōmika ‘o e fonua. Pea tokua ‘e malava ‘i he sivi ‘e he kau mataotao ‘o kimoutolu kae pehē pea mei he ngāue’anga ko ia ‘e lava ‘o feau ‘a hono tā fakafokí.

‘Oku ou ‘amanaki pē ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia na’e, ko ia pē ‘a e ‘uhinga ‘oku tali ‘aki. Ka ko u tui pē Sea kuo hoko ‘a ho’omou fokotu’utu’u ngāue ...

<009>

Taimi: 1600-1605

Tevita Puloka: ... fakalukufua mo e Patiseti ko ení ko ha me’a ia mo ha toe ‘uhinga ia ‘oku kei ava mai ai e nima ‘o e ngaahi kautaha fakavaha’apule’anga fengāue’aki ko ení ke tali ‘a e kole ko eni ‘oku tau faí.

Sea ko e, ‘oku ‘i ai pe mo e ngaahi me’a ‘oku ‘aonga ke u toki fakahoha’a pe ai ‘i he taimi te tau ‘alu ki he fakaikiiki e ngaahi potungāué, mālō ‘aupito e ma’u taimi.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, Hou’eiki toe ‘i ai ha taha ‘i he Falé ni ‘oku toe ‘i ai ha’ane me’a ‘o fekau’aki pe mo ha me’a. Ko e ki’i miniti ‘e nima ko ení ‘oku toe ko ení te u ‘atu pe miniti ‘e 4. Pea ko u tui te tau mālōlō pea tau toki foki mai he 5 ki he 7. Ka ko e

tu'utu'uni meí he Sea pe ia, fatongia pe motu'á ni, me'a mai Fakafofonga, 'ikai ke 'i heni Fakafofonga Nōpele fika, te u 'oatu ki he Feitu'una Tongatapu 5, me'a mai.

Dr. 'Aisake Eke: Fakatapu atu Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Kapinetí pehē ki he Tama Pilinisi pea pehē ki he Hou'ekí, Fakafofonga Hou'eiki pea pehē ki he Fakafofonga e Kakaí.

Sea ka u ki'i lave atu pe eni 'aku ki he tu'unga faka'ekonōmiká kuó u 'osi lave au ki he ongo kupu 'e ua ko ē kuo 'osí. 'A e feinga ko ē ke langa 'a e tafa'aki mateuteu ko ē fonuá ki he ngaahi fakatamaki fakanatulá. Peá u 'osi lave au ki he me'a ko eni e ngaahi potungāué, ko u ha'u eni ki he tu'unga faka'ekonōmiká 'Eiki Sea.

Sea ko e tu'u ko eni ko ē 'o 'etau me'a ko ē ku 'omai he 'Esitimeti ko eni 'okú ne pehē mai ko 'etau tupu ko ē na'e 'i ai e tupu ko ē 20 na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 1. Ko e taimi ko ē na tau 'alu ai ko ē ki he 21, 2021 'oku holo e tu'unga faka'ekonōmiká 'aki e peseti 'e 3. Pea ko e 'alu ko ē ki he 22, 'alu ia 'o peseti 2.6 'o peseti 'e 3 ia. 'Oku pehē 'e tupu pea toe 'alu ko ē ki he 23, 3.3 ia 'oku pehē 'oku 'alu ki he 3.3 Sea. Ko e taimi ko ē 'oku ou vakai hifo ai ko e hā e me'a 'oku makatu'unga ai me'a ko e tupu. 'Oku ou sio hifo au Sea 'oku 'ikai ke fenāpasi e ngaahi fika ia ko iá mo e fokotu'utu'u ki he *growth* ko eni.

Ongo ma'u'anga pa'anga fakahoko'aki ngāue fonua

Ko e taha 'o e ma'u'anga pa'anga ko ē 'oku fai'aki ngāue e fonuá ni, ko e pa'anga ko eni 'oku tafe mai mei mulí. 'A ē ko eni mei hotau kāinga ko eni pea mei muli ko eni 'oku nau tokoni mai 'i he pa'anga ko eni ko e *remittances* 'oku nau 'omai aí. Tau fiefia lahi Sea 'oku nau kei lava pukepuke 'a e fāngeau fitungofulu tupu miliona he ta'u. Ko e konga lahi ia 'oku tau mā'anu ai he fonuá ni.

Pea ko e konga ko ē hono ua ko ē 'oku tau lava ai ko ē 'o fakapa'anga 'a e fonuá ni ko e pa'anga ko ē 'oku 'omai ko ē pea meí he tokoni ko ē ngaahi fonuá Sea. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē 'i he tu'u ko ē 'i he taimi ní 'oku kei lahi ange pe 'a e pa'anga ia 'oku fou mai pea meí he pa'anga ko eni 'oku ha'u pea mei mulí mei hotau kāingá.

Pea ko 'ene 'osi pe ko iá pea tau toki sio mai eni ki loto fonua, ko e hā e fakapa'anga ko ē 'oku fai ko ē 'oku fai ko ē heni? Ko e me'a ko ē ki he ngaahi pangikē ia Sea 'a ia ko 'etau lave eni ko ē ki he *Monetary Policy* 'oku 'i ai e lave mai ki ai e me'a ko eni. 'Ikai ke loko 'i ai he me'a ia, holo e nō ia. 'Ikai ke 'i ai ha pa'anga, holo kotoa e nō ia ko ē ki he fonuá ni. Ko hono 'uhingá pe foki mahino ko e konga lahi ia ai koe'uhí ko e mamafa ko ē 'a e totongi nō. Pea 'oku ou tui ko e palopalema eni ia 'oku tau fehanga hangai mo ia. Pea 'oku 'i ai pe foki 'e nau mo'oni koe'uhí ko 'enau tokanga 'anautolu ia koe'uhí ke mahino 'oku 'ikai ke nau nō na 'ikai ke lava 'o totongi.

'A ia 'i he'ene pehē ko u pehē ko e *Monetary Policy* 'oku 'ikai ke ngāue ia, 'oku 'ikai ke ngāue ia. Pea 'i he'ene pehē 'oku tonu ke fai ha sio fo'ou ia 'a e me'a ko eni, ko e hā ha toe founa kehe ange. Sea ko e taimi ko ē na'e tō lalo ai ko ē tu'unga faka'ekonōmika ko eni koe'uhi ko e KOVITI. 'Amelika mo e ngaahi fonua ko iá fengāue'aki lelei 'aupito e Pule'angá, patiseti ia pea mo e sino ko eni 'o e Pangikē Pule ko ē 'a e ngaahi fonua ko iá ke pa'anga ki he *Monetary Policy* na ngāue lelei. Mai e pa'anga, tafe mai ki tu'a ki he fonuá koe'uhí ke lava 'o ngāue mo ma'anu e ngaahi kautahá. Mai ha pa'anga ke kamata fo'ou e pisinisi pea ko e founa lahi taha

ne nau fai'akí, fakafou mai he pōnite meí he Pangikē Pulé, ha'u ai ki Fale Pa'anga, toki hanga 'e Fale Pa'anga 'o tuku atu ki he ngaahi ngāue ko ē nau lava ko ē fakahoko.

'I he fonuá foki langa e ngaahi fakalelei'i e ngaahi hala fakakavakava, ko e hala. Ko 'eku lave ko ē ki heni 'ikai ke hoko ia 'i Tongá ni. Ko u tui ko e pole ia kia kitautolu ke sio ki he tafa'aki ko iá Sea. Ko u tui 'oku tonu ke fai ha sio ia, 'oku tau fu'u fakafalala 'aupito 'i Tongá ni 'i he me'a ko eni he ngaahi pangikē. Ka ko e me'a ko u fokotu'u, tonu ke toe fai ha sio ia ke 'ai ha māketi ...

<010>

Taimi: 1605-1610

Dr. 'Aisake Eke: ... ki he *security* fakatau *share*, he koe'uhi 'oku fu'u taha 'aupito 'a e ngaahi pangikē ia, 'oku nau fu'u taha 'aupito nautolu 'i he me'a ke nau tu'u ai 'i tu'a, totongi tukuhau 'a e totongi nō. Pea ko e me'apango ia 'oku 'ikai ke 'asi 'i he 'Esitimeti ko eni, fakamatala pa'anga ko eni, ka na'e totonu ke 'omai. 'Ikai ke 'asi mai ia 'i heni ia ko e hā 'a e faikehekehe ko ē pa'anga nō mo e pa'anga *deposit* 'oku ui ko e *spread*, 'ikai ke 'asi ia heni, kae fakamatala mai pē *monetary policy* ia heni. Ko e meimei ko e vāmama'o fa'a lele mai 'aki ia meimei peseti 'e 7, 8, 9 kapau te tau faka, kapau na'e 'omai 'a e fika ko eni Sea ka mou me'a ki he faikehekehe ko eni tatau pē kimu'a ia 'i he KOVITI 'o a'u mai ki he taimi ni, 'ikai ke 'i ai ha liliu ia.

Pea 'oku mahu'inga leva ke tau kumi 'etautolu ha founga ki he me'a ko ia. Ko u lave'i pē 'oku 'i ai 'a e founga 'oku 'omai 'e he Pule'angá ke nau sio ange ki he tokoni'i ko ē ngaahi *private sector*, 'a ia 'oku meimei ko e *syndicate loan, loan*. 'A ia 'oku 'uhinga ia 'omai kātoa 'e he 'ū pangikē ha fo'i pa'anga tau pehē 10 miliona, pea toki hanga 'e he Pule'anga 'o *subsidize* e nō ko ia 'o toki tufa atu.

Sea tonu ke fai ha vakai fakalelei ia heni mo e Pangikē Pule. Na'e 'osi 'i ai ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole ē.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Angalelei pē, laumālie lelei 'a e Feitu'una 'uhi pē ko 'etau taimi 'e toe 'oatu 'a e faingamālie, tau liliu ki he Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: Hou'eiki hangē ko e tu'utu'uni ko ē na'e tali 'aneuhu, te tau toloi ki he 5 toki hoko atu ki he, 'a e fakataha ki he 7, pea 'e lau pē ia ko e 'aho 'e 1, 'i he'ene pehē he'ikai ke tau toe kelesi toloi pē Fale ki he 5 toki kelesi 'i he 7. Mālō.

(Toloi 'a e Fale Alea ki he 5 efiāfi)

<005>

Taimi: 1705-1710

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ko 'etau tu'utu'uni 'oku tu'uma'u pē ko 'etau lele pē ki he 7:00 pea tau toki kelesi tukukehe ka toe 'i ai ha fokotu'u mai ke tau hoko atu. Faingamālie kapau 'oku mou ivi lahi ke tau hoko atu. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a Hou'eiki tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

(Liliu 'o Komiti Kakato me'a mai e Sea Le'ole'o 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki mālō ho'omou laumālie tau ma'u ki he efiāfi fakakoloa ko eni. Hou'eiki 'ikai ke u toe fakalōloa mahu'inga 'aupito 'aupito e me'a 'oku mou me'a mai'aki fekau'aki pea mo 'etau Patiseti. 'I he faingamālie ko eni 'e tuku ia ki he Fakafofonga Tongatapu 5 ke hoko atu 'ene me'a mai 'o fekau'aki pea mo e 'ekonōmika fakalalakaka me'a mai.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō tapu ki he 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineta pehē ki he Hou'eiki Fale Alea 'a e Nōpele pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Sea ko e lave ko ē tu'unga faka'ekonōmika ko e langa fakalalakaka tu'unga faka'ekonōmika lahi 'a e fe'unga 'a e pa'anga 'oku tuku mai ki tu'a ke ngāue'aki he kakai. Ko e ivi ia ko ē 'oku ne hanga 'o fai'aki ha ngāue 'oku 'i ai ha pa'anga. Ko u lave ko ē 'anenai 2020/21 ko e pa'anga ko ē na'e 'omai ko ē 'a e kakai 'o e fonua fe'unga ia mo e 408 miliona fo'i ta'u pē 'e taha. 'A ia ko e peseti ia 'e 41. 'A ia ko e 479 miliona 'oku 'omai he kakai ko e pa'anga pē 'e 71.1 'oku 'alu ki tu'a he pa'anga ko ē 'oku 'omai he kakai.

'A ia ko 'etau lī pa'anga ia 'a e kakai. Pea ko e pa'anga ko ē 'oku 'omai ko ē he tokoni ko ē ki he Pule'anga 'i he 2021 fe'unga pē he peseti 'e 17 pē 'oku fe'unga pē ia mo e pa'anga 'e 185 miliona. 'A ia ko e pa'anga ko ē 'oku ne hanga 'o si'i tokonia 'a e masiva mo e kakai fakalukufua 'a e pa'anga ko ē 'oku 'omai mei muli, mai ko eni he *remittances* lahi toki tokoni atu ai pē pa'anga ko ē 'a e Pule'anga.

Ko e pa'anga ko ē 'oku 'i loto ko ē he pangikē he 2021 fe'unga ia mo e 592 miliona peseti ia 'e 59. 'A ia 'oku peseti 'e 59.2 miliona. Ko 'ene nō ko ē na'e 'oatu ki he kakai ki he *private sector* Sea. Ko 'ene nō ko ē na'e 'oange ko ē 'i he 19/20 na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 3. Ko 'ene ha'u ko ē ki he 2021 holo'aki holo ia peseti pē 'e 1.4.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea kole fakamolemole pē ko e 'ai pē ke fakatonutonu he ko e *Budget Statement* foki eni e 2022/23. Ko e ngaahi me'a ia na'e hoko he 2020/2021 ko e me'a ia he kuohili. Kole pē ki he Fakafofonga ko e 'uhinga pē, 'uhinga ia 'oku tau ngāue efiāfi ai ke tau foki mai pē ki he ngaahi fokotu'utu'u atu 'o e ta'u ni Sea mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a ki he tēpile 7 'e Fakafofonga.

Dr. 'Aisake Eke: Ko ia. ...

<007>

Taimi: 1710-1715

Dr. 'Aisake Eke: ... 'A ia kapau ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'A eni 'oku 'omai he 'e tamaiki.

Dr. 'Aisake Eke: 'A ia ko e peesi 86 eni fakapalangi kātaki ka u ki'i 'atu pē ia. Ko u kole pē au 'Eiki Palēmia 'oku mahu'inga e 'ilo ia e kuohili mo e tafe mai 'a e pa'anga. He'ikai te ke lava tautolu 'o 'ilo 'a e tu'unga 'a e 'Esitimetri kae 'oua kuo tau 'ilo eni. Mahu'inga eni ko e 'ātakai eni 'oku tupu ai 'a e 'ekonōmika pea 'oku mahu'inga ke tau ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu atu pē Sea. Ko e *Budget Statement* eni 'oku ne 'omai 'a e ngaahi *policy* mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ki he Patiseti 'o e 2022. Ko e me'a 'o e 2020 ia ko e me'a ia 'o e Pule'anga 'o e 2020 na'a nau fai tu'utu'uni ki ai. 'A ia ko 'eku kole pē 'aku ia ko u mahino'i pē 'e au 'a e tā mai ko eni 'a e halafononga ko eni ka tau foki mai ki he ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi me'a 'oku fokotu'u atu 'e he Pule'anga ko eni fekau'aki pea mo e Patiseti 2022/2023 ko ia pē Sea mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea ka u fakahoko ange ki ai 'a e fetaulaki fehokotaki. Kapau ko e tu'u eni ko ē ko e fakafuofua ko ē 'oku 'omai 'e he Pule'anga ki he tupu ko eni 'i he'etau 'alu atu ko eni 'Esitimetri ki he 3.3 pea tau 'alu atu ai ki he ta'u 2023 pea mo e 23/24 Sea 'oku hala ia ko 'eku sio hifo au ki ai 'oku 'ikai ke fenāpasi e ngaahi fika ia. Ko 'eku 'uhinga eni Sea. Koe'uhi ko e kamata ko eni...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oleva pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ki'i me'a hifo pē ko e 'uhinga ka tau vakai leva ko e hā e 'uhinga 'oku ne me'a mai 'aki 'oku hala. Ka ke tali mai 'e he Feitu'una.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea ko ia. Mālō Sea mou ki'i talitali hifo kae 'oatu e me'a pea mou toki me'a mai. Hūfanga he fakatapu.

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a ia 'a e Feitu'una ke tu'utu'uni mai 'ikai ko e me'a ia 'a e Fakafofonga. Talaange ki ai ke fakatonutonu pē pea 'ai pē ke sai pē 'etau founa.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ia, mo me'a loua ki lalo, mo me'a loua ki lalo. Mo'oni 'aupito 'Eiki Palēmia. Fakamolemole pē 'oua pē te mou tuputāmaki me'a ia 'a e motu'a ni. Na'a ku 'osi kole atu ki'i me'a mai pē 'i he me'a ko ē, 'a ia 'oku ke pehē 'oku hala fekau'aki, kae tali mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ka tau hoko atu.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea. Kole fakamolemole atu pē 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia 'i he me'a ko ia ka 'oku mahu'inga. Ko hono 'uhinga eni Sea. Ko e lahi ko ia e pa'anga 'a e fonua ni, ko e 'Esitimetri ko eni 'oku 'omai ko eni, ko e 'alu ko ē ki he 22/23 ko e lahi ko ē ko 'eku fakafehoanaki eni mo e me'a ko e lahi. He ko e lahi ko e pa'anga he fonua, ko ia te ne 'omai ko ē tupulaki faka'ekonōmika pea kapau 'e si'isi'i 'e holo ia.

Ko e patiseti ko eni 'oku 'omai 'e he Pule'anga 'i he 22/23 'oku fenāpasi pē foki 'a e pa'anga hū mai ia ko ē mei muli, pa'anga ko ē 'oku 'omai ko ē mei muli he ngaahi ngāue lalahi 'oku fenāpasi pē ia. Fakatatau pē mo ia 'a e ngaahi ngāue 'oku 'omai pa'anga mei muli ka 'oku 'ikai 'omai ha pa'anga ki heni 'a ia 'oku ui ko e *In Kind* kae 'omai pē ia 'o 'omai koloa.

Kapau te ke mea'i hifo 'Eiki Sea, ko e tu'u ko ē 'a e pa'anga ko ē *cash* ko ē 'oku 'omai he 'Esitimetri ko ē 22/23 'oku fe'unga ia mo e 217 miliona. Ko 'ene ha'u ko ia ki he 23/24 holo ia 'o 95 miliona pē, 95 miliona holo 'aki ia 'a ia 'e 117 miliona. Ko e fo'i holo ko ia sio fu'u

holo lahi ia. Pea toe holo leva mo e 'Esitimetri ko ee 'o e pa'anga 'amanaki mei muli holo ia mei he 95 ki he 88 miliona.

Ko e me'a ko ia 'oku talamai 'e he Patiseti ko eni, ko e ta'u 22/23 pē lahi e tokoni mai mei muli.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e 2000 fē ko ā 'oku ke me'a mai ki ai e holo ki he 85?

Dr. 'Aisake Eke: Ka pau te mou me'a pē ki he tēpile ko eni 3 'Esitimetri kapau te mou lave pē ki he 'Esitimetri tēpile 3. 'A ia ko e peesi 9 ia ko ē 'esitimetri.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku tau 'alu 'o alea'i 'a e 'esitimetri he taimi ni pē 'oku tau kei nofo pē he *Budget Statement*.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakamolemole Fakafofonga ē koe'uhi pē ko e kau ngāue 'oku nau tokoni mai pē ki he motu'a ni koe'uhi 'e 'ikai ke u fakama'opo'opo kotoa. Kapau leva ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai ko e 'Esitimetri te tau 'alu tautolu ki he fakafō'i vouti leva. Me'a pē 'i hē pea ko 'etau 'alu ko ē ki he fakafō'esitimetri pea ke me'a mai leva ki he ngaahi me'a ko ena.

Dr. 'Aisake Eke: Ko 'eku lave pē Sea koe'uhi ko e taumu'a fika 3 ko e tupulaki fakafō'ekonōmika, ko e me'a ia 'oku ou lave atu ai. Ko 'eku lave pē ki he tupulaki fakafō'ekonōmika pea u lave leva ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga he 'oku na fu'u felāve'i 'aupito. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou sio ko ē 'i he tu'unga ko ē 'i he fokotu'utu'u mai 'i he pa'anga ko ē *budget support* mo e pa'anga ko ē mei muli fakataha mo e *cash* 'oku holo ia.

'A ia 'i he'ene tu'u pehē 'a ia ko e tēpile 3 'Eiki Sea peesi 9 fakapalangi 'oku 'asi ai pē ai ko e hā e *cash* ko ia he 22/23, 23/24, 24/25 he ki'i tēpile ko ia 'i lalo 'oku ui ko e fakapa'anga 'asi ai e fika ko ia. 'A ia ko e fika ko ia 'oku 'omai heni 'e holo e pa'anga ia mei muli. Ko e taimi ko ia 'oku pehē ai 'Eiki Sea ko ē 'a e holo 'a e pa'anga ko ē 'omai mei muli ki heni, ko e me'a ko ē 'a e feitu'u te ne tānaki ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io Fakafofonga Fika 13. ...

<008>

Taimi: 1715-1720

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... Ki'i 'oleva hifo Fakafofonga Tongatapu 5. Ha'apai 13 me'a mai ko e hā e me'a 'oku ...

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonu ke tau fōki mu'a ki he me'a ko ē na'e me'a ki ai e Feitu'una he ko e 'uhinga he 'oku tau lele hē lele hē. Ka ko u kole atu ke tau me'a kapau ko u fokotu'u atu 'e au ka tau fōki tautolu ia ki hē ka tau fakavouti ka tau 'osi.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Ha'apai 13 'a kapau te ke me'a fakalelei pē ki he me'a 'oku ou 'uhinga ki ai. Ko e me'a ko ē na'e 'osi me'a mai he Fakafofonga ki ai 'o fekau'aki mo e 'Esitimetri ka kou kole ki ai ke toki me'a ki ai 'apongipongi pē ko e uike kaha'u ka ko 'ene

to'o mai pē kongā ki mu'a e 'Esitimetí 'o e 'uhī he 'oku 'asi ai e holo ke fakamo'oni'i'aki he ko e tukuaki'i lahi eni 'Eiki Palēmia 'oku fai atu 'oku 'i ai e hala 'i he 'Esitimetí.

Pea ko e me'a ia ko ē 'oku tau fiema'u ke tau 'ilo mea'i 'e he Fale ni ko e hā e hala ko ia. Ka 'oku 'omai 'ene poiní 'oku 'i ai e holo mei he ta'u ko ē ki he ta'u ko ē, 217 holo ki he 95. Ka ko u kole atu pē ki he Fakafofonga Ha'apai 13 tukuange pē 'a moutolu kau Fakafofonga ke mou me'a mai he, he ko ē 'oku fakama'opo'opo mai, me'a mai.

Dr. 'Aisake Eke: Sea, ko e pa'anga ko ē 'oku ma'u ko ē 'e he 'ū sekitoa Pule'anga 'oku fakatefito mei he tupu 'a e 'ekonōmika, ko 'ena fetaulaki ia. Ka makoko e, 'a e tupu faka'ekonōmika pē holo ko e holo ai pē e ma'u pa'anga 'a e Pule'anga, ko 'ena felāve'i ia 'e Fakafofonga Fika 13 'oku na felāve'i 'aupito ai.

'A ia ko e kongā ia ko u sio ko ē ki ai ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io tali 'aupito e fakatonu ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea ko e 'uhinga ko eni ko e pehē ko eni ko e fika pē ko eni ko eni he tēpile 'o e 'esitimetí 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e tukuaki'i, 'oku 'ikai ko ha tukuaki'i ia ko e fehu'i. 'E tali atu ia ka ko e 'uhinga 'a'aku ia te tau nofo he Patiseti. Ko e momeniti 'etau 'alu ki hē neongo pē ho'o me'a mai 'anenai ko e fakaava leva ia e talanoa ki he'etau me'a hangatonu pē ki he 'Esitimetí. Neongo 'oku 'i ai e fika, ngāue mai 'aki e fika he *Budget Statement* he ko e me'a ia 'oku 'oatu ko e *statement* ia 'a e Pule'anga fekau'aki mo 'ene 'Esitimetí te tau a'u pē ki he 'Esitimetí. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. Fakafofonga?

Dr. 'Aisake Eke: Ko ia 'Eiki Sea ko 'eku lave atu eni he peesi 86 'o e *Budget Statement*. Pea ko u kole pē ke tau femahino'aki eni he taimi te tau a'u ai ki he Patiseti he tu'unga ko ē 'ekonōmika he 'oku na fu'u felāve'i he ko e me'a ko ē 'oku ou vakai ki heni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakamolemole Fakafofonga ē. Palakalafi fē he peesi 86.

Dr. 'Aisake Eke: Fakapālangi 'Eiki Sea ē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Ai mai ange faka-Tonga.

Dr. 'Aisake Eke: Tēpile 7.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Ai mai ange faka-Tonga 'e Fakafofonga fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni.

Dr. 'Aisake Eke: 98 faka-Tonga 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 98 faka-Tonga. 'Io.

Dr. 'Aisake Eke: 'A ia ko e peesi 98.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'afua faka'ekonōmika.

'I ai tokanga ke vakai'i tu'unga e nō ngaahi kautaha taautaha

Dr. 'Aisake Eke: Ko ia. 'A ia ko e peesi 98 ko eni 'i he 'i he, 'a ia ko e tēpile 7 ko e nō. 'A ia ko 'eku lave eni ko ē ki he nō. Nō ki he ngaahi kautaha he ē, ngaahi kautaha taautaha. 'A ia ko e, ko e konga ko ia 'oku ui ko e pa'anga mo e ngaahi nō 'i he pangikē he ē pea 'oku 'asi leva ai e ta'u 19/20, 20/21. 'A ia ko e pōini ko ē heni ke vakai ange ko e hā e tu'unga lahi ko ē pa'anga 'oku nō. He ko e taimi ko ē ko ē 'e si'isi'i ai e pa'anga ko ē 'a e Pule'anga ko 'ete 'amanaki 'e lahi e pa'anga ia e *private sector* ke nau fai 'aki e ngāue koe'uhí ke nau lava 'ohake 'a e tu'unga ko ē he kapau na'e pa'anga ko ē pa'anga 'e 10 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 22 'alu ki he 23, ka holo ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu pē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io ka 'i ai ha fakatonutonu fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uní me'a ki lalo Fakafofonga Fika 5, Minisitā Pa'anga me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e, 'oku 'uhinga pē ki he motu'a ni e tēpile 7 ko ia he fakalahí ka ko e tēpile fakatauhōa pē eni ia ki he ngaahi ta'u ki mu'a Sea. Ko e, 'oku 'ikai ke a'u ia 'o a'u mai ki he 22. Ka ko u kole atu au pē 'e pē 'e lava ke, ke tānaki atu ai pē Sea ke 'omai ha ki'i faingamālie ke fakamahino atu 'a e 'uhinga he 'oku meimei nofo eni he tēpile 13 peesi 45 Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io te u 'oatu pē faingamālie Minisitā Pa'anga ka ko u faka'amu koe'uhí ko e miniti 'a e Fakafofonga. Fakafofonga 'uhī ko e fakatonutonu ē ko u kole atu pē kapau 'oku, 'oku 'i ai ha fakatonutonu mei he Hou'eiki Pule'anga ka 'oku ke mea'i pē 'oku hangē ko e motu'a ni pea 'oku fakamolemole ke ke me'a ha toe 'uhinga 'e taha.

Dr. 'Aisake Eke: 'E Sea ko e taha foki ia e palopalema e 'omai e me'a ko eni 'oku 'omai pē *data* ngata pē he 2021. 'I kai ke tau ma'u 'e tautolu e *data* ko ē ki he taimi ni pea ko e me'a ko ē 'oku ou 'oatu pē me'a ko e *trend* 'a e anga ko ē 'ene 'alu 'a e kalafí 'a ē ko ē 'oku 'asi ko ē ko e fakamatala pē 'oku 'omai 'i heni. 'A ia ko 'eku lave ko ē ko e ngata pē 'a ia ko e 2013, 14 ki he 2021 'a ia ko 'ene tō ko ē mei he me'a ko e 2021 holo ia 'a e nō.

Ko 'eku pōini eni, kapau ko e tu'u eni 'i he ...

<009>

Taimi: 1720-1725

Dr. 'Aisake Eke: ... 22/23 mo e 23/24 holo'aki ia e 100 tupu miliona e pa'anga tokoni *cash*. Neongo 'oku ki'i hiki hake 'a e pa'anga ko ē he *inkind*. Ko e fehu'i leva ke 'ave tupu ko eni, ha'u e pa'anga mei fē? 'Oku tau pehē 'e kei tafe, tau pehē tafe mai ai pe 'ofa ia 'a e kāinga Tongá, fāngeau fitungofulu tupu 'i he miliona.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu atu pē Sea ke tokoni atu pē he taimi ko eni Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Ko e feitu'u ko ena te tau 'alu ki ai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ko e taimi pe ko ē 'okú 'ai pē ho malanga ko ho fanongo pē 'oku 'i ai ha fakatonutonu, fakamolemole ko e tu'utu'uní kuo pau ke ta'ofi ho'o me'a 'au ka e fai e fakatonutonú. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea 'oku mo'oni na'e holo mai 'a e nō ki tu'a meí he pangikē talu meí he 20 'o a'u mai ki he faka'osinga ko ē 21. Ka ko e kamata ko ē 'o e ta'u ní, 'i he kamata mai 'a e Pule'anga. Na'e mahino 'aupito ki he Pule'anga koe'uhí ko e holofa mai 'a e nō pea hanga ai 'e he Pule'angá 'o fai e ngāue fakavavevave 'o fakalahi leva na'e 'osi ui kātoa mai e ngaahi kau pule e kau pangikē ke fai ha sio ki he me'a ko ení.

Ko e fakamuimitaha mai 'oku 'ikai ke 'asi heni ka ko e fakamuimitaha na'e fai ki ai e sio 'i Mē. He na'e fai e, taimi ia na'e fai e sio tau'atāina ha'u pea mo e *IMF* 'o fai hono sivi'i e mo'ui lelei 'ekonōmika e fonuá Sea. Ko e fakamuimitaha 'ene a'u mai ki he taimí ni ko e meimei ko e lahi ko ē pa'anga 'i he ngaahi, 'i he fonuá fakafou 'i he ngaahi pangike, 'oku 'alu hake he taimí ni ki he 800 miliona. Pea ko e lahi ko ē ngaahi pa'anga nō 'oku hangē pe ko e 'oatu 'oku holo. Pea ko e me'a na'e fakalahi ai Pule'angá 'i 'Epeleli kamata atu 'i Mē 'o e ta'u ní, fakalahi e 9 miliona ki he nō ki he ngaahi sekitoa mahu'inga ki he langa fakalalakaka. Ko e fakaakeaké eni Sea, ko e feinga eni ke fakafaingofua 'a e kamata 'a e ngaahi, tautautefito ki he ngoue. Pea kapau he ko 'ene pēhē ko ē 'oku 'ikai ke na fetaulakí pea ko u kole Sea faingamālie ko ení.

Ko e me'a ko ē na'e feinga ke mahino atú 'a e feinga ko ē 'a e fokotu'u patisetí ke 'alu lelei. 'Uluakí, feinga'i ke malu e fonuá, kau ai mo hono malu'i e kakai masivá pea mo e ngaahi fakatamaki ki he fonuá. Pea ko e tefito'i kaveinga ia 'uluaki, ua, tolu. Ko e kongá leva hono uá ko e feinga ke fai e tokanga makehe ki he kau ngāue pea mo e ngaahi fatongia 'o e Pule'angá ki he fonuá ke toe leleiange 'a hono tūkunga paú pea ke ma'ama'a ange kae lava e kakaí 'o ma'u mei ai. Sea ko 'ene ha'u leva ko ē ki he, ko e 4,5,6 ia, ko 'ene ha'u leva ko ē ki he kaveinga lalahi hono 3. Ke fakatupulekina 'a e ma'u'anga pa'anga faka'ekonōmika e fonuá, ko e tefito'i kaveinga 7, 8 pea mo e 9 ia Sea. Sea 'osi mahino 'oku tau faingata'a'ia pea 'oku 'alu ki lalo 'a e Pule'angá, 'a e tupu faka'ekonōmiká he taimí ni.

Ko e fakafuofua ko ē 'o e 2020, ha'u ai ki he 2021 mei poini 7, 'alu hifo leva ai e fakafuofua ki he 2022 'alu hifo ki he *negative 2.2*. 'Oku 'ikai ke fakafiēmālie ia ki he Pule'angá Sea he koe'uhí 'oku 'uhinga ia te tau tu'ulu ki lalo 'a e ma'u'anga pa'anga 'a e kakai e fonuá. Ko e me'a leva na'e fokotu'u atu 'e he Pule'angá ki he Patisetí ke tau hiki lahi 'a e Patiseti 'o e 2023.

Ko e 'uhinga 'o e hiki lahi ko iá ke fakafetaulaki ki he fokotu'u ko eni ke toe lava 'o fakamālohi'i 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga 'a e Pule'angá. 'Uluakí ke malu e fonua. Uá, hiki 'a e sēvesí pea hangē ko e fokotu'u fakalukufuá 'o fokotu'u meimei ko e ta'u 'e 2 'e hiki lahi ai 'etau ngaahi fakamolé pea ko e ta'u 'e ua ko iá 'oku fai ai fokotu'u mo e 'amanaki lelei te tau hanga 'o langa hake kamata pe meí he ngaahi sekitoa ko ē 'oku tau malohi ai kamata mei he ngoue. Kapau te mou fakatokanga'i pē 'oku 'osi kamata atu he taimí ni fakafaingofua ngaahi me'a ngāue ki he ngoué ke lava 'o kake kake hake.

Kae foki mai ki he talanoa ko eni ki he me'a fakapa'angá. Ko e kamata pe ta'ú ni ne mahu'inga 'aupito 'a e, na'e lave Fakafofonga Tongatapu 5 'anenai ki he peseti ko ia meimei ofi ki he 8 'a e kehekehe ko ia 'a e *spread* pe ko e 'uhinga eni ko e fo'i kehekehe he totongi nō pea meí he totongi fakahū pa'angá pea mo 'ete nō atu ki tu'a 'a e pa'angá. 'Oku fakaikiiki atu eni 'i he peesi 70 pe na'e lave ki ai 'a e talanoa 'a e Fakafofongá, peesi 70 palakalafi 2...

<010>

Taimi: 1725-1730

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...‘Oku meimei nofo holo ko e fo’i ta’u ‘e 2 ko eni 3 talu mei he 20 tō mai ‘a e KOVITI meimei nofo ki he peseti ‘e 6 ‘a e *spread*. ‘Alu hifo ki he peseti ‘e 5.7, ko e fika eni ma’u pea mei he Pangikē Pule. Pea ko ‘enau ngaahi fiká ‘oku ‘atā pē ia ki tu’a ‘i he fakamatala, *open* ka na’e fakalukufua atu pē hono ‘atu ‘i he Fakamatala Patisetí. Ko e me’a ko ē na’e fai e sio ki aí ‘oku fai ‘a e tokanga lahi ke lava fengāue’aki ‘a e ‘ū ma’u’anga pa’anga, kau ai ‘a e pangikē. Ko e taimi ko ē na’e talanoa ai ki he ngaahi Pangikē Muli, ‘a ia ko ē ‘oku nau ‘i Tonga ni. Na’e mahino ‘aupito pē ‘enau ngaahi fakangatangata, pea mo ‘enau, ‘ikai ke nau lava ‘o toe fu’u ‘unu lahi holo ke tokoni’i ‘a e ngaahi langa. Ka na’e mahino koe’uhi pē ko e pangikē pē ‘a e Pule’anga, pea mo hono ngaahi kaungā ‘inivesitōa ‘i he pangikē ko eni.

‘A ia ko e ongo, na’e mahino ko ia pē ‘e vave ai ‘a e fokotu’u ngāue ko eni ‘a e Pule’anga. Pea meimei nofo pē ai ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni ko ē ‘o e, ko e pehē ko ē ‘oku holo ‘a e pa’anga tokoni ‘oku hala ia. Ko e fokotu’u pē ‘a e, ko e fokotu’u pē ‘a e, fokotu’u ko ē ‘oku ‘oatu ko e angamaheni ia kimu’a, pea tau ‘unu’unu mai ki ai. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u ke foki mai, kapau te tau tu’u pē he angamaheni tau pehē ke peseti ‘e 1 pē ko hono pōini 7 ta u ‘alu ai ki he 1.2, ‘e fu’u faingata’a ‘aupito ke tau fakafeau ‘a e fiema’u ‘a e masiva. Ko e fakatātā mahino eni, kapau te tau fiema’u ke liunga 2, ‘a e pa’anga hū mai ki he fonua, kapau te tau peseti ‘e 1, Sea, ‘e meimei ke ta’u ‘e 100 pea tau toki liunga 2 ‘a e pa’anga hū mai ki he fonua.

Ko e me’a ‘oku fokotu’u atu ai ‘e he Pule’anga ‘a e peseti ‘e 3.6. ke tau hanga ‘o hiki tau langa vave ‘a e fonua, pea tau feinga’i ke lelei ‘a e to’o fatongia ‘i he fo’i ta’u ‘e 2 ko eni, pea tau hanga leva ‘o fai pea mo e ngaahi ngāue makehe. Ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e mahino ko ē mei he pangikē, ko e fanga ki’i nō iiki, ‘oku lelei, ka ko ‘ene ola lelei ko ē pē ko e lahi ‘ene tokoni ki he fonua, ‘oku ‘ikai ke tataua ia mo ha ngāue lalahi. Ko e taimi ni Sea, ‘oku, na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga ko e *syndicate loan*, ‘oku lolotonga ngāue ‘a e Pule’anga, mahalo ko e fo’i ngāue lalahi ‘oku, ko e ngaahi ngāue ko eni ko e taha ai ‘oku fakafuofua ki he ofi ‘i he 100 miliona, pea ‘oku ‘i ai mo e ngāue ‘oku ofi ‘i he 20 miliona.

Ka ko e taimi ko ē ‘oku talanoa ai ki he ngaahi pangikē ke nau hanga ‘o fakapa’anga eni, ‘oku mahino he’ikai ke lava ia ‘e ha pangikē pē ‘e taha. Pea ‘oku fai ‘emau ngāue ko ē ‘i he taimi ni ke kau ‘i hono polokalama ko ē ‘o e Patiseti, ko e ngaahi ngāue ko eni Sea, ‘oku tau talanoa tautolu he fakangāue’i ‘a e toko 100 tupu, 150 ki he ngāue ‘e taha, pea mo hono, ‘i he ngaahi ta’u lahi. Pea ko e tākaki mo e ngaahi monū’ia ‘o e ngaahi fiema’u mei he ngoue, mei he toutai ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Minisitā Pa’anga, mahalo kuo mahino pē ho’o fakatonutonu ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: He ‘oku, ‘oku ‘i ai ‘a e pepa ia ‘a e Feitu’una ‘i mu’a ‘i he kau Mēmipa pea ‘oku ke me’a mai pē ‘i he pepa ko ia. Kae hoko atu mu’a ho’o taimi Fakafofonga.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō ‘Eiki Sea. ‘Oku ou kole faka’apa’apa lahi ‘aupito ‘Eiki Minisitā Pa’anga ē, taki hala’i ‘aupito. Kole ke u ki’i fakahoha’a atu ‘i he me’a ko eni ke mahino, he

kuo 'alu pē ke tau 'alu'alu hifo. Pea 'oku ou kole fakamolemole atu mou 'osi fakamalanga mai ka ko e anga eni 'emaui vakai atu 'a e fakafetaulaki ko ē ngaahi fika.

Sea, 'a ia ko e poini ko ia 'oku ou sio ko ē ki ai, Sea 'oku tau faka'amu tautolu ke tupu 'a Tonga, 'oku, tau ki'i loto 'otautolu ai, 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e, ta u faka'amu 'etautolu ke 10, ka ko hotau ivi. Ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e sio ki he ngaahi faka, ko e ngaahi *indicator* eni pea ko e ngaahi faka'ilonga e me'a te tau malava ai. He'eku lave'i hifo ko ē ko e 'alu ko ē ki he 'Esitimeti ko ē hangē ko 'eku lau, holo 'a e pa'anga ko ē 'o e nō. Ko e tu'u ko ē 'i he 2021, ko e lahi ko ē nō ko ē ki tu'a 'oku fe'unga mo e 342 miliona. Ko e lahi ko ē pa'anga ko ē 'oku 'i he pangikē 'oku felāve'i ia, fe'unga ia mo e 592.4. Ko e me'a 'oku holo ai ko ē 'a e nō.

Ko e taimi ko ē 'e, 'a ia ko e tu'u ko ē 'i he taimi ni kapau 'e holo pa'anga ngāue 'a e Pule'anga tautautefito ki he tokoni mai ko ē 'a muli he pa'anga *cash*, 'a ia ku ou lave ko ē ki ai, 217.6 miliona 'i he 22/23, ko ene ha'u ko ē ki he 23/24 holo 'o 95 miliona pē, toe holo ia 'o 88 miliona. Sio ko e fu'u 100 tupu miliona ko ia ko e fu'u pa'anga lahi ia. Ko e feitu'u leva ko ē 'oku te sio ki ai, feitu'u pē 'e 2, sio ange ki he *private sector* ki he nō na'a ke lava 'omai 'o fetongi.

Ko e konga 'e taha, sio ange na'a 'oku lava 'e he ngaahi pisinisi 'o 'omai ha pa'anga mei muli. Ko e founga foki 'omai 'a e pa'anga mei muli ...

<005>

Taimi: 1730-1735

Dr. 'Aisake Eke: ... lava ke nau nō pē 'oku 'i ai ha'anau fakatau *Sea capital market* mei he muli 'ikai ke lava ia. Ko e me'a 'oku ou sio hifo ko ē ki heni 'i he ha'u ko ē 'a e 'Esitimeti mo e fakafuofua ko ē me'a ke tau lava 'oku 'ikai ke fenāpasi ia. 'A ia ko e me'a ko ē 'i he tu'u ko ia. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni he ngaahi fika ngalingali ko e ha'u ia 'a e pa'anga tokoni. 'A ia ko e poini ko eni heni Sea ko e ngaahi fika ko ē e tokoni mei muli 'a ia 'e holo, pea ko 'ene lahi ko ē 'a e holo 'a e teau tupu miliona ko ia 'e holo 'a e pa'anga ngāue 'i loto ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu atu pē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo 'e Tongatapu 5.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E Sea ko e fakatonutonu 'i he tafa'aki ma'u'anga pa'anga 'oku tu'u ke holo pē ko e ngaahi *financial* pea mo e nō ko ē ki he ngaahi pisinisi ka ko e 'uhinga ia 'oku fokotu'u ai he Pule'anga 'a e fakamole 'a e Pule'anga ke hiki lahi 'i he fo'i fokotu'u Patiseti fo'ou ko eni koe'uhí ke ne hanga 'o teke 'a e ngaahi ivi ngāue ki he ngaahi ma'u'anga pa'anga pea toki fai leva 'a e ngāue ko ē ki he fakahekeheke mai ke toe faingofua ange 'a e lava ke ngāue ke ma'u nō pea mo lava 'o hū 'a e ngaahi pisinisi ke ma'u 'enau ngaahi koloa pa'anga ke fai'aki 'enau ngaahi ngāue fakatupu ki he fonua. Ko e 'uhinga ia Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: He kapau 'e tukuange pē ke holo, 'ikai ke tau fai ha me'a ki ai.

Dr. 'Aisake Eke: 'Ikai ko u kole atu te u a'u mai au ki he Pule'anga, ko 'eku 'uluaki ha'u eni he *Private Sector* kau a'u mai ki he Pule'anga. He ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni ko 'eku lave pē

ki he pa'anga ngāue 'oku tau 'ofa'aki eni 'a e tō ē. Ko e pa'anga eni kongā eni e pa'anga 'a e nō ko ē 'a e Pule'anga 'a e pa'anga tokoni, ko e fu'u pa'anga lahi ia 'a e holo ko eni 'a e teau fitungofulu tupu 'i he tokoni.

Neongo ko e pa'anga ko ē tokoni 'i he ngaahi ngāue lalahi 'e holo. 'A ia ko 'ene holo ko ia ko e feitu'u pē 'e taha 'e lava 'o ha'u mei ai, 'a eni 'oku ou lave ko ē ki ai ko ē ki he nō ko ē me'a ka 'oku 'ikai ke u sio fika ia ko eni 'e lava 'o kake, 'oku kei lele pē 'a e ngaahi pangikē ia 'i he me'a ko ia. Ke mea'i Sea ke pehē 'oku 'i ai ha ngaahi sekitoa na'e tupu 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi mo 'etau takai mai lele mai ko eni 'i he fu'u faingata'a ko eni Sea, ke pehē 'e 'i ai ha pisinisi 'e tupu ha sekitoa? Kātaki Sea ko e ki'i fehu'i atu.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu. Kole pē ki he Fakafofonga ko e *resize* e poini ia ko ē Patiseti ko eni ke fakaivia he ko e 'uhinga pē na'e tōlalo ko e KOVITI-19 mo 'etau *lockdown*. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia 'e Fakafofonga ko e me'a pē ia na'e 'uhinga ki ai 'a e Minisitā Pa'anga ko 'etau fakaakeake ko eni kuo pau ke tau fakamole ka tau toki a'u ki ha tu'unga 'oku fakafiēmālie ange. Ko e ki'i tokoni pē mo e fakatonutonu atu 'a e fakafehu'i 'e ia 'a koe Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea te u toki a'u mai au ki heni ka 'oku ou 'ai pē foki ko e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai pē Fakafofonga sai pē ko ho'o fehu'i mai pē kiate au ka 'oku ou fakalongolongo pē 'oku 'ikai ke u tali ho'o fehu'i.

Dr. 'Aisake Eke: Koe'uhí foki Sea ko e 'uhinga pē ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Aki pē 'uhinga ki'i me'a hifo ki lalo ka u 'oatu pē 'uhinga ko eni, ka te u pehē atu au 'io te ke toe fehu'i mai, pea kapau pehē atu 'ikai, te ke fehu'i mai. Ka ko u kole ki he Feitu'una 'e Hou'eiki 'oku 'i ai e ni'ihī 'i heni na'a mou 'i he Falepa'anga pea na'a mou hoko ko e kau Minisitā 'i he Falepa'anga. Koe'uhí ko 'etau kupu tu'utu'uni ka a'u ki ha tu'unga 'oku mou fakakikihi, te u kole atu mu'a he'ikai ke toe hoko atu ho'omou malanga. Te tau hoko atu tautolu ki ha taha te ne lava 'o me'a malanga he me'a ko ia.

Koe'uhí pē Fakafofonga Fika 5 'oku 'omai ho'o mo'oni 'a'au 'oku ou lave'i pē na'a ke Minisitā Pa'anga pea 'oku ke mea'i lelei 'aupito, 'aupito, 'aupito 'a e tupu mo e holo. Pea 'oku 'omi he Minisitā fo'ou ko eni he 'oku ne mea'i pē 'e ia ko e founa eni 'oku ne ngāue'aki. Pea taimi lahi tau ki'i faka'apa'apa'i pē 'a e Minisitā Pa'anga he ko ia 'oku 'i he lolotonga 'i he fatongia Minisitā Pa'anga hē. 'Io ka ke me'a mai ange.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō Sea. Tapu mo e 'Eiki Sea. 'Io kātaki Sea fakamolemole pē Minisitā Pa'anga. Ko e laumālie ia ko e, 'io tau ngāue fakataha pē ki he fonua ni ko 'etau faka'amu ke, ko e *growth*. Ka ko e anga eni 'etau vakai ko ē ki he tu'unga faka'ekonōmika. Sea ko e 'uhinga pē 'eku fehu'i atu he 'oku ou tui au ko e lahi ia 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e fakakaukau 'e tupu ha pisinisi.

Ka 'oku ke mea'i ko e pisinisi tupu lahi taha 'i he ngaahi ta'u ko eni 21/22, 20/21 ngaahi pangikē, tupu lahi 'a e pangikē. Ko e pangikē ko eni pea 'oku fakamālō ko e founa pē ia 'oku nau ngāue'aki 'enau hanga ko ē, fo'i pangikē 'e taha na'a nau hanga 'o tuku mai Matangi Tonga 'enau tupu ko ē ta'u fakapa'anga kuo 'osi. Nau tupu'aki 'a e 11.8 miliona *one of the bank*, ko u 'ai pē au ko e *BSP*. Ko e ma'u'anga pa'anga lahi taha na'e ma'u he pangikē ko eni koe'uhí ko e fu'u tafe lahi ko e pa'anga *remittances* 'a ia 'oku nau tānaki e *fee* ko ia pea mo e pa'anga

ko ē mei muli. Ko e toenga e ngaahi pisinisi ‘oku ou tui ‘oku si’i la’ala’ā ko e toe faingata’a’ia kotoa. Ka ko e ‘uhinga e lave ki heni sio ko e taimi ko ē ‘oku hoko ai e fakatu’utāmaki ‘a e faingata’a ko fē e ngaahi pisinisi ko ē ‘oku mo’ui. He ko e kongā eni Sea ...

<007>

Taimi: 1735-1740

Dr. ‘Aisake Eke: ... ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fatongia ia ‘o e ngaahi pisinisi. ‘Uluaki ko honau kau ‘inivesi *shareholder* mahino ‘aupito. Ka ‘oku ‘i ai pē mo e fatongia ia ‘o e ngaahi pisinisi ki he *society* ‘oku ui ko e *corporate responsibility* ki he fonua. Pea ‘oku ‘uhinga ko ē ‘oku pehē ko ē tāmaki ‘a e ngaahi pangikē koe’uhi pea lahi e tupu peseti ‘e taha peseti ‘e 14 ‘a e tupu ko ē koe’uhi ko e *return of equity*. Ka ko e kongā ko ē nau faka’amu kapau te nau tokoni mai ki he nō mo e fakama’ama’a ‘e lava mo’ui kātoa Sea. ‘A ia ka ko e tu’u ko ia he taimi ni sio ki he ngaahi mata’ifika ko eni ko e angā eni ‘ene tu’u ‘i he taimi ni.

Sai, ko e ha’u ko ē ki he Pule’anga. Ko e tu’u ko ē ‘oku ou talaatu pē Sea ‘oku ou hoha’a ki he fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ‘oku ‘omai. Ke mea’i Sea ko e Patiseti ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘e he Pule’anga ‘oku ‘omai ko eni ‘i he ta’u fakapa’anga lolotonga, ‘a ia ko ‘ene, ‘a ia ko e, ko e to’o mai ko ia he Patiseti lolotonga ‘a ia ‘oku ‘asi ia ‘i he tēpile 18. ‘A ia ko e, ke mou me’a pē ki ai. Ko ‘ene fe’amokaki fe’unga ‘a e fe’amokaki ko ia ‘etau Patiseti fe’unga ia mo e 95.3 miliona, ta’u fakapa’anga ko eni te tau fononga ki ai. Ko e 95 ko ia Sea, ko e 43 miliona mei ai tau fakafeta’i ki he ‘Eiki kei tokoni mai ‘a e ngaahi fonua he *Budget Support*. Ka ko ‘ene ‘alu atu ko ia ki he kaha’u, ‘oku ‘ikai ke toe ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko u koe ke fakatonutonu atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e toumoliliu e fokotu’u atu e Patiseti ko eni ko e fe’amokaki ‘o e Patiseti ko e 30 miliona.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ko u kole ange ‘oku, ka u talaatu e ‘uhinga ‘oku ou pehē atu ai ‘oku fe’amokaki. Ko e 95.3 miliona ko ē ‘a ē ko ē ‘oku ‘asi he peesi 53 fe’amokaki ia. Pa’anga ‘e 43 miliona tokoni mai ia ‘a e ngaahi fonua ki he Patiseti. Ko e toki fuofua taimi eni ‘oku ma’u e 81 miliona ‘a e tokoni mai ko ia ‘a e *budget support*. ‘A ia ‘oku tau tui pē ko e ‘uhinga ko u tui ko e tō mai ‘a e efu pea mo e ngaahi kongā ko ia tāmaki mo e KOVITI pea pehē ki he tu’unga ko eni ko ē ‘a e peau kula.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakatonutonu atu. Sea ko e taimi na’e fai ai ‘a e fokotu’utu’u ngāue ko eni, pea na’e mahino ‘aupito ‘a e, ko e fakalahi ko eni Sea ‘oku ‘asi pē he pepa Patiseti. ‘Oku, ko e tokoni eni ‘a e *World Bank* ki he Pule’anga. Na’e mahino ‘aupito ‘a e fu’u fiema’u ke hiki ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga. Ko e me’a ia ‘oku ki’i hiki makehe ai ‘a hono fakalahi. Pea hangē pē ko e, ko e fokotu’u kimu’a atu Sea pea na’e fai leva pea mo e talanoa ke ma’u ‘a e nō ma’ama’a *interest free*, ‘ikai ke totongi ha tupu ke kau mo ia ‘i hono fokotu’u ki he Patiseti ‘o ma’u ai ‘a e Patiseti hulu ko eni ‘o e fe’amokaki pe ko e fe’amokaki ‘o e Patiseti ko e 30 miliona.

Sea ko e ‘uhinga ia, ko e ‘uhinga ko e lava ke fietokoni mai ‘a e hoa ngāue ko eni ‘i he’enua mahino’i ‘a e faingata’a ‘oku ‘i ai e Pule’anga pea mo e fiema’u ke fakalahi ‘etau ngaahi

fakamole. 'E lava 'a e Pule'anga 'o fai ha ngāue pea mo e 'amanaki 'e ola lelei e fakahoko e ngāue ko ia ke lava ke a'usia 'a e taumu'a ko eni 'oku fai e taumu'a ke tupu vave, tupu vave ange mei he lolotonga ni Sea mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea ka u fakamatala atu 'a e fe'amokaki. Ko e 95.3 ko ē 'a ia ko e 43 'oku tokoni mai ko ē 'a e Pangikē 'a Māmani ki ai 'o ne to'o leva 'e ia 'a e 45 mei ai toe 52 miliona. 52 ko ia ko e 22 miliona 'oku tau nō *IMF* nō 'ikai ke lava hotau ivi fakapa'anga 'o totongi. Tau nō ta'u 'e 10 eni. Nō ke hā? *Operations* pea ko e nō ko eni pa'anga 'e 22 miliona Sea. 'Osi ko ē 22 miliona ko ia... 'e 30.3 ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu ki he fakalahi ko ē nō ko e 'uhinga pē ke tokateu 'o ka pau ai pē 'a e 'alu 'o *deficit* pea tau to'o e nō. 'Oku 'ikai ko e pehē ia ko eni 'oku tau nō. Ko e fakatonutonu pē ia 'oku mea'i pē ia 'e he Fakafofonga he na'e Minisitā na'e fai ai pē 'a e ngāue ko eni. Ko e *budget support* ko e me'a angamaheni pē he Patiseti taimi 'oku tokoni mai ai ha kautaha pē ko ha *partner* ke tokonia 'a e Patiseti. Ko e 'uhinga pē hangē ko eni ko e fakalakakaka hake pe ko e fakaakeake mo e langa fo'ou mo e 'ū alā me'a pehē. 'E 'omai leva 'enau tokoni kae hiki'i 'etau Patiseti ke lahi. Pea ko eni 'oku toe ai ko ē ki'i *deficit* si'i 'oku kau pē mei ai mo e nō ta'*einterest* ko ia na'e me'a ki ai e Minisitā Pa'anga pea 'oku mea'i pē 'e he Fika 5 he na'e Minisitā Pa'anga.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea fakamālō 'aupito ki he ...

<008>

Taimi: 1740-1745

Dr. 'Aisake Eke: ... Tokoni ki he 'Eiki Palēmia. Sai 'a ia ko e palani eni ko ē 'oku fokotu'u mai ko ē 'e he Pule'anga ke tau tali 22/23 hangē ko 'eku lave ki ai ko e 52 miliona 'oku 'ikai ke ai ha pa'anga ai. Tau, pea ko 'ene fokotu'u mai e palani ko ia ke 'ave ki ai 'a e 22 miliona tau nō mei he *IMF*, ko e tu'o ua 'aki eni 'etau nō mei ai. Pea ko e 'osi ko ia 'oku toe pa'anga ia 'e 30.3 'oku 'ikai ke tau, 'oku 'ikai ke fakapa'anga 'oku 'ikai ke talamai he Patiseti ia ko eni pē 'e 'omai mei fē. Ko e me'a ko ē 'oku talamai he Patiseti ko eni 'o pehē mai 'oku 'ikai ke ne fakapatonu mai ko 'ene pehē 'o, te mau toki vakai pē ki ha pōnite ma'ama'a.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke fakatonutonu atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Uluaki, Sea ko e fakatonutonu 'oku mahino ki he motu'a ni 'oku me'a mai 'a e Fakafofonga Tongatapu 5 he founa motu'a. 'A e lahilahi ke ilifia mo manavahē. Ko e founa fo'ou eni 'oku fokotu'u atu 'e he Patiseti 'a e Pule'anga.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Neongo 'oku 'ikai ke ma'u ha'atau seniti ka 'oku tau fokotu'u atu 'oku pau ke tau hanga 'o langa vave 'a e fonua, pea ko e ko e talanoa ko ē ki he ngaahi pa'anga

ko eni 'osi ma'u hono pa'anga. Ko e angamaheni Sea 'oku 'i ai mo e pa'anga mohe 'a e Pule'anga. Kapau leva he 'ikai ke tau ma'u 'a e, 'a e hulu ko eni 'o e pa'anga fakamole 'a e 30 te tau, 'oku pau pē ke tau 'unu ki he 'etau *reserve*. Ka ko e angamaheni kapau te mou sio ki he ta'u lolotonga na'e tali 'e he Fale ni 'a e Patiseti fe'amokaki ko e 43 miliona.

Sea ko 'emau fakafuofua he taimi ni he 'ikai ke ofi ia ai. Mahalo 'oku 'i he laine si'isi'i hifo ia he 10 miliona 'a e fe'amokaki. Pea ko e, ko e fo'i taukei mai ko ia Sea 'oku 'uhinga pehē 'a hono fokotu'u atu hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei he fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni 'e toe lava 'o toe fakalahi mai 'a e ngaahi tokoni 'ikai ke nō. 'E lava 'o toe ma'u mai mo ha ngaahi tokoni kehe ke lava 'o fakapa'anga 'aki 'a e ngāue. Ko e founa fo'ou eni 'oku fai e feinga atu ke, ke tau 'unu ki ai. Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea ko u kole fakamolemole pē ka u toe hoko atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'e Fakafofonga Fika 5.

Dr. 'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ko ha founa fo'ou eni ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakafofonga Fika 5. Fakamolemole ē. 'Oku mahino kiate au ia 'a e me'a ko ē 'oku fiema'u ko ē 'e he Feitu'una. Ko e 95.2 pē 3 miliona 'oku 'i loto pē ia he 'etau, mo e anga 'a ia ko e fe'amokaki ia, ka 'oku 'omai he Minisitā ko e 30 miliona. 'Oku ke hanga leva 'o *break down* kātoa ia ko e 43 ko e pa'anga ia 'a e Pangikē 'a Māmani, 'a ia leva ko e 52 leva 'Eiki Sea 'oku fehu'ia foki 'e he Feitu'una ē.

Ka ko u kole atu pē koe'uhí ke ke 'omai pē ho'o lau fika kae taimi tatau tau falala pē ki he Minisitā Pa'anga he ko ia ko hono taimi eni. Ka kapau leva 'e 'i ai ha fakatamaki 'e hoko 'a mui, mou mea'i pē 'Eiki Minisitā Pa'anga 'e foki atu leva he 'oku 'osi faka'ilonga'i he Fakafofonga ko eni mo ha ni'ihī he Fale ni 'a e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pē mo e 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai.

Dr. 'Aisake Eke: Ko u kole atu 'oku 'ikai ko, 'ikai ko e Pule'anga ia ka ai ha kanongatāmaki heni ko nautolu ko e Fale Alea. Ko kitautolu heni ko e me'a 'oku tau alea'i ai e me'a ko eni ko e hā 'etau faka'amu ki he kaha'u ko Fale Alea ia. He 'ikai ke toe 'ave ia ki he Pule'anga.

Sea ka u ki'i lave mai ki heni fakamolemole. Ko e fu'u me'a, ko e 30.3 ko ē 'oku te'eki ai ke ne, 'oku 'ikai ke tuhu'i mai he Patiseti ia ko eni 'e totongi mei fē faka'apē pē. 'Oku 'ikai ko ha founa Patiseti lelei eni ia ke mai 30.3 pea toki pehē mai leva 'o tau vakai ki he pa'anga mohe.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakatonutonu atu.

Dr. 'Aisake Eke: Tau vakai ki he pa'anga ko ē ka tau ki'i nō ma'ama'a. Ko e me'a 'oku talamai heni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea na'e 'osi 'oatu ko e Patiseti lolotonga na'e tali 'e he Fale, patiseti 'osi ki he 30 'o Sune 22 'o e ta'u ni, Sune 'o e mahina ni. Na'e, na'e fe'amokaki 'aki 'a e 43

miliona Sea. Pea ko e founa tatau pē 'oku 'oku fokotu'u atu ko ení ka ko 'ene a'u ko ē ki he ki he fakafuofua ko ē ko e fiha 'e fu'u, 'e fiema'u he 'ikai ke a'u ia ki ai Sea. Ko 'emau, ko e 'uhinga ia 'eku 'oatu. Ka ko e nofo ko ē, ko ē 'a e Pule'anga kapau he 'ikai toe ma'u mai ha tokoni, kapau 'e 'ikai ke toe ma'u mai ha pa'anga fo'ou mei ha feitu'u kehe, 'oku 'i ai 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga Sea. Pea 'oku 'osi mea'i pē he Feitu'una. Ka 'oku nofo talifaki ke fakakakato 'aki eni.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea ko e tali ko eni ke pehē ko e Patiseti ko ē 'o e ta'u lolotonga 'oku na tatau, 'oku 'ikai ke tatau ia. Ke mou me'a hifo pē he peesi 53 ko e Patiseti ko eni 'oku tau lolotonga fononga ko ē he ta'u ni, pau 'aupito 'ene fokotu'u mai ...

'Eiki Palēmia: Sea. Hangē ko ho me'a sai 'aupito pē ke fakatonutonu atu 'a e founa tipeiti.

Dr. 'Aisake Eke: Pau 'aupito 'ene talamai ko ē fika, ko e 42.8 ...

'Eiki Palēmia: 'Eiki Fakafofonga ko e fakatonutonu pea ke ki'i me'a hifo ki lalo.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea 'oku mea'i lelei pē 'e he Fakafofonga. ...

<009>

Taimi: 1745 – 1750

'Eiki Palēmia: ... 'a e kehekehe 'o e *Balance Budget* mo e *Deficit Budget*. Ko e *Deficit Budget* e na'e lava he ta'u kuo'osí, tatau pe mo e ta'u ní Sea. 'Oku 'ikai ke u 'iló 'e au pe ko 'ene feinga'i hake ke fakapalanisi. He 'ikai ke hoko ia 'i he fokotu'u atu ko eni 'e he Pule'anga ko eni pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fakahoko atu ai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi founa ke *cover* 'aki 'o kapau 'e a'u ko ē ki he 'osi 'a e ta'ú 'oku kei 'i ai pe *deficit*. Ka 'oku 'i ai 'a e founa ko e *Deficit Budget* 'okú ne mea'i lelei pe.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea, ka u ki'i faka'aiange kehekehe ko ē 'o e 'Esitimetri ko ē lolotonga na'e tali he Pule'anga kuo 'osi mo eni. Mou me'a hifo pe ki he peesi 53, ko e tu'u ko ē 'o e ta'u ko ē na'e 42.8 miliona. Pa'anga 'e 7 miliona ai na'á ne 'osi tuhu'i pau mai mo e pa'anga mei 'Aositelēlia *participate* tuhu'i pau mai 'e ia. 'Osi ko ia pea ne toe tuhu'i pau ko e 30 miliona te ne nō pea mei he *IMF*, pau 'aupito 'ene tuhu'i maí 'osi pea ne toe tuhu'i 5.8 te u toho mei he tau pa'anga *cash* ko ē 'oku tau tātānaki pau.

Ko 'ene kehe ko ē meí he 'Esitimetri ko eni, to'o ko ē fo'i 30.3 'ikai ke ne tuhu'i mai pe 'e 'omai mei fē. Pea ko 'ene taimi 'oku tu'u pehē ai ko e hā e me'a ko ē pa'anga ko ē te tau ma'u.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e fakatonutonu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē ...

Dr. 'Aisake Eke: Ka u ki'i faka'osi atu ai pe mu'a kātaki

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Ikai fakamolemole me'a ko 'ene me'a mai ia 'o fakatonutonu pea ko 'etau Tohi Tu'utu'uní kuo pau ke fai leva 'e he Seá ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e tēpile ko ení na'e fakatonutonu mei he Komiti Pa'anga na'e Sea ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 5 pea 'oku kau e fakaiki, hono fakatonutonu e me'a ko ena 'oku me'a mai ki ai Sea, 'i he tēpile 18, mālō Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea, 'oku 'io ko e tēpile ko ē na'e 'i ai ki'i fakatonutonu mālō 'aupito mo'oni 'aupito e 'Eiki Palēmia, 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ia. Ko e fakatonutonu ia ko iá ko e fehalaaki e tēpile 18 faka-Tongá. Hala ia! Ko e 'omai ke na tatau mo e tēpile fakapālangi ko eni he peesi 53. Tonu e fakapālangi, hala e faka-Tongá pea ko e me'a 'oku mau 'omai ai ko ē 'a e fakatonutonu ia he *Budget Statement* ke tonu ke na tatau. Ko e me'a 'oku lave atu ko ē ki he me'a ko iá. Ka ko 'ene, ka u foki mai Sea, 'a ia 'i he'ene tu'u pehē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē Fakafofonga ē, koe'uhí ko e 'ikai tatau e me'a ko ē 'okú ke me'a mai 'aki e fakapalangí mo e faka-Tongá. Mou ki'i me'a ki ai 'Eiki Minisitā Pa'anga mo ho kau ngāué. Ko ena na mou 'osi me'a ki he komití 'o fai e fakatonutonu ko iá 'a ia ko e fē me'a 'oku tonú, fakapālangí pe ko e faka-Tongá.

Dr. 'Aisake Eke: Sea ko e, hūfanga he fakatapú.

'Eiki Sea Kōmiti Kakato Le'ole'o: Kei me'a hifo pe 'e Fakafofonga, Minisitā Pa'anga me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e tatau ena fakatonutonu na'e 'ohake he 'Eiki Minisitā he 'Eiki Fakafofoga pea mei Tongatapu 5. Sea ko e fakatonutonu ko eni 'oku to'o mai pea mei he fakapālangí 'oku 'asi ai 'oku kau ai 'a e fakatonutonu ko eni ko e hulú 'oku fakahangahanga atu ia ki he pa'anga 'a e Pule'angá. Pa'anga ngāue 'a e Pule'angá.

Dr. 'Aisake Eke: Ko ia, ko e, ko 'emau lipooti ko ena 'e 'oatu 'Eiki Sea 'i he Komiti Pa'angá, 'osi 'asi e peesi tonú. 'A ia ko e peesi tonú 'oku 'atu ko eni 'osi tufa atu ko ena 'oku me'a atu ki he Feitu'una. 'A ia ko 'ene, 'a ia 'oku lave ia ko ē pea 'oku na toki tatau he taimí ni e fakatonutonu ko iá mo e peesi ko eni 53 tēpile 18 fakapālangí na tatau ai, ka na'e hala ia ki mu'a, 'a ia 'oku tonu.

Ka u foki mai Sea ki heni, pea ko eni ko u fiefia 'aupito he me'a mai, 'Eiki Minisitā Pa'anga mālō 'aupito ke tuhu'i mai ko e 30.3 ko ení ha'u mei he 'etau pa'anga mohé. Pea ko u tui ko e me'a mahu'inga ia ke ke me'a maí ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakatonutonu atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē mo ki'i me'a hifo Fakafofonga. Kapau leva 'oku 'i ai ha me'a na'e 'osi fakatonutonu, 'oua te ke toe malanga'akí ke u ma'u hala au 'i he Falé ni. Ta ko ena na mou 'osi fakatonutonu 'i he komití peá ke toe malanga koe ia 'o hangē ko ē 'oku hala e Pule'angá. Ko ho me'a mai pē ke fakatonutonu 'a e kupu me'a, tēpile 18 koe'uhí na'a mou fakatonutonu he komití. Ko e toki 'omai eni he ki taha ngāue kiate au.

‘Oua toe fai ha malanga ki he peesi 53 ‘a ē na’á ke me’a mai ki ai kuo fai e fakatonutonu ‘o tatau pe fakapālangi mo e faka-Tongá. Ko u kole pe ki he ngāué ke fai mo ‘omi e fakatonutonu fakapālangi ke fai mo ma’u ‘e he kau Mēmipá ke nau me’a ki ai ko e tonu tahá. Mou mea’i pe kapau ‘e ‘ave ‘a e Patisetí mo e ‘Esitimetí ka ‘i ai ha ki’i fo’i lea ai ‘oku ‘ikai ke fakatonutonu ke mea’i ‘e he kau Mēmipa ‘e te tau toe foki mai ki he Falé ni pea ‘e lōloa e ngāue ai. Ko e tu’utu’uni e lao ko ení

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō, mālō ‘Eiki Sea. Sea ‘oku ‘ikai motu’á ni ia nau pehē atu ko u ‘atu e tēpile halá nau ‘oatu pe ‘e au tēpile tonú, kātaki fakamolemole. Nau ‘oatu pe au tēpile tonú ki he tēpile ko ení. Sea ka u foki mai, fakamālō ‘aupito ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘okú ne tuhu’i mai 30.3 ko ē ‘e ha’u mei he’etau pa’anga mohé. Sai ko e tu’u ko ē tau pa’anga mohé, ta’u fakapa’anga ko ē 2021 mei fe’unga pa’anga mohe ko ē ‘a e Pule’angá, tātānaki mai e ngaahi Pule’angá ko ē fe’unga mo e 110 miliona, 110 miliona.

Kapau ‘e 110 miliona ko iá ko e ...

<010>

Taimi: 1750-1755

Dr. ‘Aisake Eke: ... fakafuofua ko ē ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i he ola ko ē ngāue ta’u fakapa’anga lolotonga, ‘e fe’amokaki ai pē ‘e *deficit* ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 10.7 miliona, 10.7 miliona he ta’u fakapa’anga lolotonga.

Sai ‘i he’ene pehē, kapau he’ikai ke toe ‘i ai ha feliuliu ‘i he pa’anga, 110 ko eni miliona ‘oku toe ko eni ‘oku tau ngāue’aki, to’o ‘a e 10 ko ia mei ai toe 100, ko e 100 ko ia, ha’u leva he ta’u fakapa’anga ko eni ka hoko, to’o mei ai ‘a e 30.3 miliona, toe 70. Ke me’a ange ‘Eiki Sea, ki he Ta’u Fakapa’anga 23/24.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ki’i fakatonutonu atu Sea ki he Fakafofonga.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai ko e fakatonutonu. Ka ‘oku malie ‘aupito, ‘aupito ho’o me’a mai, mo ho’o fakaikiiki ke fanongo ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua mo e Fale ni, mālie ‘aupito kapau ‘oku ‘i ai, ka ke fakatonutonu mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e fakatonutonu atu ko e ngaahi me’a pē eni na’e ‘osi fakatonutonu atu kimu’a ka ‘oku tau toe fakatonutonu.

Na’e ‘osi fakamahino atu ko e fe’amokaki, ‘o kapau, he’ikai ke ma’u ha pa’anga fo’ou mei ha feitu’u kehe. Ko e pehē ko ē ‘e pau ke fakapa’anga pea mei he pa’anga ‘a e, pa’anga mohe, pa’anga ngāue ‘a e Pule’anga, ‘oku ou kole atu ko e fo’i sitepu faka’osi ia, ‘o ka pau te ta u a’u atu ki ai.

Ko e fakatonutonu hono 2, ko e anga ko ē tu’u he taimi ni ‘a eni hangē pē ‘oku hā atu ‘i he tēpile, ko e fakafuofua ‘o e fe’amokaki ‘i he taimi ni ki he ta’u lolotonga ko e 6, ka na’a ku fanongo atu ki he Fakafofonga na’a ne pehē ko e 10. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo pē Fakafofonga ē.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Io.

Sea Komiti: ‘Eiki Minisitā Pa’anga kiate au ...

Dr. ‘Aisake Eke: Ko e ...

Sea Le’ole’o Komiti: Me’a hifo Fakafofonga ki lalo. Kiate au ‘i he anga ko ē ‘eku vakai ‘i he fatongia ‘o e motu’a ni ‘o fakatatau mo e me’a ‘oku me’a ai ‘a e Fakafofonga Fika 5, ‘oku ta’epau leva. ‘A ia te u pehē ‘oku pau ange ‘a e fakamatala ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga Fika 5. Ko ho’o me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘o ka pau ‘e ‘i ai pea ka hala, te ta u ala leva ki he 110 miliona. ‘A ia ‘i he mahino ki he motu’a ni ‘oku ‘ikai pau ‘a e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai.

Ko e anga ia ko ē ‘eku ma’u ko ia ‘i he taimi ni.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia, fakamolemole me’a mai.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e tokoni atu pē Sea. ‘A ia ko e *Deficit Budget* tau pehē ko eni, hangē ko e ta’u fakapa’anga ko eni. Na’e fāngofulu tupu miliona ‘a e *deficit*. Pea ko e a’u mai ko ē ki he taimi ni, ko e *potential* pē ko ‘etau pehē ‘e ala *deficit* ‘oku 6 miliona pē, ‘oku ‘ikai ke toe fāngofulu tupu he ‘oku ‘ikai ke tau *spend* kātoa, ‘ikai ke tau fakamole kātoa ‘etautolu ‘a e pa’anga, lahi ‘o e pa’anga ‘oku toe ma’u mai.

‘A ia na’e ‘ikai ke fā, fāngofulu na’a tau tali ko ē ‘i he Patiseti, ‘alu hifo pē ia ‘o 6 miliona. Neongo na’a ta u tokateu ke totongi e fāngofulu tupu, tu’u he taimi ni ko e 6 miliona pē. Ko e ‘uhinga tatau pē ia na’e me’a atu ‘aki ‘e he Minisitā Pa’anga. Ko e 30.3 miliona *deficit* tau tokateu ke totongi, ka ‘oku ‘ikai ha’amaui tui ‘e a’u ki he ‘osi ko ia ‘a e ta’u fakapa’anga ‘oku kei 30. Ka ‘oku sai pē ke mahino ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ka 30 ‘oku lava ‘o totongi, ko e ‘uhingá ia Sea, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku ta’epau. Ko e ‘uhingá ke tokateu ka 30, lava ‘o totongi, ka holo ai hangē ko e holo mei he 45 ‘o 6 miliona ki he ta’u fakapa’anga ‘i he taimi ni, mālō ia, ki’i 6 pē ‘oku ‘ikai ko e 45. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō sai. ‘E Fakafofonga mahino kiate au ...

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō Sea. Mei ‘osi au.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘oku mahino kiate au ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai, he’ikai ke toe fai ha fakakikihi ‘i he me’a ko eni ‘oku ke me’a mai ki ai. Mahalo ‘oku ‘osi a’u atu ho’o poini ki he Pule’anga, fakatatau mo ‘etau kupu 60, hoko atu ki ha me’a kehe.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Ikai, Sea fakamolemole pē, ko e Patiseti ko ‘ete taimi, ko e me’a ko e fa’u Patiseti, pau ke te sio ko e hā e, toe hā e me’a ko ē ‘e ala hoko. Pea ‘oku 2 na’e ‘i ai ‘a e fa’ufa’u Patiseti na’e fai kimu’a, na’e pehē, pa’anga, kapau ko e pa’anga ‘e 10, na’e fa’a fai ‘aki ‘a e me’a ‘oku ui ko e palani fakalalakaka ko ē Patiseti langa mei muli, peseti ‘e, pa’anga ‘e 10 papau ia, pa’anga ‘e 20 ia ta’epau.

Pea na’e a’u ‘a e founga Patiseti ‘o a’u ki he tu’unga pehē, ‘ikai he koe’uhi ‘ai pē pau, mo e ‘i ai ‘a

e me'a ia 'oku te pehē 'ai, ko e hā hono 'uhinga. 'Oku mahu'inga 'a e me'a ko e Patiseti ia ko e *reliable*, ko e anga e 'etau fua, pea 'e mahino 'e toki 'i ai e tūkunga ia tō mai ha me'a, ka ko e anga eni 'etau fononga, te tau fononga ki Ha'afuluhao, ko ē ia. Ka toki 'i ai ha peau ia 'e hake, te tau afe, ka ko e folau ē, 'a ia ko 'eku foki mai Sea ki he poini ko eni.

'A ia kapau ko e fika eni ko e tu'u 'i he taimi ni 30.3 ko ē ha'u mei he'etau pa'anga mohe. Toe ko ē 'i he Ta'u Fakapa'anga ko eni 20/21, 110 miliona. Kapau leva 'e to'o ko e ha'u ko eni 'a e Patiseti ko eni, na'e 'omai ia ko ē 'i he Patiseti 'oku *deficit* 'aki ia 'a e 10.7, 'a ia ko e 271.9 ...

<005>

Taimi: 1755-1800

Dr. 'Aisake Eke: ... 'a e hū mai kae 282.6 'a e hū atu kae manatu'i foki ko e fika fakaangaanga eni 'oku te'eki ke 'osi 'a Sune ka ko e anga eni 'o e fakafuofua. Kapau 'e tonu 'a e fakafuofua ko eni 'a e 10.7 to'o ia mei he 110 toe pē 100, 'i he'ene pehē leva to'o leva e 30.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i *point of order* pē Sea. Kapau 'oku 'ikai ke toe tali e ngaahi fakatonutonu ia 10 mai ia 6, 10, 6 pea he'ikai ke tau 'osi tautolu he poo ni he'ikai ke mau liliu mautolu mei he fika ko eni. Ko e fika eni tau pehē Patiseti lolotonga *potentially* 'e pa'anga 'e 6 miliona 'ikai ke fāngofulu tupu miliona, 'ikai ke tau totongi e fāngofulu tupu he 'oku toe pē 6 pē he *deficit*. Pea kapau 'e kei hokohoko atu ai pē Fakaafongia ia talamai 'e ia 'ene fika ka mau talaatu e fika, ko u kole fakamolemole atu Sea he 'e lōloa ai pē 'etau pōtalanoa he'ikai pē ke fai ha fetaulaki ia mālō Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō Sea. Te u foki, ko e fika ko eni 'oku 'omai, te u foki mai ā ki he tēpile 18 ngāue'aki ā e 6.6 tau pehē. Ko e fika pē na'a mou 'omai 'a e *recurrent* na'a mou 'omai ai 'a e fika ko ē ko e me'a 'oku ou sio ko e 271.9 pa'anga hū mai ia pea ko e 282.7 'a e hū atu 'o 'ova ia he *deficit* 10.7 ko e me'a 'oku fepakipaki mo hala ai 'a e fika. Kae tuku ā e 10 ia ka u ha'u au ki he 6 tau pehē pē 7. Kapau 'e 7 to'o ia mei he 110 miliona toe pē 103 miliona.

Sai ko e *deficit* ko ē 'i he ta'u kaha'u to'o ai 'a e 30 toe pē 'a 'etau pa'anga 'e 73 miliona 22 73 miliona 'osi ia ko ē 'o e 22/23. Ko e palani ko ē 'oku 'omai he Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 23/24 'oku tau fe'amokaki'aki 'a e 81.1 miliona hū atu ai pē 'etau ki'i fakamole pa'anga ko ē 73 'osi ai pē ia ai toe 4 ko 'etau 'osi ia. Pea na'e toe pehē mai ka tau toe hoko atu he 24/25 ko e *deficit* 61.6. Sea 'e 'i fē fonua ko eni ko 'eku poini ia. He ko e 'uhinga ko ē 'oku 'omai e Patiseti te 'omai e ta'u 'e taha mo 'ete sio ko ē ki he ta'u 'e 2 ka hoko mai kapau ko e palani folau ē Sea 'oku ou hoha'a au.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakatonutonu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io 'e Fakaafongia Tongatapu 5, 'io Minisitā Pa'anga ko e hā 'a e me'a 'oku ke tokanga ki ai e Feitu'una.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu Sea ko e fokotu'u ko ē Patiseti ko e fika pē ki he ta'u fakapa'anga ngata he 30 'o Sune 23 'oku fakalao'i. Ko e ngaahi fika ta'u kitu'a ko 'etau fakafuofua pē Sea pea toki tonu ange hono fakafuofua'i 'a e ngaahi fika ta'u kitu'a 24/25 'i he'etau a'u ki he ta'u fo'ou. Ka ko e fika ko ē 'oku mau fokotu'u atu.

Sea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke faingofua 'a e ngāue ko eni 'oku fokotu'u atu he Patiseti, ka 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei 'a e Pule'anga 'i he ola lelei pea mo 'etau fepoupouaki pea mo 'etau ngāue fakataha 'e lava 'o fakahoko lelei eni. Ko e taumu'a ia 'oku fokotu'u atu 'e he Patiseti Sea. Pea 'oku ou kole atu ko e ngaahi fika ko ē 'oku 'omai hangē pē na'a ke faitu'utu'uni Sea ko e fika ia 'o e tēpile fakatonutonu ko e Fakafofonga pē 'a Tongatapu 5 na'e Sea he Komiti Pa'anga Sea mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e Sea fakamālō atu kātaki pē 'Eiki Minisitā mo e Palēmia ko 'etau sio pē eni he 'etau palani ko u tui te tau sio ki ai anga e seti pea tau toki fakatonu holo pē ki he ha'u 'a e me'a, ka ko e anga ia 'a e tu'u 'a e mape folau he 'aho ni. Ko e me'a 'oku ou hoha'a ai ki he me'a ko eni.

Ko e Patiseti ko u fakatokanga'i he Patiseti ko eni lahi 'aupito 'etau tokanga ki he fakamole. Si'isi'i 'aupito. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha, ko e *revenue* ko e me'a 'oku fe'amokaki ai 30.2 ko eni ko e 'ikai ke tau 'ai, 'alu e fakamole. Palanisi pē pa'anga tokoni ia *budget support* fepalanisi pē naua, palanisi pē mo e pa'anga tokoni ia ko ē *cash* ki he langa fakalalakaka *project* lalahi palanisi pē nau. Toe palanisi pē mo 'enau toe pa'anga ko ē tokoni mai ki he *in-kind* palanisi.

Ko e palopalema eni *Recurrent Budget* koe'uhí ko e me'a 'oku ou fakatokanga'i heni. Ko e me'a ko ē kuo 'omai he Patiseti ko eni, 'uluaki fakalahi e fakamole tautefito ki he me'a ko eni ko e *grant vouti* 15. Ko e konga lahi taha mei he fāngofulu tupu miliona ka ko e ha'u ko ē 'a e fakalahi ko ia Sea ke mea'i 2 toe momoi e tukuhau ia *tax relief* sio ko e me'a eni 'oku hoko he *strategy* ko eni *tax relief* toe 'oatu ia 'ikai toe 'i ai ha tānaki. 'Ikai ke toe 'alu e pa'anga ikai ke toe tānaki mai ha pa'anga fo'ou ia ke lahi 'etau pa'anga 'ikai, foaki atu ia he *tax relief* fakalahi e fakamole toe 'oatu mo e *tax relief*. Ko 'etau me'a ia 'oku fai pea 'osi ko ia pea tau nō kae lava ke lele 'etau fonua. Ko e *strategy* ia ko eni 'a ē 'oku ou hoha'a ki ai.

Sea ka 'oku 'i ai mo e ki'i poini 'e taha heni 'oku 'ikai ke u ngata pē 'a e *resilience* mo 'eku hoha'a ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga 'oku ou toe hoha'a ki he ngaahi pisinisi ko ē 'a e Pule'anga hoha'a lahi ki heni. Ko e ngaahi pisinisi ko ē 'a e Pule'anga ko e lahi ko ē koloa 'oku nau tauhi fakatatau ki he'enau fakamatala pa'anga ko ē 'anautolu 19/20 ko e lahi taha 640 miliona 'a e koloa ko ē 'oku tokanga'i 'e he ngaahi poate pisinisi ko ē 'a e fonua ni. 'A ia ko e uafu...

<007>

Taimi: 1800-1805

Dr. 'Aisake Eke: ... ko e *TCC* ko e ngaahi sino eni ko ē te nau lava 'o tokoni mai ki he tupu fakalaka ko ē 'a e fonua ni. Ka 'oku ke mea'i Sea tu'unga fakapa'anga ko ē e ngaahi kautaha ko eni, kapau te tau lave 'o pehē tau pehē lanu mata sai taha ia pea engeenga pea kulokula. Kātoa e 'ū me'a ko ena 'oku tu'u he vaha'a 'o e kulokula mo e engeenga Sea. Ko e me'a 'oku fa'a 'alu 'a e Palēmia ia 'o fakamalohi'i nautolu ke 'omai 'enau silini. (hūfanga ke fakatapu). Ko e palopalema lahi ia heni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu faka'osi.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e me'a mahu'inga na'e, ko e fakatonutonu atu 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e tānaki pa'anga 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi ngāue pisinisi 'a e Pule'anga. Sea ko e me'a na'e tokanga atu ke mahino 'aupito 'a e makatu'unga makehe 'o e fokotu'u e Patiseti ko eni ko 'etau faingata'ia. Na'e lolotonga 'etau 'alu'alu hifo koe'uhi ko e kamata mai mei he 20 ha'u ai ki he 21 pea toe faingata'a ange 'a e 22.

Sea ko e makatu'unga makehe 'o e fokotu'u ko eni 'oku 'oatu 'e he Pule'anga ke tau lava 'o fakafoki hake, fakafoki hake 'a e ngaahi faingata'a ko eni fakatātā pē Sea. 'Oku kau he fokotu'u atu 'i loto he Fakamatala Patiseti 'a e fakaavaava 'a e kau'āfonua mo e fefolau'aki. Kapau 'e 'alu lelei ai pē 'a e ngaahi ngāue ko eni ke lava mapule'i lelei 'a e KOVITI 19. Pea ko e, ko e, pea ko u tokanga atu pē Sea ke tau tukuange mu'a 'a e founa motu'a 'a e ilifia ka tau ha'u ki he founa fo'ou. Ko e makatu'unga makehe 'oku tau 'i ai he 'aho ni 'oku faingata'a 'a e Pule'anga. Kapau te tau ilifia pea 'ikai ke tau fie fokotu'u he fai ha ngāue ke 'aonga ki he fonua 'e toe lōloa ange 'a e faingata'a. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai 'e Fakafofonga ...

Dr. 'Aisake Eke: Ka u faka'osi...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Ikai kuo fu'u lahi e taimi ko u 'oatu ki he Feitu'una. Ka ko u tui 'oku tonu ke 'oange ki ha taha. Te tau takai pē koe'uhi ki he ngaahi me'a ko ē. He 'ikai ke u toe 'oatu ha taimi 'oku 'ova ia he miniti 'e 10.

Minisitā Pa'anga, he 'ikai ke tau lava tautolu 'o mavahe mei he ilifia. Founa ia ko eni na'e motu'a, 'io. Ko e pā ko ē mo'unga afi, 'oku mau toe ilifia ange pea kuo pau pē ke tau fe'ao kitautolu mo e ilifia kae fakamolemole pē ki he Feitu'una. Tuku pē ke nau 'oatu 'enau fakakaukau ka he 'ikai tuku 'a ho'omou fakakaukau 'a moutolu 'e Hou'eiki Pule'anga. Ko e hili 'a e Patiseti ia ko eni hoko atu, ka 'oku 'ohake 'e he kau Fakafofonga 'a e me'a 'e 'i ai 'a e uesia. Pea mou laumālie lelei pē moutolu ke 'ai ki he ngaahi me'a ko eni 'oku 'oatu. He ko 'amui ange 'e toe foki atu pē kia moutolu Hou'eiki Pule'anga.

Ka ko u tui 'oku ai ha me'a fo'ou te u 'oange 'a e faingamālie ko eni ki he 'Eiki Nōpele mei Ha'apai koe'uhi pē na'e 'i ai 'ene faingamālie. 'Io kai ke, ko e taimi 'oku 'ikai ke fiema'u 'e he 'Eiki Nōpele. 'E 'Eua 11 'oku toe 'i ai ha me'a fo'ou? Me'a fo'ou pē te ke me'a ki ai ko 'etau tu'utu'uni kapau 'e fefoki'aki he 'ikai ke tau nga'unu.

Tokanga ki he tafa'aki fakalalakaka faka'ekonōmika

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e fie lave pē au ia ki he tafa'aki ko eni 'o 'etau fakalalakaka faka'ekonōmika he 'oku fekau'aki foki ia mo e taumu'a ngāue ko ia hono 3. Ka 'oku, 'oku hā mai foki 'i he 'elia ko eni hono 7 'e 'i ai e pa'anga 'e 92.7 miliona 'e fakamoleki 'i he fakalalakaka faka'ekonōmika. Ka ko e me'a eni ia 'oku ou fie lave au ia ki ai, 'e Sea 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai e lave, he pehē ko e ngaahi me'a ia te tau 'unu ki ai 'a hono fetongi ko eni 'a 'etau hū koloa mai ko ia mei muli pē ko e *import substitution*.

'Oku 'ikai foki ke fo'ou he kuo tau 'osi kamata mai pē hono fai, ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai he 'oku ai foki 'a e ngaahi fakafe'atungia pē ia 'i he 'etau feinga ke fai 'a e me'a ko eni. 'Oku mahu'inga ia koe'uhi ko 'etau tu'unga fakapa'anga. Ka ko e tokanga foki he 'oku 'i ai 'etau *cost of doing business* he 'oku ai 'etau *input* ki he fai 'a e ngāue ko eni, ke tau fa'u koloa ke 'oua 'e hū mai 'a e koloa ko ia mei tu'apule'anga ka tau ngāue'aki 'a e koloa fakalotofonua.

Ka 'oku fa'a 'i ai e taimi 'e ni'ihia ia 'oku tau fai pē feinga koe'uhi ko 'etau si'isi'i, 'o 'osi ange ko ia 'etau feinga ke 'oua 'e toe fai ha hū koloa ka tau ngāue'aki 'a e koloa 'oku tau fa'u, 'o 'osi ange ko ia 'oku kei ma'ama'a ange pē 'a e koloa ia ko ē 'e hū mai. Koe'uhi he 'oku fo'u 'a e koloa ia ko ē 'oku tau fiema'u 'etautolu 'i he ngaahi fonua 'oku nau ma'u 'enautolu 'a e *economy of scale*, ngaahi fale ngāue pea 'oku nau hanga 'enautolu 'o tufaki 'a e koloa ko ia ki ha fa'ahinga fonua pē 'i māmani. Ka ko 'eku fakatokanga'i ko ia 'i he, 'i he ...

<008>

Taimi: 1805-1810

Dr. Taniela Fusimālohi: ... 'elia ko eni ko e pa'anga lahi ia te tau hanga 'o fakamoleki ai pea ko e taha 'o e me'a ko eni 'oku tau feinga ke fai ko hono fetongi ko eni e koloa 'oku hū mai ko ē mei tu'apule'anga pea ko u tui lahi ko e 'elia eni ia ke tau tokanga ki ai. Ko e hā e me'a ko ē ko ē 'oku 'i ai te tau sai hono fai pē ko 'etau me'a ko ē ko ē 'e ngalingali ko ia ia te tau fai pea tau lava ai 'o fetongi ha ngaahi koloa. He ko 'ene tu'u ko eni 'oku tau, 'oku 'osi mahino pē ka tautolu kātoa 'oku tau *import dependent* 'oku tau fakalala he koloa hū mai mei muli.

Ka kou tui ko e 'elia eni ke fai ha tokanga lahi ki ai ko e hā 'a e me'a ko ē te tau fai ha'atau lava'i 'aki 'i he Patiseti ko eni 'o to'o atu ha konga 'o e koloa ko ē 'oku tau hū mai. Mahino pē foki 'e fai e ngaahi ako, ko e ngaahi fakama'ala'ala ke mahino ki he kakai 'a e mahu'inga mālie ko ē he koe'uhī ko e, ko e fili tau'atāina pē ia 'a ha taha pē ko fē koloa ko ē te ne fakatau. Pea ko e tu'u fakamāmani lahi 'oku tau 'unu ki he tu'unga 'oku 'ikai ke fakafaingata'a'ia'i ha hū koloa mo e fakafetongi koloa 'i he ngaahi fonua.

Ko e konga ko ē hono ua ko ē ke tau hanga ko ē 'o fakalahi ko ē 'a e *export* ko ē ki tu'apule'anga 'oku hā mai leva 'a e, 'a e mahino ko ē 'oku fai e tokanga ko ē ki he, ki he ngoue pea mo e tautautefito ki he toutai. Ka ko e tafa'aki foki ko ē e ngoue 'oku 'alu fakataha eni ia mo 'etau tokanga ko ē ki he *food security* he ko hono mahu'inga foki he 'oku kamata ke hū mai 'a e me'a fo'ou ia he taimi ni ko e *labor mobility*. Ko e kakai ko ē 'oku nau fai ko ē ngoue ke fafanga 'aki ko ē kitautolu 'oku nau 'alu nautolu ia 'i he ngaahi polokalama pehē ki tu'apule'anga pea kamata leva ke tōtōlalo mo mamafa leva 'a 'etau ngoue fakalotofonua pē ko ē 'oku 'ai ko ē ke tau ma'u me'atokoni ko ē mei ai.

Pea 'i he tafa'aki leva ko eni ko e, ko e tau sio leva ko ē ki he ngoue ko u tui kuo fuoloa 'etau nofo ko ē 'i he 'ave mata ko ē pē ko e 'ave kili ko ē 'etau ngoue hangē ko e fakatau ko ē ki tu'apule'anga. Ka ko e me'a 'oku tau faka'amu ke fai ko 'etau, tau tānaki ki he mahu'inga 'o e koloa ko ia 'a eni ko ē 'oku tau feinga ke tau 'alu ki ai ki he *processing*. Pea 'oku mahu'inga heni 'a e 'a e ngaahi me'angāue ko eni 'oku fai ki ai e talanoa ko e ngaahi fale peki pea mo e ngaahi me'angāue ke fai 'aki e ngāue ko ia.

'I he taimi tatau 'oku 'ikai foki ke fo'ou mo e me'a ia ko ia he ko e me'a pē ia na'a tau hanga tautolu ia 'o fai ki mu'a 'a 'etau feinga ko ē ke tau 'alu ki he māketi, māketi 'oku ki'i lahi ange pea tau 'alu atu 'o tōloto ia 'i he fiema'u ko ē 'a e māketi ko ia. Pea 'ikai ke ola lelei pea tau toe foki mai pē ki he *square* 'uluaki ka koe'uhī ko e lahi e pa'anga ko eni 'oku feinga ko ē ke tau fakamoleki 'i he 'elia ko eni tautautefito ki he ngoue pea pehē pē foki ki he toutai. 'Oku fiema'u ia ke tau, ke tau siofi ange ko e hā 'a e ngaahi fakafe'atungia... Pea tau feinga ke tau hanga 'o to'o ia ka tau lava 'o 'unu ki he fo'i lēvolo ko ē 'i 'olunga hake ke tau fakafetongi koloa 'aki ha koloa 'oku ai hono mahu'inga 'oku toe mahu'inga ange.

Ka u ki'i 'unu mai pē Sea ki he ki he tafa'aki 'e tolu he koe'uhí kuo fakamahu'inga'i pē ia 'i he taimi kotoa e ngoue mo e toutai pea mo e takimamata. Ko 'etau 'unu ko eni ke fakaava ko ē hotau kau'āfonua 'e 'i ai 'ene 'ene uesia 'a e takimamata ka 'oku pau foki ke tau fai 'a e teuteu ia ki ai 'e Sea. Hangē ko 'etau mala'evakapuna ko tahi ki he ngaahi vaka meilí. Ko e fakafoki mai ko ē 'a e *confidence* pē ko e loto fie folau ko ē 'o e kakaí 'i he ngaahi māketi ko ē 'a tautolu ko e me'a ia 'e fai e ngāue lahi ia ki ai.

Ko 'etau māketi tu'upau foki ko Nu'usila mo 'Aositelēlia mo e tafa'aki fakahihifo ko ē 'o 'Amelika. Ke uiui'i kinautolu ke nau 'i Tonga ni kuo pau ke tau fai 'e tautolu 'a e teuteu lelei ki he fakaava ko ia, 'oku ai 'etau ngaahi nofo'anga. Ko e tātāpuni ko eni 'etau *border* pea 'ikai ke toe ha'u ha, ha kau folau'eve'eva 'oku hōloa ai e tu'unga lelei ia 'o e ngaahi 'ū naunau fakatakimamata ko e ngaahi nofo'anga ko e ngaahi falekai. Pea 'oku tau fakamālō tautolu ai ki he kakai Tonga 'enau hanga 'o ngāue'aki 'etau me'angāue ko 'etau ō ki he ngaahi falekai 'o kai pea tau ō ki he ngaahi loki ko ē 'oku 'atā mai 'o tau ō ki ai 'o ngāue'aki.

Ka ko e ngāue lahi 'a e ngāue ia ke uiui'i mai pea toe 'oange ki he, ki he tokotaha folau'eve'eva 'a e lotolahi fe'unga ko 'ene ha'u ki Tonga 'oku 'i ai pē me'a lelei na'e 'osi anga pē ia ki ai ki mu'a. Pea 'ikai ke ngata ai 'oku 'ikai ke ai ha *risk* pē ko ha fa'ahinga tūkunga 'e toe ai ha fakatu'utāmaki 'e hoko pē ko e hangē ko eni 'oku tau talanoa ko ē ki he mahaki *COVID-19*.

Ko e tafa'aki ko ē ki he ki he toutai 'oku ou sio hifo ki he ngāue ko eni 'e fai ki he *SMA* pē ko e *Special Management Act* 'a e ngaahi kongā tahi ko ē 'oku tuku ko ē ki he ki he ngaahi vahefonua. 'E kehekehe pē foki 'a hono fokotu'utu'u ...

<009>

Taimi: 1810-1810

Dr. Taniela Fusimālohi: ... e ngāue ko eni 'i he tafa'aki. Ko e tafa'aki fo'ou foki eni ia he ngaahi feitu'u 'e ni'ihī hangē ko 'Euá. Na'e 'uhinga foki e laó he kamata'na'e fakahangahanga ki he ngaahi 'otu motu hangē ko Ha'apai. Pea 'oku tu'u pe koló 'i he motú 'o hanga atu pe ki he feitu'u ko ē 'e fai ai 'a e ngāue ki hono malu'i mo fakaili ko ē 'a e me'a mo'ui 'i tahí. Ka 'oku ki'i natula kehe 'a 'Eua mahalo 'e tatau pe ia mo Vava'u. Ko e laó ia ko e kolo ka ko e fiema'u 'a e ngaahi vahefonua ia 'e ni'ihī hangē ko 'Euá koe fakalukufua he 'oku 'ikai ke tu'u 'a e ngaahi kolo ia 'o 'Euá 'o hanga ki tahi, kolo pe ia 'e ua. Ka 'oku faka'amu 'a e kakaí ia ke nau kau hono uki'i e ngāue ko eni he ko e ngāue lelei 'aupito eni.

Na'e fai fakatalanoa ia 'i 'Eua ki he me'a ko eni mo e Sōsaieti Toutai 'e 2 Potungāue Toutai. 'E 'ikai ke ngata pe he fakafoki mai 'a e me'a mo'ui ke ma'u mo'ui mei ai 'a e kakaí ka 'e toe lava 'o fakakomesiale'i 'o hangē pe ko 'ene hā ko eni. Ka 'i he taimi tatau 'oku 'i ai e ngaahi fakafe'atungia ko eni 'a e ngaahi totongi ko ē te tau ngaue'i te tau hanga 'o fua ka tau lava 'o ngāue lelei 'aki eni. 'I he 'atu 'etau ngaahi koloa ki tu'apule'angá 'i he me'a tahí hangē ko e fakatapu' pea mo e ngoué.

Ka ko e me'a 'oku mahino mai 'i he Patiseti lahi ko eni pea 'oku tau faka'amu pe ke tau sio ki ai, 'oku 'omai 'a e me'a ngāue lelei, fai 'a e ngaahi ako, fai pea mo e ngāue kae lava 'o tau fai 'a e me'a ko eni ko 'etau uta atu. Pea mo'oni te tau uta atu ki tu'apule'anga 'a e fua 'o e toutai, fai pe foki ia he taimi ni. Ka 'oku 'i ai ngaahi me'a ia 'i he toutai 'e lava ia fai 'i Ha'apai he'ikai ke lava ia 'o fai 'i 'Eua. 'Oku 'ikai ke lava fai e fakatele ia 'i 'Eua ko e toutai ia 'i 'Eua te nau nofo nautolu ki he *SMA* he 'oku 'aonga ange ia kia kinautolu.

Pea 'i he taimi tatau 'oku 'i ai pe 'a e fakakaukau ia 'a e Potungāue Toutai he'eku fakatalanoa kia kinautolu ke toe fakafoki mai 'a e ngaahi po'e kae lava ha toutai fakatele 'i 'Eua. Ka koe'uhi pe 'oku talanoa pehē ko e patiseti lahi eni 'oku 'omai eni ki he 'ēlia 'e 3 ko eni. Ka 'i he taimi tatau 'oku tau ngāue'aki 'a e seniti ko eni mo e pa'anga ko eni he koe'uhí he 'oku tofuhia pe ngaahi vāhengā mei Niua, Vava'u, Ha'apai, 'Eua 'i he me'a tatau hangē ko ia ko ē 'oku talanoa pe ki ai 'i Tongatapu ni ki he ngoue, toutai pea mo e takimamatá.

Pea ko ia Sea ko e poupu atu pe ia ki he 'elia ko eni, ko e 'elia eni ko e kī eni ko ē ko e ki hono fakalelei 'i 'etau tu'unga faka'ekonōmiká. Ko e kī eni ko ē ki he ma'u ai ha mo'ui ko ē 'a e ngaahi fānili masiva ko ē 'oku tau talanoa ko ē ki ai. Ko e fakalalakala 'i he toutai, takimamata pea mo e ngoue, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, me'a mai Fakafofonga fika 10, Tongatapu

Pohiva Tu'i'onetoa: Tapu atu 'Eiki Sea, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā pehē foki 'oku fakatapu ki he tēpile 'a e Hou'eiki Nōpelé, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakaí. Sea ko u, ko 'oku tu'u hake pē ko u fanongo pe ki he mālie 'a e ngaahi tipeití pea 'oku tau hangē 'oku tau ki'i fononga mai, hangē 'oku tau ki'i fihia 'i he anga ko ia 'etau sio ki he ngalingali ki he faha'i mei he Pule'angá ke, ko e anga e pehē 'oku, ko e taimi eni ke fai ai e fakamole koe'uhí ko e taimi eni ke fai ai e langa fonua.

Ka 'oku 'i ai 'emau tokanga atu mei he tēpile ko eni ke toe ki'i sio lelei angé na'a 'ikai ke ola lelei. Kai kehe ko u sio hifo ki he ngaahi *information* ko eni 'oku fai ai 'e tau tipeití 'oku nofo pē he Patisetí. Ko u pehē pe tau ki'i sio mu'a ki he fakamatala pa'anga ko ia 'o e ta'u kuo'osí he te tau ala ma'u mei ai 'a e fakatātā 'o e tu'ungá. 'Osi e fo'i Patisetí, ko ē foki ko e fakafuofua, hangē pe ko e me'a kuo me'á. 'Osi angé hangē ko e me'a 'oku me'a mai ai Pule'angá, 'osi angé na tau pehē 'e *deficit* 'e fiha pea 'osi ange ia na'e 'ikai ke pehē.

Kapau te tau to'o hake 'a e taimi ni ko u kole atu ke mou me'a hifo ki he Lipooti 'a e *Public Accounts* 'i he taimi ni he te tau ma'u pe ai ha toe ki'i fakatātā 'e taha ke tokoni pe ki he tau fa'u tu'utu'uní. Ko e, 'a ia 'oku 'asi ai fo'i fakamatala pa'anga 'e ua, 'a ia ko e 2020 mo e 21 mo e 2019 mo e 2020. Te tau ma'u lelei ai ...

<010>

Taimi: 1815-1820

Pohiva Tu'i'onetoa: ... fo'i *trend* he ta'u 'e 2 ko ia, mahalo 'oku 'i loto 'a e *trend* ia ko ē mei he fo'i ta'u 'e 5, ka ko e *actual* ē, ko e me'a mo'oni eni, me'a ē pea 'oku 'osi *certify* mai 'e he 'atita 'a ē. Ko e me'a ko ē ko e, hangē ko e lau, te ta u kē tautolu ia he fakafuofua. Ka 'oku te'eki ai foki ke hoko ia 'o mo'oni. Kapau te mou me'a ki he peesi 32, 'i he peesi 32 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ui ko e *statement of income and expenditure*, pē ko e, tau pehē pē ko e pa'anga hū mai mo e hū atu.

'Oku 'osi ange ko ia 'a e, 'a e ongo fo'i ta'u ko ia ko e 2019/2020, na'e ma'u mai 'a e 315 tupu miliona, 2020/2021 na'e ma'u mai 'a e 311 tupu miliona, fakakaukau meimei palanisi pē, pea tau to'o mei ai 'a e fakamole. 20 2019/20, na'a tau to'o mei he fo'i pa'anga hū mai ko ia 'a e 296 tupu miliona. Ko e 20/21/, 2020/2021, ko e fakamole na'e fai ai ko e 313 tupu miliona. 'A ia leva na'e 'i ai 'a e *excess* leva pea ko e ki'i hulu 'o e fakamole 'i he hū mai, ko e, ne 'ikai

ke 'i ai ha hulu ia 'i he taimi, na'e hulu 'a e 2019/2020 'aki 'a e 19 miliona. Kae ki'i tō lalo 'a e 2020/2021 ko e 2.6 miliona.

'A ia ko e, ka ko e fo'i pa'anga ko eni ne hū mai ko ē ko e meimei ko e nomolo ia 'atautolu 'i Tonga ni. Tānaki atu leva ki ai 'a e 'ū pa'anga ko ē 'oku ma'u mai mei muli, pea 'osi ange fo'i fetānaki ia koē mo e fekole'aki ko ia 'oku, 'i he ta'u ko ia 'o e 2019/2020 na'e toe 'a e pa'anga 'e 88 miliona. Pea 'i he 2020/21, 2020/2021 toe 'a e 44.9 miliona. Ka ko e anga ia 'a e fehū'aki, kapau na'e 'asi hake foki 'a e fakamatala ki he *reserve*, 'oku 'i ai 'a e pa'anga mohe ke tokoni he ko e anga foki ia 'a e fa'u patiseti, ke te sio ko e hā 'a e me'a 'oku te kamata ai pea te sio leva ki he kaha'u ko e hā 'a e me'a 'e hū mai, hā 'a e lahi 'o e fakamole ko ē 'oku fiema'u 'e he kakai, pea fekole'aki ia pē 'e lava ko ā pē 'ikai, pea kapau 'oku te sio ki he kimui ki he ki'i toenga *cash* ko ē 'oku tuku 'i hoto kato, pē hā 'a e me'a 'e fai, 'ikai, pē 'e lava pē 'o ki'i tokoni mai mei ai pē 'ikai.

Sai, ko 'ene a'u ko ē ki he fo'i me'a ko ia, 'a ia ko e fo'i *statement* eni ia 'o e anga 'etau koloa ko ē 'oku kei tuku 'aho 3, he 'aho 30 ko ē 'o Sune 'o e 20 mo e 21. 'Oku 'osi ange 'oku kei toe pē 'a e fo'i pa'anga ia 'e 253 miliona 'i he 2019/20 pea, 'a ia ko e *current* ko e me'a ia 'oku ui ko e *current asset*, 'a ia ko e *current asset* 'oku 'i ai 'a e *cash*, 'i ai 'a e *investment*, mo e me'a pehē. Ka ko e, ko e fo'i 253.9 miliona ko ia, ko e 231 ai ko e *cash* 'ata'atā pē ia. 231 miliona. A'u ko ē ki he 2020/2021, na'e 'alu hake ia ki 'olunga 'a e *cash* 'a ia na'e si'isi'i 'a e fakamole ia, mo e anga ko ē 'a e hū mai 'a e, 20, 267.9 miliona ia. Na'e 'i ai pē mo e fanga ki'i *liabilities* na'e toki to'o mei ai mei he ongo fo'i ta'u 'e 2 ko ia, ka tau pehē pē ko e *net asset*, ko e taimi ko ia 'oku to'o ai 'a e ngaahi fakamole ko ē ...

<005>

Taimi: 1820-1825

Pohiva Tu'i'onetoa: ... 'oku te'eki ke totongi. Ko e me'a na'e toe 2019/2020 ko e *net* ko ē ai 259.5 miliona 'i he 2019/2020 pea 'i he 2020/2021 318.4 miliona. Sea ko e fo'i tu'unga ko ia ko e taimi faingata'a ko eni 'oku tau 'i heni tau 'i ai ai, mou sio ki he fanga ki'i me'a ko ē na'a tau sio he 81 miliona mo e hā me'a. Sea ko e ki'i me'a ko ia tema kehekehe mo hoku tokoua ko eni 'oku 'ikai ke u fu'u ongo'i 'e au 'oku 'i ai ha me'a te u faingata'a'ia ai 'i he fo'i me'a ko ē 'i he anga ko e 'etau fononga atu.

'Oku lolotonga lelei pē 'a e fo'i me'a ko e taimi pē eni ia pau ke fai e fakamole 'a e fo'i taimi ko eni. Kuo pau ke fai e feinga ia ke 'akahi 'a e fo'i pulu ia ke puna ke tau va'inga tautolu ia he 'oku me'a. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku 'ikai ke lava 'o fai fakalelei he ngaahi tapa kehekehe. Nau fanongo 'anenai ki he ongo Fakafofonga 'a e tokanga ki he *Reserve Bank* 'io mo'oni ia mo e me'a ko ia. 'Oku 'i ai e me'a 'oku totonu ke fakalelei'i 'i he tafa'aki ko ia, ka ko 'etau fo'i tu'unga pē ko ē he taimi ni 'oku 'ikai, kapau te mou 'eke mai kiate au aga 'eku, 'oku 'ikai ko ha me'a ia te u hoha'a au ki ai he taimi ni mālō Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Kātaki ka u ki'i tokoni ange pē ki he me'a ko ē na'e toki me'a hūfanga he fakatapu. Tapu ki he 'Eiki Sea, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Kapineti pehē ki he Hou'eiki pehē ki he kau Fakafofonga Kakai, ka u ki'i lave pē ki he pa'anga ko eni mohe ne me'a ki ai 'a e 'Eiki, 'a e Fakafofonga Fika 10.

Ko e peesi ko eni 321 ko e pa'anga ko eni 'e 200 'a ia ko e 3.5 ē. Ko e pa'anga ko ē 233 miliona ko e pa'anga ko ia 'oku kau ai 'a e pa'anga fakalalakaka fe'unga ia mo e 132.2 miliona

pa'anga ia ki he ngaahi *project* 'oku 'ikai ke tau, pa'anga ia na'e tonu 'ikai ke tau ala tautolu ki ai. Pea 'oku kau ai mo e pa'anga 'e 22.6 miliona pa'anga ia talāsiti ia ko e pa'anga 'a e kakai 'oku tuku mai 'i Falepa'anga ke nau toki ō mai 'o toho.

Ko e pa'anga pē ia 'i ai ko e *cash* 'i 'olunga ko e 78.2 pa'anga pē ia 'a e Pule'anga pea 'oku toki tātaki mai leva peesi 43 'asi ai 'a e pa'anga ko e *cash* pē ko e pa'anga *cash* pē foki eni tauhi he pangikē mo e pa'anga 'oku tauhi 'i Falepa'anga. Ko e pa'anga ko ē kapau te ke me'a ki he peesi 43 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'e 32. 69 miliona pa'anga ia 'a e Pule'anga 'oku nau *invest*. Tātaki leva 'a e 78.25 miliona mo e 32.69 ma'u e 110 miliona pa'anga pē ia 'oku ngāue pa'anga ia he 'aofinima 'a e Pule'anga ke ne tau'atāina ke ne fai'aki ha me'a. 'A ia ko e fika ia ko ē na'a ku ngāue'aki 'Eiki Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki 'eku vakai 'a'aku ia mahalo kuo fe'unga 'a e feme'a'aki ia fekau'aki pea mo e *Statement*. Nau pehē pe au 'e toe ki'i lōloa ange heni ka ko u sio au ko e me'a ko ē na'a ke me'a 'aki 'e Fakafofonga Tongatapu Fika 5 ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai kotoa 'a e kau Mēmipa pea 'oku a'u atu pē ki he Pule'anga. Pea ke 'i he Pule'anga mo 'enau taumu' ngāue 'oku nau tui 'e 'ikai hoko ia, ka kuo 'osi a'u atu pē ho'o pōpōaki 'i he Fale ni pea ko e faitu'utu'uni 'atautolu he Fale ni ka 'oku 'osi fakapapau'i pē 'e he Hou'eiki Pule'anga kuo pau pē ke tau nga'unu ki 'olunga. Ko u pehē ke tuku mu'a 'etau *Statement* tafa'aki tau 'alu mu'a ki he fakafo'i vouti.

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu pē mo e Feitu'una ka u ki'i kole atu fiamatamu'a atu ke ki'i faka'osi'i mu'a 'eku ki'i lave 'e taha ki he *Budget Statement* na'a ku ki'i kamata ki ai pea ke tali mai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai lelei 'aupito me'a mai.

Hoha'a ki he tu'unga fakapa'anga ngaahi Poate Pule'anga

Dr. 'Aisake Eke: Sea kuo 'osi lave au ki he tu'unga fakapa'anga ko ē Pule'anga mo e ki'i hoha'a ko ē ki ai. Sea tau loto lahi kotoa mo 'etau faka'amu ki he 'Eiki tokoni mai. Ko u ki'i hoha'a mo au ia he tu'unga ko ē ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Hangē ko ē ko 'eku lave ko ē ki ai ko e tu'unga ko ē 'a e fakapa'anga ko ē *cash* ngaahi poate ko ē 'a e Pule'anga nau lave ki ai 'oku vaha'a ia kulokula mo e engeenga 'eku lave ki ai 'enau tu'unga pa'anga he taimi ni.

Ke mea'i ko e poate ko eni 'oku ne tokanga'i 'a mala'evakapuna. Mālō na'a nau tātaki mai 'a e 8 miliona si'i he ngaahi ta'u ko ē, 'osi to'o 'a e *dividend* ko eni 'a e Pule'anga 'osi hoko ko eni 'a e faingata'a 'ikai ke 'i ai ha puna, 'oku nau ngāue'aki. Pea si'i a'u 'o nau tō tutu ō 'o tō meleni. Ko e tu'u he taimi ni ko e kautaha ko ē 'oku ou tui 'oku 'ikai ke a'u na'a mo e 1 miliona pē 'oku toe. ...

<007>

Taimi: 1825-1830

Dr. 'Aisake Eke: ... 'Oku pehē kātoa mo e 'ū tu'unga 'o e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga Sea. Ko 'enau fokotu'u na'e 'ai ke u fokotu'u 'e au ki he Pule'anga, 'oku nau fokotu'u mai heni 'a e *dividend* ko e 3 miliona. Ko u kole atu tonu ke hanga ko e 1 miliona pē 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga ke fakalahi 'aki 'enau pa'anga ngāue. Sea, ko e hangē ko e me'a, ko e 640 miliona e koloa 'oku nau tauhi. Ke 'ilo ko e me'a 'oku matemate ai e 'uhila, *TCC* mālō mo e kava

‘aitoli, ko e pa’anga ko ē ke lava monomono ‘aki ko ē ‘a e ngaahi fu’u ngāue ko ia ko e lau kilu pē ka ‘oku ‘ikai foki ke si’i ‘i ai ha’anau pa’anga. Ko e toho mai foki ia he kava ‘aitoli ...

'Eiki Palēmia: Tuku ‘a e kava ‘aitoli ia Sea ko e me’a ia ‘a e *Telecom* ‘ikai ko e me’a ‘a e ‘Uhila. Ka e tuku pē mu’a ke u ki’i fakatonutonu atu pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia na’a ne me’a ‘aki pe ia ko e me’a ‘a e *TCC* mālō mo ia ke ma’u ha pa’anga.

'Eiki Palēmia: Ki’i fakahoko pe au ‘etau ki’i me’a ke fakatonutonu atu pē 'Eiki Minisitā. Ko e, mea’i pē Minisitā ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakatonutonu mai ‘a e Fika 5.

'Eiki Palēmia: ‘A e fika ko ē 3 miliona ko ia na’e me’a ki ai e Minisitā. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ki ai mea’i pē ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakamolemole ‘oku ‘ikai ko ha Minisitā ‘a e ...

'Eiki Palēmia: ‘A e Minisitā Mālōlō ka ko e Fakafofonga Tongatapu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tongatapu 5 ko ‘etau tu’utu’uni ko e Mēmipa ia ‘o e Kakai Fakafofonga Tongatapu 5.

'Eiki Palēmia: Kole fakamolemole atu Sea ko e Tongatapu 5. Ko e ‘uhinga pē eni ‘a e fakahoko atu Sea, mo’oni ‘aupito pē e me’a ia ki he *airport*. ‘Ikai foki ke toe vakapuna ia ‘e tō mai ‘ikai ke ‘i ai ha ki’i sēniti. Ka ‘oku ‘osi mahino pē ia he ‘ikai ke tānaki mai ha pa’anga ia mei ai. Ka ko u ‘uhinga pē ‘aku ia ki he tu’unga fakadividend ‘oku ‘omai ‘oku holo ‘aupito ia ko ē ki he 350. Ko e ‘uhinga pē ia ko e fakatamaki ko ē he’etau *lockdown* Sea mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Hoko atu.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō Sea tapu mo e Feitu’ú na pea mo e 'Eiki Palēmia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e 3 miliona ko eni mei he ‘ū poate kotoa?

Fokotu’u ke ‘ave 5 pe 7 miliona fakaivia’aki ngaahi Poate Pule’anga

Dr. 'Aisake Eke: Ko e tu’u ko ia he Patiseti ko eni ko e faka’amu ko ‘enau tāketi eni *dividend* ko e 3 miliona te nau tānaki mai. Ko e pa’anga pē ‘e 1 miliona te nau fokotu’u mai ke ‘ave ‘o fakaivia ‘aki ha, ha pisinisi. Ko e palopalema ko ia he taimi ni, peseti foki ‘e 75 ‘a e *dividend*. ‘Oku mālō pē si’i lava ‘a e faka’aho mo e *maintenance*. Ko e me’a ia ‘oku matemate ai ‘a e ngaahi me’a ko ē. Ko u faka’amu au ke fakaivia nautolu he koe’uhi ko e taimi ko ia ‘e mālohi ai ‘a e ‘uhila, mālohi ai mo e mala’evakapuna ‘o ‘ikai ke toe lava ‘ai ‘a e ‘uhila ke ulo he taimi ‘oku ‘oku tau mai ai e vakapuna. Pea ‘ikai ngata ai, ko e ngaahi *TCC* ko e ngaahi kautaha mahu’inga eni ‘etau langa fakalalakala ki he kaha’u ka ko ‘enau tu’unga fakapa’anga.

Sai pē ko e 'Eiki Palēmia kole atu na’e totonu ke ‘ave ha 5 pē ko ha 7 miliona ke fakaivia ‘aki kinautolu. ‘Oua te mou tānaki *dividend*. Ko u fa’a sio atu ngaahi fu’u sieke ‘ene ‘asi mai ka

ka ko u pehē 'oiauē fakapō 'e mate 'eku telefoni. 'E mate e 'uhila. Ka ko 'eku fokotu'u fakakaukau atu pē mu'a ko e kau atu he tokoni ke si'i 'ofeina atu 'a e me'a. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakamālō atu pē Sea he ma'u faingamālie. Fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 5 'i he tokangaekina mai ko eni ke fakamo'ui mo fakaivia 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga pea 'oku mau tui tatau pē ki ai. 'Oku, ko e kau ngaahi potungāue ko eni pē ko e ngaahi *company* ko eni, fiema'u ia ke lele pē. Neongo e 'ikai ke ha'u e ngaahi vakapuna he taimi ko eni e tāpuni 'a e KOVITI 19, ka 'e pau pē ke lea he 'oku lele he 'oku fiema'u ia 'e he fonua pea 'e kei hoko atu pē hono tokonia hangē pē ko ia ko e faka'amu 'a e Fakafofonga. Mālō Fakafofonga.

Kamata alea'i ngaahi vouti he 'Esitimeti

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki, ko 'etau *statement* ē hangē ko e angamaheni pē, tuku pē 'etau *statement* ke tau toki tali fakataha pē. Mou to'o hake ā ho'omou 'esitimeti ko eni faka-potungāue. Te tau 'alu fakafo'i-potungāue pē. Te ke me'a ki he peesi ko ia 'i mu'a ko e kātōi kotoa ia e pa'anga ko ē mo hono fakaikiiki 'e he Pule'anga, pea hono *breakdown* ko ia e pa'anga ko ia ki he ngaahi feitu'u 'oku fiema'u 'e he Pule'anga ke 'ave ki ai.

Ka ko u kole atu na'e me'a mai pē 'e he Sea ki he motu'a ni ke kamata mei he 'Eiki Palēmia. 'Eiki Palēmia ko u kole atu tau 'ai mu'a 'a e 'Ofisi Palasi koe'uhi kae tau'atāina hoku fatongia. 'Ai 'a e 'Ofisi Palasi 'osi pē ko ia te tau foki mai leva ki he Vouti 'a e 'Eiki Palēmia koe'uhi 'oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia kehe 'o e 'Eiki Palēmia, koe'uhi ko e teuteu pē ho'o me'a atu 'Eiki Palēmia, pea ko u tui pea kuo faingamālie pē Fale ni he 'oku me'a pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ia heni ke tali fehu'i. Ka tau 'ai mu'a 'a e 'Ofisi Palasi fakamolemole. 'I ai ha fokotu'u pē ha liliu pē fakatonutonu ki he ngaahi fika ko eni? (Fokotu'u atu).

Fokotu'u pea kuo pou pou.

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu pē mo e Feitu'una ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

Fehu'ia potungāue fakamalumu ai misini ngaahi kaati fakafonua

Dr. 'Aisake Eke: Pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e me'a. Kātaki ko 'eku ki'i vakai pē eni e pa'anga 'e 100 ...

<008>

Taimi: 1830-1835

Dr. 'Aisake Eke: ... 'oku 'ikai ke u ma'u ki he Palasi ko u vakai hifo eni ki ai 'i he 'etau mīsini ko ē he 'etau mīsini ngaahi kaati fakafonua pē 'oku kei nofo he 'Ofisi Palasi pē 'ikai? Ko e 'uhinga pē ko e konga mahu'inga eni ia ke kei ngāue mīsini Sea ko 'eku ki'i fakahoha'a ko 'eku fehu'i pē mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mou tali mai ange Hou'eiki Pule'anga e mīsini kaati fakafonua pē 'oku 'i he 'Ofisi Palasi pē 'oku 'i ai ha feitu'u 'oku 'i ai.

Tali ki hono fehu'ia feitu'u fakamalumu ai misini kaati fakafonua

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea kei 'i ai pē.

Vouti 1 - 'Ofisi Palasi

Kae tuku ai leva ke fakahoko atu ai leva 'a e Patiseti he ko eni 'oku 'i ai e ngaahi fehu'i ki ai pea Sea ko e hangē pē ko ē 'oku mou mea'i ko e ta'u kuo hilí na'e patiseti ko eni ki he 'Ofisi Palasi na'e 3.678100 'a e patiseti pē ko e 3.6 miliona. 'I he ta'u ni Sea 'oku ki'i hiki 'aki pē 'a e valu mano tolu afe ko e hiki pē mei he 3.678 miliona ki he 3.7 ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E 'Eiki Palēmia fakamolemole ē 'e pau pē ke fai 'etau founa ko eni 'oku tau ngāue'aki he taimi ni. 'Osi mea'i 'e he kau Fakafofonga ia e kotoa e me'a 'oku ke me'a mai ki aí. 'Oku nau loto nautolu ke tali e vouti ko eni.

Fokotu'u pea poupu'i Vouti 'Ofisi Palasi

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e mīsini 'a ē ko ē 'oku ne hanga ko ē 'o ngaahi 'a e kaati fakafonua 'oku 'i fē 'ia? Ko ho'omou tali mai pē ka tau hoko atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tokoni atu pē Sea ko e ngāue ko eni 'oku 'i he polokalama tolu ia 'o e 'a e, pē ko e 'Ofisi ko ia e 'Eiki Tauhisila ko ē 'o e, 'o e 'Ofisi Palasi ki he, Polokalama 3 Sea 'i he pasina 71. Taupotu ki lalo. Ka 'oku, 'a ia ko e polokalama eni 'oku ne tokanga'i ko ia 'a e ngaahi ngāue kau ai pea mo e 'ofisi, 'Ofisi 'o e, 'o e Kaati Fakafonua Sea. 'Io Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Tokanga pe 'oku kei ngāue misini ngaohi kaati fakafonua

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'aupito, tapu pea mo e Feitu'una pehē ki he, ki he Hou'eiki. Ko 'eku 'eke nau ki'i 'eke pē au 'oku kei ngāue 'a e 'a e mīsini ko eni?

Tokanga ke vali 'ā Palasi

Ka ko e ua 'Eiki Sea fakamolemole ko e, ko e tapu pē mo e Feitu'una pea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke tonu ke u lea au ki ai. Ko e 'ā ko ē 'o Palasi ta'efakafiēmālie 'aupito tonu ke vali'i ko u kole atu mu'a ke si'i vali ange 'a 'etau, ko hotau fofonga ia Sea mālō.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Mālō Fakafofonga. 'Io fai e ngāue ki ai 'e Sea 'oku fakatauange pē he vave tāha pē fakahoko ai e ngāue ko eni Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Tau hoko atu ē. Kau ngāue ko e 'ū *ministry* kotoa pē 'oku 'i he malumalu 'o e Minisitā pē ko e 'Eiki Palēmia 'o e 'ahó ko u kole atu ke mou fakahokohoko mai 'a e vouti ko ia koe'uhí pē ke vave 'aupito, 'aupito 'etau ngāue.

Vouti 6 – Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Palēmia: Sea Vouti Fika 6 pē Sea ko e Vouti eni e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fika 6.

'Eiki Palēmia: Kau Tau 'a 'Ene 'Afio. Sea ko e hangē pē 'oku mou, na'a ke me'a ki ai 'oku ko e ngaahi fika ena 'oku me'a pē ki ai 'a e kau Fakafofonga ko e, na'e hiki mei he 16.6 miliona ki he 20.3 'a ia ko e hiki 'aki pē e 3.6 miliona. Ko e hiki ko eni Sea 'oku kau ai 'a e hiki he ngaahi pa'anga mei he ngaahi *project* 'oku kau ai pea mo e ki'i fale 'a e 'ofisi ki he Kau Tau ko ē 'a 'Ene 'Afio 'oku 2.3 miliona ia.

'I he tafa'aki mo eni e *recurrent* ko e fitu kilu ono mano valu afe 'oku hiki 'aki ko e 'uhinga pē ko e *PMS* 'a e hiki ko ē e vāhenga 'o e kau ngāue ko e poini taha miliona, ko e me'atokoni ko eni 'a e kau tau ko e poini taha miliona, toe fakalahi ange 'a e 'utu mo e me'a lahi ange e ngaahi me'alele mo e ngaahi vaka 'a e *navy* ko eni e kau tau 'a 'Ene 'Afio poini ua miliona. Pea mo e ngaahi me'atau mo e ngaahi me'angāue poini fā miliona ko e tupunga ia ko eni 'a e hiki ko eni 'aki 'a e tolu miliona Sea pea 'oku fokotu' u atu.

Fokotu'u pea pou pou'i Vouti Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou 'oku 'i ai ha taha he kau Mēmipa 'i ai ha feme'a'aki ki ai? Fakafofonga Tongatapu 5?

Dr. 'Aisake Eke: Sea kātaki te u ki'i fehu'i 'oku 'i ai pē 'ene felāve'i ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia koe'uhí foki ko e tu'u ko ē he taimi ni mahino ko e 'Eiki Palēmia na'e fakamo'oni 'i he *MOU* ko ē femahino'aki mo Siaina. Kātaki pē he'eku hū atu heni, ko e hā nai ha me'a ki he malu'i ai? Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Ko u 'ilo pē 'oku 'ikai ke fekau'aki mo e 'ū me'a ka 'oku sai pē kae tali atu 'io na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a fekau'aki mo e malu'i ko e ngaahi aleapau kehekehe pē ki he ngaahi tokoni tafa'aki kehekehe. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'a Fakafofonga, ko e me'a pē 'Eiki Palēmia pea, pea toki 'omai 'a e me'a ko ia ke me'a ki ai e kau Fakafofonga ...

<009>

Taimi: 1835-1840

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... koe'uhí kapau 'oku 'i ai ha me'a pehē he'etau me'á pea tau, kae 'oua toe fehu'i ka tau hoko atu.

'Eiki Palēmia: 'Io Sea, lava pe ia 'omai e ngaahi alea pau ko ē na'e fakamo'oni kapau 'oku fiema'u 'e ha Fakafofonga, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, tau hoko atu.

Vouti 7 – 'Ofisi Palēmia

'Eiki Palēmia: Vouti fika 7 Sea ko e vouti ia 'a e 'Ofisi Palēmiá, hangē pe 'oku tau angamaheni ki aí. Ko e 'ofisi ko ení 'oku 'i ai ai 'a e ngaahi va'a kehekehe ka na'e hiki mai ki ai ko e me'a fo'ou pe hení Sea ko hono hiki mai 'a e va'a ko ē ko e ne tokanga'i 'o e fakakomipiuta pe ko e *E-Government* ko eni ki he Pule'angá. 'A ia 'oku kau ai 'a e kongá lahi 'a e hiki hake ko eni e patisetí meí he 11.4 ki he 15. 'A ia ko e hiki hake ia 'a e 3.7 miliona.

'A ia ko e va'a foki ko ení na'e tu'u 'i he *MEIDECC* pea ko e kongá 'e taha na'e 'i Falepa'anga pea na'e fakatahataha'i mai leva 'o hiki mai leva ki he 'Ofisi Palēmiá ko e 'uhingá pe ke nofo 'i loto 'o fai e ngāue ko eni hono feinga'i ke toe leleiange e fakahoko fatongia 'a e Pule'angá hono ngāue'aki ko eni 'a e tekinolosiá Sea. Pau pe 'oku toki 'i ai ha fehu'i pea toki tuku mai, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, 'io Fakafofonga Tongatapu fika 5, me'a mai.

Fehu'ia e taumu'a pa'anga 2 miliona ki he ngaahi me'a'ofa fakangāue

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pe mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Kapinetí pea pehē ki he Hou'eiki Nōpelé, kau Fakafofonga Kakaí. Sea ko 'eku ki'i 'eke pe kātaki pe 'Eiki Palēmiá, ko e peesi 124. Ko e vouti ko ē 15 'a ia ko e *code* 15 ko e me'a'ofa fakangāue ia mo e 'inasí. 'A ia 'oku hiki ia mei he 5 kilu na'e 4 miliona he lolotonga e ta'ú ni 'alu 'o 2.7. Ko e ki'i 'eke ange pē ko e tu'u ko ē 'i hení ko e 'asi ko ē 'i hení ko e \$2 miliona 'e 'ai ia ki he ngaahi me'a fakalelei'i 'o e fonuá pe ko e Pule'angá. Ko u ki'i 'eke pē pe ko e hā e e taumu'a e silini ko eni mālō.

Fakama'ala'ala taumu'a pa'anga 2 miliona

'Eiki Palēmia: Mālō Sea fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 5 fehu'i lelei ko ení. Ko e 2 miliona ko eni Sea ko e pa'anga eni hangē ha tau tokoni ki he ngāue ko eni ko ē hono fakalelei'i ko eni ko ē e fakahoko fatongia e Pule'angá, ngāue'aki e tekinolosiá pea mo hono hangē pe ko ē ko hono lau 'anenaí ke vakai'i na'e 'ohake pe he kau Fakafofonga 'e ni'ihoni hono vakai'i e fakahoko fatongia pe ko e *reform* ko eni 'a e fakahoko fatongia.

Pea 'oku ai pe ko e ki'i fo'i *case* makehe pe hení ko e sio ki he fokotu'u 'a e senitā *dialysis*. Ko e 'uhingá pe ia na'e 'i ai e fetu'utaki makehe mai ki he motu'á ni ke fai ha fengāue'aki ke fokotu'u ko eni 'a e va'a ko ení. Pea ko u pehē ke hokohoko atu ai pē fai fatongia 'a e motu'á ni hono *connect* pea mo fakakaumai mo e 'Eiki Minisitā Mo'uí ke fakavave'i hei'ilo na'a lava 'o fokotu'u 'a e senitā ko eni he vave tahá. Ko e 2 miliona ia Sea 'oku 'ikai ke ngata pe he *reform*, ngāue'aki e tekinolosiá pe ko e *support* ki he *e-government* pea mo e ki'i *project* makehe ko eni ko hono teketeke ke lava fokotu'u ko eni 'a e senitā ki he *dialysis* pe ko e fetongi totó Sea, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, 'io me'a Fakafofonga Tongatapu 5.

Fehu'ia tulāhoko fokotu'u senitā *dialysis* ta'u fakapa'anga hoko

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pe mo e Sea tapu pe mo e Hou'eiki, ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti mo e Hou'eiki Nōpelé mo e Kakaí. Ko e ki'i 'eke pe ko ē 'i hení ko e me'a 'oku fiema'u lahi foki eni ia 'a e *dialysis*. 'I he ngaahi ta'u mai ko eni ko 'eku 'eke pe au ke kātaki 'Eiki Palēmia, 'e hoko eni he ta'u fakapa'anga ka hokó? Mālō.

Tali ki he tokanga fekau'aki mo e senitā *dialysis*

'Eiki Palēmia: Ko e taumu'a ia hangē pe ko ē 'oku fa'a me'a'aki ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku 'i ai 'amanaki lelei pē ke fai e lelei tahá ke hoko pe he ta'u fakapa'anga hokó. 'Osi 'i ai 'a e ki'i konga kekelekele 'oku *designate* ke fai ki ai, fai e talanoa pea na'e tali pe ke 'oleva ke ava 'a e *border* kae ōmai 'a e kau *expert* ko eni 'o kamata leva hono vakai'i 'a e tu'u'anga mo e fokotu'utu'u 'o e senitā ko eni kae lava 'o *operational*, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Sea, fokotu'u atu ke 'oua e tali ke tali fakamolemole mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ke ke kau e Feitu'una ia he'eku ngāué ke ke fokotu'u mai 'ai ke tali. Ko u 'osi fakahoko atu pē ko 'etau paasi pe mei hení hoko leva ki he vouti hoko maí. Te u fakahokohoko atu pe ko eni ko u kole ki he kau ngāue ke 'omai kae hoko atu leva ki he'etau ngāue ki ai. 'Io 'Eua 11.

Kole fakama'ala'ala fekau'aki \$253,200 ki he fanongonongo *broadcasting*

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pe ko e ki'i fehu'i pe ia 'i he peesi 124 ē 'i he fika 12 he noutí 'oku 'i ai e fanongonongo *broadcasting* 2 kilu 5 mano 3 afe 2 ngeau ke ki'i fakama'ala'ala ange pe 'a e vouti ko ia he ko e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Peesi fiha?

Dr. Taniela Fusimālohi: Peesi 100 ...

<010>

Taimi: 1840-1845

Dr. Taniela Fusimālohi: ... 124 ē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fekau'aki pē mo e 'Ofisi 'o e Palēmia.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia, 'i he *note*, he fika 12 'oku 'i ai 'a e fanongonongo, *broadcasting*, 2 kilu 5 mano 3 afe 2 ngeau.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e \$253,200

'Eiki Palēmia: Sea ko e seniti eni ko eni 'oku fai 'aki ai ko ē 'a e *press conference, media*, pea mo e ngaahi ngāue ko ia fekau'aki pea mo hono ngāue 'aki 'a e tekinolosia, pē ko e TV pē

ko e letiō, pē ko e *internet*, 'i hono fakahoko atu 'a e ngaahi fatongia mo e ngaahi fakamatala mei he Pule'anga Sea. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Palēmia.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e vouti ko eni 'i he patiseti ko ē kimu'a ia na'e, 'oku ou tui mahalo na'e 'i he 7 kilu ka ko eni 'oku holo hifo ki he 2 kilu ia 'a e fanongonongo. 'A ia ko e, 'oku ou pehē ko e letiō Tonga 'oku ne fai 'a e fatongia ko eni ki he, mo 'enau televīsone 'oku 'ikai ke toe fiema'u ha, heni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a hifo, 'Eiki Palēmia, me'a mai.

'Eiki Palēmia: 'Io, 'Eiki Sea 'oku mau ngāue'aki pē kātoa pē ngaahi letiō, 'oku mau pehē 'e lava ai 'o a'u ai 'a e fakamatala ki he tokolahi taha 'o e kakai 'i Tonga, ka 'oku mau toe lava pē 'o ngāue'aki pē 'a e ngaahi mitia sōsiale kae 'uma'ā pē foki 'a e *internet* Sea, fakatahataha 'i pē ia ko e ki'i seniti pē ena 'oku tuku mai ke fakahoko 'aki 'a e fatongia ko ia, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. Ha'apai 13 me'a mai.

Veivosa Taka: Tapu mo e Sea pea tapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fehu'i atu pē 'aku ia 'i he peesi, kamata 'i he peesi 129, he Kōvana mo e Fakafofonga Pule'anga. 'Oku ou fiu fakasio Sea 'a Ha'apai pē 'oku me'a, he 'oku ou sio 'i he Fakamatala Patiseti, ko e hā 'a e 'uhinga ke 'omi angé 'e he Palēmia pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku kehekehe ai 'a Ha'apai mei Vava'u. 16 'a Ha'apai, 16 'a Vava'u kae 8 'a Ha'apai, ka ko e ongo Kōvana pē Sea, ko e 'uhinga ko 'eku fiema'u pē ke ki'i 'omai, he ko Ha'apai 'oku tō ai 'a e fakatamaki, Sea ke ki'i mahino pē 'oku 'i ai ha toe, pē na'e 'ikai ke 'omai ha patiseti ia 'a Ha'apai. Ko e anga pē 'eku ki'i fehu'i 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tali mai eni, fakamanatu pē ki he Feitu'una 'oku lahi 'a Vava'u 'i Ha'apai ē. Ka ke tali mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku ta'etokanga'i ai 'a e Fo'i 'One'one Fakafofonga, ka ko e 'uhinga pē ko e *resources* pē ia 'oku fiema'u he taimi ni 'o hangē pē ko ia 'oku mea'i pē 'e he kau Fakafofonga. Ka 'i ai pē ha fiema'u 'i he kaha'u 'e lava pē 'o to'o mai ā ia mei Vava'u 'o 'oatu ia ki Ha'apai, ka 'oku 'ikai ke pehē 'oku, he'ikai ke lava ai 'a e fakahoko fatongia 'a e 'ofisi ko eni 'i Ha'apai, mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea, fakamālō atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Niuatoputapu, 17 me'a mai.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

Sea ko e 'ai e ki'i fehu'i pē eni ia ki he 'Eiki Palēmia koe'uhí ko e polokalama 3, Kōvana pea mo e kau Fakafofonga Pule'anga, 'oku ou 'ilo pē Sea 'oku kau foki 'a e Ongō Niua 'i he Fakafofonga Pule'angá. Sea ko e ki'i fokotu'u pē ia ki he 'Eiki Palēmia ke ne mea'i pē 'a e ngāue 'a e ongo Fakafofonga Pule'anga mei he ongo motu ni, 'oku kei faimanava kavakava pē 'a e fatongia ke 'ofa pē mu'a 'a e Feitu'una he ongo Fakafofonga Pule'anga, ke na, na'a lava ke na toe ki'i hoko atu pē.

Ko e polokalama 4 ‘oku ou ki’i vakai hifo ki ai ‘i he Va’a Langa Fakalalakalaka pea mo e Pule Lelei. ‘Oku ou toe ki’i fehu’i pē ‘aku ia pē ‘oku kei tu’uma’u pē ia ‘i he ‘Ofisi ‘o e Palēmia, pē ‘oku toe, ‘e toe nga’unu ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ko ia pē Sea, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, ‘ai pē ka u tali atu ho’o fehu’i ē, kapau leva ‘oku tu’u ‘i he vouti ko ena ‘oku mahino ‘oku ‘i he Palēmia, ‘oku ‘ikai ke ‘i he me’a ko eni, ‘oua te ke toe tali Palēmia, ko ena ‘oku tu’u ‘i he me’a ‘a e Palēmia ‘i he vouti ‘a e Palēmia, pea ko e Palēmia ‘oku ‘i ai. Tau hoko atu.

Vātau Hui: Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io, ‘oku sai.

Vātau Hui: Sea ko e ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai ia, toe ‘i ai ha me’a ‘oku toe tokanga ki ai ha Mēmipa, ‘io me’a mai ‘a ‘Eua 11.

Tokanga na’a lava toe hiki hake vāhenga Fakafofonga Pule’anga

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea, Sea kātaki pē ko e tokanga atu pē ia ki he vouti ko eni ko ē ‘a e, ‘oku mahino foki ‘a e lēvolo ia ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ongo Kōvana ‘a ia ko Ha’apai ia mo Vava’u. Ko e tokanga pē eni ia ki he kau Fakafofonga Pule’anga ‘a ia ko ‘Eua mo e Ongō Niua ē. Ko e tu’u ko ē ‘a e ongo vāhenga ko ia, ‘oku ou tui ko e ngāue ‘oku meimei tatau pē ia, ‘a Ha’apai mo Vava’u ...

<005>

Taimi: 1845-1850

Dr. Taniela Fusimālohi: ... pea mo ‘Eua mo Niua. Ka ko e tokanga pē ia he koe’uhí ko e vouti ko eni ko u tui pē mahalo ‘Eiki Palēmia ‘oku ki’i ma’ulalo ‘a e lēvolo ‘oku fai ai ‘a e fatongia ko eni lēvolo fakavāhenga ‘a e ongo Fakafofonga Pule’anga na’a ‘i ai ha fakakaukau ‘a e Feitu’una ke ki’i tahataha hake.

Pea mo e tafa’aki pē ki he’ena fakame’angāue ko u ki’i lava atu pē au ki ‘Eua ‘o sio ki’i fiema’u ke ki’i tokotokolahi ange ‘a e kau ngāue pea mo e me’angāue ko ē ke fakahoko’aki. Ko ‘Eua foki na’e uesia lahi he *tsunami*.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha kehekehe ‘a e ‘uhinga ‘o e lakanga ‘o e fakanofonofu ko e ‘uhinga e Fakafofonga Pule’anga mo e ‘uhinga e Kōvana. Ko hono ki’i kehekehe pē ko e Fakafofonga e Pule’anga kau mo e kelekele ‘o e fonua mālō, ko e ‘uhinga ia ‘o e Kōvana.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō ko e tokanga pē ia Sea ki he fatongia ‘oku fua ‘e he ongo Fakafofonga Pule’anga ko eni he koe’uhi ko e ongo motu ko eni ‘oku tāpalasia ma’u pē he taimi kotoa ‘e he fakatamaki fakaenatula pea ‘oku toe lahi ange ‘ene ngāue. Koe’uhí kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha potungāue ia ai ‘oku tokanga’i ia ‘e he ongo Fakafofonga Pule’anga pea ko e anga ia e tokanga ki he’ena vouti mu’a ke ki’i sai ange... pē ki he lēvolo ko ē ‘oku na ‘i ai. Ko u tui mahalo kapau te tau ‘ai ki he lēvolo motu’a mahalo ‘oku na kei ‘i he lēvolo 7 mahalo e me’a motu’a. Kapau ‘e ki’i tahataha hake pē ki he lēvolo ua ko ē ‘o e me’a motu’a ki he *Deputy level* ko u tui ‘e fakafiemālie pea ko e faka’ai’ai ia ke fai hona fatongia ki he lelei taha.

Kakato ngaue ki he Vouti ‘Ofisi Palēmia

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai pē ‘Eiki Palēmia fakatokanga’i pē kole ‘oku ‘oatu ‘e he kau Fakafofonga ‘o fekau’aki pea mo honau Fakafofonga Pule’anga mālō sai tau hiki ē. 14

Vouti 14 – Potungāue Polisi

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea ko e Vouti foki eni ‘a e Potungāue Polisi Sea fakatatau pē ko ena ki ho’o faitu’utu’uni Sea ‘oku ‘osi mea’i pē he Hou’eiki Mēmipa ka ko e ‘uhinga pē ko nautolu ko ena ‘oku fanongo mai ‘oku hiki’aki pē ‘a e 1.5 miliona ‘a e Patiseti ko eni ‘a e Potungāue Polisi Sea ki he ta’u fakapa’anga hoko mai. Ko e ngaahi fakaikiiki ena ‘oku mou mea’i pē ‘oku tuku atu he Patiseti kapau pē ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i. Ko u tui ‘oku mahu’inga pē ke fakahoko atu ko e kau fai fatongia ‘e 542 ‘i he potungāue ni ‘i he tu’u ko ē he taimi ni pea ‘oku peseti ‘e 64 vāhenga 36 ki he *operation* mālō Sea toki ‘i ai pē ha fehu’i mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Niuatoputapu 17 me’a mai.

Kole na’a lava fokotu’u ke toko 2 ongo polisi ki he Ongu Niua

Vātau Hui: Sea ki’i fakahoha’a atu pē mu’a Sea tapu pē pea mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e fakataha ‘eiki ‘a e Komiti Kakato. Ko ‘eku ki’i fokotu’u pē ‘a’aku ia ‘i he Vouti ko eni Sea pē ‘oku toe ‘i ai ha tokoni polisi ke tokoni ki he polisi ko ia pule ‘i Niuatoputapu ‘oku kei tokotaha pē. Koe’uhí na’a ‘oku fokotu’u ha fa’ahinga patiseti heni ‘e kau ai ka ko e kole ‘a e motu’a ni ke ‘ai hake mu’a ke toko ua mahalo mo Niuafou ‘oku kei tokotaha pē. Ka ko ‘eku kole Sea kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oatu ke ua he ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ha taha na’a ‘ohovale kuo ha’u ha kau tau ia mei ha feitu’u ‘o si’i faka’ofa ai ‘a Niua ia hano fana ko ia pē Sea mālō.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘I ai fokotu’utu’u ke fokotu’u ‘apitanga polisi ki Hahake

‘Eiki Palēmia: Fakahoko pē eni ki he *Commissioner* ki he tafa’aki faka-*operational* foki ia ‘oku poupu pē kapau ‘e tokoni ia ki he malu ange ‘a e feitu’u ko ia pea ‘oku fakahoko atu ai pē Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ‘a e potungāue ke toe fakalahiange ‘enau *presence* pē ko ‘enau ‘alu ki he *community* kau ai ‘a e fokotu’utu’u ke ‘i ai ha ‘apitanga polisi ‘alu fakataha pea mo ha *fire station* ki Hahake kae ‘uma’ā foki pea mo Vava’u mo toe sio pē ki he vaheloto foki Sea ko e ‘uhinga pē ke toe foki ‘a e kau polisi ‘o ofi ange ki hotau ngaahi kolo mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 'Io me'a mai Tongatapu 5.

Fehu'ia 'ikai 'ave ki he Potungāue Polisi 7 miliona tau'i faito'o konatapu

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Ko e ki'i fehu'i pē eni ia ko e pa'anga 'e 7 miliona ia 'oku kau ia hono tau'i ko eni 'o e faito'o konatapu 'a ia 'oku kau ai 'a e Potungāue ko eni ka 'oku 'ikai ke 'asi ia he Potungāue Polisi ka 'oku 'ave ia ki Falepa'anga. Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke 'ave ai ki he Potungāue Polisi 'Eiki Minisitā Polisi.

Fakama'ala'ala 'uhinga 'ikai tuku 7 miliona he Potungāue Polisi

'Eiki Palēmia: Mālō mālō Fakafofonga tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko 'etau faifatongia ko eni ki hono tau'i ko eni 'a e faito'o konatapu foki Sea 'oku 'ikai ko e tafa'aki polisi pē 'oku fai ki ai 'a e ngāue. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku nau ō mai 'o ngāue fakataha ki hono tau'i ko eni 'o e faito'o konatapu. 'A ia 'oku 'ikai ke ngata pē he Polisi kau ki ai e Potungāue Ako kau ki ai pea mo e ngaahi potungāue hangē ko e *Health* tafa'aki ko eni 'a e *addiction* mo e 'ū ala me'a pehē. 'A ia ko e komiti leva na'e fokotu'u ...

<007>

Taimi: 1850-1855

'Eiki Palēmia: ... he 'osi ko ia 'a e fono fakafonua 'oku ai leva 'a e *Steering Committee* ki he *Illicit Drug*. 'A ia ko e fo'i sino makehe ia 'oku 'ikai ke 'i he 'Ofisi Palēmia, Polisi pē ko Falepa'anga. Na'e fokotu'u ke nau hanga 'o faifatongia, 'omai 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe 'o nau sio leva ko e hā 'a e me'a 'e fakamole ki ai e pa'anga. Tau fiefia he Pule'anga ko eni 'a eni ko eni na'e toki 'osi, na'a nau kamata 'aki 'a e 5 miliona ko e 'uhinga pē ke pae'i kātoa 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe ko eni he'etau tau'i 'a e faito'o konatapu pea 'omai ki he komiti ko eni. Tukukehe pē 'a e patiseti ia ko ē 'a e Polisi Potungāue Ako mo e me'a, ngaahi me'a makehe 'oku fakapa'anga mei ai.

'A ia 'oku pehē pē 'oku saiangē hono tuku pē pa'anga 'i Falepa'anga he ko e fo'i sino ko eni 'oku fai tu'utu'uni ki ai, ko e *Steering Committee* ko eni na'e fokotu'u he 'osi ko ia 'a e fai e fono fakafonua ke tau'atāina pē ha'u 'a e ngaahi kupu kehekehe kae 'oua 'e nofo pē ia he Polisi 'o fai pē 'e he Polisi 'enau fakamole. He 'oku mahino eni ia 'oku 'ikai ko e ngāue pē ko ē ke fai ko eni he faito'o konatapu ma'a e Polisi pē. 'Oku ai 'a e ngaahi kupu kehekehe 'oku fiema'u ke ngāue mai ki hono tau'i ko eni 'o e faito'o konatapu. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Fakafofonga fakamolemole ē kapau leva 'oku 'ikai ke 'asi 'a e me'a ko ia he Potungāue Polisi 'oua te ke toe me'a ki ai. Me'a pē he me'a 'a e Potungāue Polisi ko 'ene a'u pē ki he taimi ko ia e Minisitā Pa'anga ka 'oku 'asi ai pea ke 'eke leva ia ko e hā e me'a 'oku 'ave ai ki hee pea mo e lōloa hoku taimi 'oku ia 'i hono fakama'opo'opo ho'omou feme'a'aki.

Mou fakamolemole pē kau 'atu pē e ki'i fakatokanga ko eni, he koe'uhi na'e fakatokanga'i 'e he motu'a ni 'a e Niua 17 ko 'ene fehu'i ko e hā 'a e me'a 'oku 'ave. Ka 'oku tuku he Potungāue 'a e Palēmia 'oku 'i he Potungāue 'a e Palēmia. Ko e 'uhinga kae toki fai 'a e

fakavetevete pe ai 'amui ange. 'E sai pē ke mou laumālie lelei pē ki ai ē? 'Io sai. 'Oku toe 'i ai ha me'a 'oku feme'a'aki? 'E Nōpele 'Eua?

Lord Nuku: 'Ikai ko u tali atu pē ho'o fehu'i pe ko e, sai pē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku fa'a lahilahi ho'o fa'a si'i hanga 'o 'ai e motu'a ni kae tahataha au 'oku ou 'ofa he Feitu'una pea ke, ka 'oku sai pē mālō. Tau hoko atu ē.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eua 11.

Fehu'ia e fekau'aki polisi fakakolo mo e polisi he patiseti Potungāue Polisi

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko e konga ko eni ko ē ki he peesi 226 ē 'a e mahu'inga ko eni ko ē 'a e polokalama ko ia ki he *Community Safety Services*. Ko 'eku fehu'i pē 'aku ia pē ko e hā 'a e fekau'aki 'a e konga ia ko eni mo e polisi kolo. 'Oku 'i ai foki 'a e sēniti ia 'omai he Vouti ko ia 'a e Fale Alea ke fai'aki e fakamole 'a e polisi kolo. Ka 'oku hangē kiate au 'oku 'i ai 'a e lao ia 'oku fekau'aki ai 'a e Potungāue Polisi mo e polisi kolo totonu. Pea ko 'eku fehu'i pē 'aku ia 'i he polokalama ko ia pē 'oku ai ha'ane fekau'aki heni 'a e ngaahi fakamole pea faitokonia ai 'a e Potungāue Polisi ko ē he ngaahi vahe ngaahi 'Apitanga Polisi ke nau ngāue ko ē mo e kau polisi kolo.

He 'oku hangē 'oku ai 'a e polisi kolo toe ai mo e polisi fakakolo. Ko e polisi fakakolo eni ia 'oku nau nofo holo he ngaahi holo ko ē 'o e ngaahi kolo, ka 'oku ai 'a e ngaahi polisi kolo ia 'oku talanoa ki ai e Potungāue Polisi ia 'oku nau o nautolu 'o fai 'a e *patrol* holo ko ē he hala meimei hangē pē ko e Polisi kau Polisi. Ka ko 'eku feinga atu pē 'oku ai ha kaunga 'a eni mo e fo'i mavahevahe ko ia koe'uhi 'oku mahu'inga. Ko 'etau talanoa eni ki he ha'u 'a e faito'o konatapu mo e fakakina 'a e, 'a e fa'ahinga 'e ni'ihi he kolo. 'Oku mahu'inga foki ia he ko e kau polisi ko ia 'i he ngaahi vahe 'oku mahino pē ia 'oku 'ikai ke nau tokolahi fe'unga nautolu ke nau pule'i kātoa 'a e ngaahi me'a ko ia ki he ma'uma'uluta 'a e vahe mo e fai pē ki he lao.

'A ia ko 'eku fehu'i ia ko e hā 'a e fekau'aki 'a ē pea mo ē kae lava ke malu fakalukufua 'a e vahefonua. Koe'uhi ko 'Eua ia mahalo ko u tui ko e Polisi 'e toko 6 pē toko 7 ki he toko 5 afe. Ka 'oku nau fai leva 'a e fengāue'aki pea 'oku fokotu'u 'enau *association* 'a e kau polisi kolo ke nau omai ki ai kae 'oatu 'a e sēniti ko ia mei he Fale Alea, ke nau fakakaukau'i ke palani fakalelei 'a e ngāue. Pea 'oku ongo mai mei he fakamatala ia 'a e Polisi Pule ko ē 'i he Vahefonua, ko e kau polisi ko ē 'oku ui ko e kau polisi fakakolo, 'e kehe pē ia mei he kau polisi kolo. Ko e kau polisi kolo 'oku 'i he malumalu ia 'o e tu'utu'uni 'a e Lao ia ki he kau Polisi.

Ka ko e fehu'i kapau 'oku kau he, 'oku totonu ke 'i ai ha'anau fekau'aki koe'uhi ko e me'a mahu'inga ko eni ki he malu mo hao ko ia 'a e ngaahi fonua.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Tali ki he fekau'aki polisi fakakolo mo e Potungāue Polisi

Eiki Palēmia: Mālō Sea ko e fakatonutonu. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e ma'u ia 'a e motu'a ni Sea ko e polisi fakakolo 'oku tatau pē ia mo e polisi kolo. Ko e polisi pē pē ko e kau Polisi ko eni 'oku nau fai fatongia ko eni hotau ngaahi kolo. 'A ia ko e fakamafai ia ko ē mo hono tali, kuo pau ke 'omai e tohi kole ia ki he Potungāue Polisi 'o lisi mai ai 'a kinautolu 'e faifatongia ...

<008>

Taimi: 1855-1900

Eiki Palēmia: ... pau ke 'omai kātoa ia. Ko hono fakaivia 'o'ona ia 'a ia 'oku pau leva ke fai e ki'i ako ia mo e 'ū alā me'a pehē 'a e ngaahi, tau pehē ko e hā 'enau me'a 'e ala fai 'i ha tau pehē 'i he' enau nofo 'o tokanga'i e *curfew* mo e 'ū alā me'a pehē he 'oku kehekehe pē honau mafai mo e mafai 'a kinautolu ko eni 'a e kau polisi, polisi. Ko e fakaivia ko ē 'o kinautolu 'oku ha'u ia mei he Vouti ko ē 'o e Sea 'o e Fale Alea mo e Fale Alea he ē. 'A ia ko e pa'anga ia ko ē ko eni 'oku fa'a tuku mai ko eni 'i he Vouti ko ē 'a e Fale Alea ko hono fakaivia 'o'ona ia ko e polisi ia ko hono hanga pē 'o 'o fakapapai'i 'oku fe'unga 'a kinautolu 'oku faifatongia 'oange mo ha'anau ki'i *training* ke fakahoko fakalelei honau fatongia mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai 'e Fakafofonga, Hou'eiki mou kātaki pē ka mou fakatokanga'i e me'a ko eni kau 'oatu pē ke mou me'a ki ai ē. Koe'uhí ko e kongā ko ē polokalama ko ē ki hono malu'i e kakai 'o e fonua hangē ko e va'a ki hono tauhi e malu 'o e kolo 'io 'oku 'i ai e polokalama pehē 'a e Potungāue Polisi. Kapau te ke me'a hifo ki ai 'oku 'i ai mo hono vāhenga ē kau ngāue, 'a ia 'oku to'o ia mei he pa'anga ko ē ko e 10 'ai mo e ki'i X 'e 2 ko ē te ke ma'u ia mei mu'a 'aupito 'aupito. Kau lau 'aho 'oku 'i ai mo e kau lau 'aho ai ko e 11 ko ena mo e X 'e 2 ko ē mei mu'a pē mo ia. Pea 'oku 'i ai leva mo e pa'anga 'oku vahe'i ia mei he me'a 'oku to'o mo ia mei mu'a ki he fefononga'aki mo fetu'utaki.

Ko e ki'i founga ia ko ē te ke ma'u ai ko ē 'a e patiseti ko ia 'i he vahevahe ko ē 'oku 'omai he Pule'anga. Ka mou fakamolemole 'oku ou, ko ena 'oku me'a mai pē Minisitā Polisi ka ko e 'Eiki Palēmia ia ka 'oku mahino atu pē ki he Feitu'una Fakafofonga 'Eua 11?

Dr. Taniela Fusimālohi: 'Ikai Sea koe'uhí 'oku totonu pē ke 'i ai 'ena fekau'aki 'i he patiseti ko e 'uhinga ia he 'oku 'i heni mo e me'a ia ko e ko e *grants and transfer* pē ko e 'uhinga pē ia ke, ke fai 'aki ha tokoni. He koe'uhí ko e, ko e tu'unga fakame'a, ko e seniti ko ē 'oku 'omai ko ē he Fale Alea ko e pa'anga 'e taha kilu ki he kau ki he ngaahi kolo 'e 15 'i 'Eua ko e fakatātā ē. Ka ko e taimi ko ē 'e vahevahe atu ai ko ē ke nau, ke nau 'inasi 'oku si'isi'i ange ke toe ai ha me'angāue ia mo e me'a ke fai 'aki 'enau ngāue ki he ngaahi teunga, ko ha me'alele ke fai 'aki 'enau tokoni ki he kau polisi, 'a e ngaahi me'a pehē pē ko u 'uhinga ki ai. He 'oku kātaki pē kapau ko u tōnōnou hono mahino'i ka ko e 'uhinga pē ia ke ai ha'ana fekau'aki he patiseti 'a e Pule'anga mo e ngāue ko ia he ko e ngāue pē ki he kaveinga tatau pē 'a e Potungāue Polisi.

Eiki Palēmia: Mālō Sea ko e ka 'i ai pē ha ki'i ha ki'i seniti 'e ma'u he Potungāue Polisi nau tokoni ki ai. Lahi e ngāue ki he kouni mo e 'ū alā me'a pehē 'o tokoni 'aki ki he, ko e me'a ko ē ki hano vahe kinautolu pē ko hono 'oange ha'anau seniti tokoni ke 'ai ha'anau ki'i me'i moa mo e me'a 'oku 'ikai ke kau ia ai ko e pa'anga ko ē 'a e, 'a ē ko eni mei he Fale Alea nau, nau lave ki ai 'anenai 'e lava ia 'o fakaivia'aki ai 'a e, ka ko e fanga ki'i tokoni ia ko eni hangē ko e kasa, ka ma'u ha ki'i pasikala, ma'u ai ha fanga ki'i kouni ke ta'ofi 'aki e hala 'e lava pē, ka 'i ai ha ki'i 'ova he me'a 'a e polisi 'oku nau fa'a tokoni 'aki ki he ngaahi polisi fakakolo Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Nōpele 'Eua me'a mai.

Tokanga ke fakakaukau'i ha me'a'ofa ma'a e kau polisi fakakolo

Lord Nuku: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea ko e me'a pē 'oku fai ki ai 'a e tokanga ia koe'uhí ko fakatātā pē hangē ko e Vahefonua 'Eua. Ko e polisi ia mahalo 'oku toko 6 pē hangē ko e me'a ko ē na'a ne me'a mai 'aki. Pea polisi fakakolo leva ia tau fakafuofua mahalo tau pehē ko Ha'atu'a mahalo 'oku 'i ai ha *station* ai 'e 3 pē fiha. 'Oku mo'oni pē me'a ia 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā. Ka 'oku, 'oku tonu pē ke fakakaukau'i 'e he Fale ni ha ki'i tu'unga me'a'ofa hangē ko ia ko eni 'oku tu'u ko eni ko ē pē 'e hū 'i fē polokalama 11. Kau ngāue lau 'aho pē ko e me'a'ofa fakangāue ko ē he Polokalama 15.

Ka ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni 'oku tau fakamālō'ia tautolu ia he kau polisi fakakoló he ko e tokoni lahi 'aupito, 'aupito ia talu mei he KOVITI talu mei hono tau'i 'o e faito'o konatapú. Ko e meimei ko nautolu 'oku nau hanga 'o 'ave 'a e *information* pea mo e ngāue lahi 'aupito 'aupito. Ka koe'uhí ko 'ene tu'u ko ē 'a e polisi fakakoló mahalo ko e Fakafofonga ia 'oku ne fai hono tokangaekina ka ko e 'uhinga pē 'uhī he 'oku 'ikai ke 'asi ia heni 'a hono tauhi mo hono malu'i e koló 'a ia 'oku 'asi pē ko ia heni 'oku 'asi pē ia ko e fatongia pē eni ia 'o e kau ...

<009>

Taimi: 1900-1905

Lord Nuku: ... polisi. Ka ko e 'uhinga pē hono 'oatu 'ona ia ke ki'i ala fakakaukau'i mu'a he Pule'anga. He koe'uhi ko e me'a ko eni kuo ta'u lahi eni ia hono fokotu'u ka 'oku hangē 'oku 'ikai ke tokangaekina pea 'oku 'uhinga pehē 'a e tokanga ko ē ki aí. He ko e ngāue lahi 'aupito 'aupito ia he ko 'etau tui tautolu ia tau fakafuofua hangē ko 'Ohonua ko e polisi pē ono. Pea ko hono toe leva 'oku fai ia he ngaahi polisi fakakolo. Tau fakafuofua kapau hangē ko Vahe Hahake mahalo 'oku toko 8 'a Vahe Hahake pea 'i ai mo e me'alele ka ko e polisi fakakoló ia 'oku 'i ai e ngaahi polisi fakakolo ia mo e 'ū, nau hanga ko ē 'o feinga ko ē ke malu'i e kolo. 'Oku ou tui ko e me'a ko eni 'Eiki Minisitā 'oku tonu pe ke fakakaukau'i pe ke 'i ai ha fa'ahinga founa.

'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke fakamafai'i nautolu ke nau ma'u e mafai e kau polisi ka 'oku tonu ke 'i ai 'a e tu'unga ke tokangaekina kinautolu he ko e malu 'a e fonu'ia ia 'oku kau lahi 'aupito 'aupito 'a e kau polisi fakakoló ia ki ai, tokoni 'aupito. He ko e fakafuofua atu tau pehē ki he Vahe Hahake ko ē 'o Tongatapú ni ko e 'api polisi 'oku taha pe 'oku tu'u pe ia 'i Tatakamotonga. Pea mou fakafuofua ai pea mei Fua'amotu mei hē ki Niutōua pea mei Lapaha 'oku 'uhinga ia 'Eiki Minisitā ke fakakaukau'i pe ko e fē ha feitu'u 'e hū mai ai ha tokoni kia nautolú, ko ia pe Sea, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, 'Eiki Minisitā Polisi ka ko e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea fakamālō atu he 'omai ngaahi poini ko ia ke kau eni hono vakai'i fakalelei tau 'unu atu ko eni ki mu'á, tautefīto ko e hā e fatongia 'o e polisi fakakoló pea mo e polisi. Pe 'oku tonu ke tau fakatokolahi 'a e kau polisi ke hangē ko ia 'oku fai e tokanga ki aí ke toe 'asi ange mo vāofi ange 'enau ngāué 'i he ngaahi koló mo e fokotu'utu'u ko eni ke toe fokotu'u ha ngaahi va'a e ngaahi 'api polisi pea mo ha toe feitu'u lahi ange, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, toe 'i ai ha taha 'oku toe tokanga ki he vouti ko eni fakamolemole.

Lord Fakafanua: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

Lord Fakafanua: Tapu pe mo e Feitu'una Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele Ha'apai 2.

Mahu'inga ngāue'i pa'anga fakaivia ki hono ta'u'i faito'o konatapu

Lord Fakafanua: Tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Pule'angá ka e 'uma'ā e 'Eiki Minisitā Pa'angá mo e 'Eiki Palēmiá. Ko e Sea ko u fie fakahoha'a pe au he 'isiū mahu'inga ne 'ohake he Tō Folofola ko eni 'a 'ene 'Afíó pea ko u sio 'oku tokangaekina 'e he Pule'angá hono tau'i e faito'o konatapu.

'Oku mahino ko e patiseti ko eni 'oku vahe 'i he pa'anga ko eni Pule'angá ki aí ko e 12.2 miliona. Sea hangē pe ko e me'a ko eni e 'Eiki Minisitā Polisi 'i he Pule'anga kuohilí na'e vahe ai 5 miliona ke fakafepaki'i'aki hono tau'i ko eni 'a e faito'o konatapu Sea. Pea 'oku tau fakatokanga'i koe'uhí ko e *policy* ko ē ki aí na'e tufa pe ki he Falé ta'u kuo 'osí 'o mahino 'oku fai e tokanga ki he va'a 'e 3. Ko hono holoki hono tufaki, holoki e faka'aonga'i mo hono holoki e uesiá.

Sea ko u 'ohake e 'isiū ko eni koe'uhí meí he 5 miliona 'o e ta'u fakapa'anga lolotongá 'oku toe e 4 miliona pea toki fakatonutonu mai pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá. 'A ia neongo 'oku tau hanga fa'o e pa'angá ke fakaivi'ia'i e ngāue ko eni Sea 'oku 'ikai ke fakamole ia, 'ikai ke fakamoleki e pa'angá.

Pea ko 'etau sio ki he holoki ko eni e tufaki ko e fatongia ia 'o e polisi mo e Tau Malu'i 'Ene 'Afíó pea moe ngaahi va'a ko ē 'okú ne hanga malu'i ko eni e kau'āfonuá pe ko e *border control*. Ka tau sio ko ē ki he mama ko eni 'etau kau'āfonuá 'o hū mai ai faito'o konatapu. Sea ko e pa'anga ko iá ke fakamole ke vahe he tau 'Esitimetí, tali he pa'anga ko eni 'oku fakaivi'ia'i ko eni he Fale Aleá pea nau hanga 'o fakamole ki he feitu'u 'oku tau hanga 'o fakaivia'i ke 'ave ki ai e pa'anga Sea.

Sai 'a ia ko e tu'u ko ē he tu'unga lolotongá meí he'eku 'ilo Sea, holoki e tufaki, mahino ko e fatongia ia 'ū va'a ko eni 'a e Pule'angá. Holoki hono faka'aonga'i ko e feitu'u ko e mala'e ia 'o e 'ū hoa ngāue 'ikai fakapule'angá Sea. Pea meí he 4 miliona ko ē 'oku toe ko ē meí he ta'u fakapa'anga lolotonga te'eki ai ke fakamole pe tukuange mai 'e he komiti ha pa'anga 'e taha ki he kaveinga ko iá. 'A ia 'oku kau ai 'a e ngaahi ngāue 'ū kautaha 'ikai ke fakapule'anga 'oku ou kau ki ai. Kau ki ai mo e ngaahi ngāue 'i he 'ū siasí, kau ki ai mo e 'ū ngāue kehekehe *NGO*. 'Oku nau 'i he 'ēlia ko iá 'oku te'eki ai ke fakapa'anga'i 'i he ta'ú ni.

Sea ko e 12 miliona 'oku tau hanga 'o fakahū ki he ta'u fakapa'anga fo'ou, 'e tufaki mai e pa'anga ko ia ke fakamoleki he feitu'u 'oku tau fiema'u ke 'ave ki ai. Ko u kole pē ke fai ha tokanga e Pule'angá koe'uhí 'oku faka'ofa'ofa 'enau fa'u e ngaahi komiti ko hai 'oku Sea 'i fē, ko e ngaahi va'a e Pule'angá mo e 'ū komiti. Ka 'oku puke he 'ū komiti ko eni e mafai mo e ivi 'oku tau hanga 'o fakapa'anga'i. 'Ikai ke nau tukuange ke 'alu e pa'anga ki he feitu'u

‘oku tonu ke ‘alu ki ai ka tau sio ki he ola lelei hono tuku hifo ‘a e *illicit drugs* he fonuá ni. Mahino pe ko e ...

<010>

Taimi: 1905-1912

Lord Fakafanua: ... *information* pe ko e fakamatala mai mei he, mei a *Edgar Cocker* ko e *Chief Secretary* ki he Kapineti. Ka ‘oku ou tui ‘oku mēmipa ‘i he komiti ko eni ‘oku ou ‘oatu. ‘A ia ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ko u fa’u mei he ‘atā. Sea ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai, faka’ofa’ofa e pa’anga ‘oku fakahū ki heni, faka’ofa’ofa e palani ngāue. Ko hono fakahoko ke ‘oua ‘e hangē ko e ta’u fakapa’anga lolotonga. Ke ‘osi ange ta’ú 1 miliona pē mei he 5 kuo ‘osi fakamole. Ka sio mai kau tilá te nau pehē, faka’ofa’ofa ‘enau talanoa he’ikai ke fakamole ha pa’anga ia ki he me’a ko eni, ‘ikai ke tau fakaivia’i ‘etautolu e ngāue ke tukuhifo ‘a e faito’o konatapú he fonua ni.

Sea ko e me’a ko u tokanga ki ai kapau ‘oku ‘i ai ha fakamatala ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ne tokanga’i e Polisi, ‘Eiki Palēmia pe ko e hā ha ngāue ‘oku fakahoko he Komiti ko ē ki he *Illicit Drugs* ‘a e *symposium* pē ko e fono na’e Huufi ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘i he ta’u kuo ‘osi. Ko e hā ‘enau palani, ko eni ‘oku mahino ‘oku fa’o ‘i he peesi ‘a e polisi ‘a e 12 miliona, fakalukufua ia mo e ‘ū kupu fengāue’aki ‘i he Pule’anga ko e 53 miliona. Kapau ‘oku tākaki ‘a e 41 pea mo e 12, ko e fu’u pa’anga lahi eni ‘oku palōmesi te ne hanga ‘o holoki hifo ‘a e fu’u ivi ‘oku ne hanga ‘o maumau’i ‘a e fonua ni. Sea ‘oku faka’ofa’ofa ‘a ‘etau palani, ka te tau fakamoleki ‘i he feitu’u totonu? Ko e ngaahi komiti ko ē ‘oku nau hanga ‘o tokanga’i ‘a e pa’anga ko eni, te nau hanga ‘o fakahū ki he feitu’u totonu ke ta u sio ki he ola lelei ‘a e ngāue.

Sea ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai, poupou kakato atu ki he ngāue ‘a e polisi, poupou kakato atu ki he palani ngāue ‘a e Pule’anga, ka ko hono fakahokó ‘oku toe ke tau sio ki hono ola lelei. Sea fatongia ‘o e Pule’anga, ‘a e Fale Alea ke tau tali ē ‘esitimetri, tali ‘a e pa’anga ko eni, ‘osi Folofola mai ‘a ‘Ene ‘Afio, huufi ‘a e Fale Alea, tapuni ‘a e Fale Alea eni ‘e fīha, fakafeta’i. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga hono fakaivia’i ‘a e pa’anga ko eni, ka ‘oku toe eni hono ngāue’i ke me’a mai ‘a e Hou’eiki Pule’anga ē Pule’anga fo’ou ko eni, ko eni ko e palani eni te mau fakatau ‘a e hā, mo e hā mo e hā, te mau fakaivia’i ‘a e polokalama koē mo e polokalama koē.

‘I he kuohili ta u sio ‘oku te’eki ai ke lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko ia Sea. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai, he ko e pa’anga lahi eni ‘i he ta’u fakapa’anga fe’amokaki ‘aki ‘a e 30 miliona. Ko e fu’u ivi lahi eni ‘oku tau ‘ave ki heni koe’uhi ko ‘etau tokanga ki he kaha’u ‘o e fonua, pea mo e fānaú.

Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a ma’ama’a eni, ka ‘oku ou ‘ohake eni he ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fakatokanga’i he ko e vouti eni tefito ai ‘a e palopalema ‘a e polisi ko ‘enau kaveinga ‘uluaki ke fakahaofi ‘a e kakai, mei he maumau lao. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Fakatokanga’i pē ‘e Hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 2, ko e kongia ia ‘o e *statement* ko ē ‘a eni na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki, ka koe’uhi ko ‘etau ‘alu fakafo’i vouti. ‘Oku ou tali pē ‘e au ‘a e fale’i ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Nōpele, koe’uhi ko e uestia fakafonua eni, pea ‘oku ta u fiema’u ke fai ha ngāue ki ai. Kapau te tau toe a’u ki he Vouti ko ia ‘a e Potungāue Pa’anga, ‘a ia ko e peesi 152, ‘a ia ko e peesi 152, ‘a ia ko e, ‘a e peesi 152 ‘a e Falepa’anga, ‘a ia ‘e toe fai leva ‘a e me’a ‘a e Minisitā Pa’anga ki ai ‘o fekau’aki pea mo e *Steering Committee*, ka ko e fale’i ko ē

‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Nōpele, ke ngāue mu’a ke nga’unu ‘a e pa’anga, koe’uhi ko e vahe ko ē ‘oku fai ‘oku te’eki ai pē ke ‘i ai ha fu’u nga’unu fēfē.

‘I ai ha taha ‘oku toe me’a ki he vouti 7, fakamolemole, sai.

Lord Nuku: Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io.

Lord Nuku: ‘Ai pē mu’a ke u ki’i fakahoha’a nounou atu pē fekau’aki mo e me’a ko eni.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Ko e fakahoha’a ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ‘o fekau’aki ko ē mo e faito’o konatapu, fakataha pea mo e komiti ko eni ko ē na’e ui ko e komiti fakango, ko e Komiti ke Fakafepaki’i ‘a e Faito’o Konatapu ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakamolemole, fakamolemole pē ‘Eiki Nōpele ē. Ko ‘eku toki fakatokanga’i hake ko ‘etau taimi, kuo pau pē tau tu’utu’uni ‘a e taimi na’a tau pālōti ‘anenai pea tau tu’utu’uni ki ai, pea ‘oku kei taimi pē ia, ‘e toe ‘oatu pē ha faingamālie ia ‘o e Feitu’una ‘auhu, ‘o fekau’aki mo e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki.

Lord Nuku: A’u ia ki ‘apongipongi kuo ngalo ia, mālō ‘aupito Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai te u fakamanatu atu ‘e au ki he Feitu’una ke ke me’a mai.

Lord Nuku: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tau liliu ‘o Komiti ki he Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea)

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko ‘eku fakama’ala’ala atu pē ko ‘etau tesi KOVITI ‘i he houa pongipongi ‘oku ou tui mahalo ‘oku tonu ke fai tu’o taha pē ‘i he uike. ‘I he’ene pehē te tau toe toloi pē Fale ki he 10 ‘apongipongi.

Lord Tu’ilakepa: Sea ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Sea. ‘Oku ou poupuu atu ki he Feitu’una ke ‘ai tu’o taha pē. ‘Oku ke mea’i ‘Eiki Sea kapau leva ‘oku tau tesi ‘i he uike ‘o mahino ‘oku ‘ikai ke, ‘oku sai, to’o ange fu’u puipui ko eni fakamolemole. To’o atu ā ia he ‘oku hangē ko ē ‘oku mau ongo’i ‘oku mau ha’iha’isia ‘i he taimi ko ē ‘oku ‘ai ai ‘a e ngaahi fu’u me’a pelesitiki ko eni. Ko ene sai pē ‘ana kuo ‘osi sai. Ko u fakaongo ‘e au ki he Minisitā me’a, fai mo tukuange ā e *border*, ka ta u nga’unu he ko e fa’ahinga Patiseti ko ē ‘oku tau a’u ki ai ‘i he taimi ni ongo ‘aupito, ‘aupito, ka ‘oku ou fakamālō atu ki he Feitu’una mālō ia. Mālō Sea.

Eiki Sea: Ko ia, Hou'eiki mou fakatokanga'i pē ko e Fale 'e toloi ki he 10 'apongiopongi 'a ia he'ikai ke fai ha sivi 'oku ou tui mahalo 'oku fakapotopoto ange ke tau 'ai tu'o taha pē 'i he uike, 'ikai ke toe 'i ai ha me'a kehe Hou'eiki, mou me'a hake ke ta u kelesi.

Kelesi tuku

(Ne kelesi tuku ai pe 'Eiki Sea)

<005>